

Докторантски четения
2 / 2018

**Софийски университет „Св. Климент Охридски“
Философски факултет**

ДОКТОРАНТСКИ ЧЕТЕНИЯ

2 / 2018

**София
Университетско издателство „Св. Климент Охридски“
2019**

Съставител: проф. дфн Оля Харизанова

Рецензенти:

проф. дфн Боряна Христова

проф. дфн Иванка Мавродиева

проф. дпн Стойко Иванов

доц. дпн Мирела Велева

доц. д-р Герасим Петрински

доц. д-р Елица Лозанова-Белчева

доц. д-р Милена Миланова

доц. д-р Нели Стоева

Сборник с доклади от „Докторантски четения 2018“
(19–20 септември 2018 г., София)

© Софийски университет „Св. Климент Охридски“
Философски факултет, 2018

ISSN 2603-3453

Философският факултет на Софийски университет „Св. Климент Охридски“ е водещ по брой обучавани докторанти в сферите на хуманитарните науки у нас и в Югоизточна Европа. Ежегодно предлага десетки предложения в множество професионални направления и програми.

За свободен обмен на идеи и интердисциплинарност в подготовката на докторанти, всяка година през месец септември се провеждат „Докторантски четения“. Основната цел на форума е да се осигури възможност за споделяне на идеи и постижения с колеги и изтъкнати учени, да се защитава позиция. Всеки, присъстващ в залата, може да се включи в дискусия или да провокира такава, да задава въпроси, да дава препоръки, да обменя опит по темата на изнесен доклад.

Съдържание

Предговор	11
-----------------	----

Секция „Философия“ („Реторика“)

Съвременни форми на виртуалната политическа реторика, погледнати през призмата на климатичните промени	17
Стоянка Иванова Балова <i>Modern forms of virtual political rhetoric, viewed through the prism of climate change</i>	17
<i>Stoyanka Ivanova Balova</i>	

Политически език и политически дневен ред на реформаторския блок при публичното представяне на учредителния документ „Начала на обединението на реформаторския блок“ (7 юли 2013)	27
Пенка Господинова Василева-Георгиева <i>Political language and political agenda of the reformist bloc party coalition in the public presentation of the founding document „Starting reform unit unification“ (july 7, 2013)</i>	27
<i>Penka Gospodinova Vasileva-Georgieva</i>	

Симулакрум, симулация и илюзия в карикатурите	41
Адриана Спасова Иванчева <i>Simulacra, simulation and illusion in caricatures</i>	41
<i>Adriana Spasova Ivancheva</i>	

Влияние на емоциите върху преговорния процес	69
Евгени Димитров Иванов <i>The role of emotions in the negotiations process</i>	69
<i>Evgeni Dimitrov Ivanov</i>	

Секция „Психология“

Финансовото поведение на личността в контекста на нагласите ѝ към парите	81
Надежда Асенова Гьонкова <i>Perosnality's financial behaviour in the context of their attitudes towards money</i>	81
<i>Nadezhda Asenova Gyonkova</i>	

Секция Политически науки”

Преходът и външната политика на България след 1989 г.	95
Гергана Антонова Тошева <i>The transition and the foreign policy of Bulgaria after 1989</i>	95
<i>Gergana Antonova Tosheva</i>	

Проблематичните институционални взаимодействия между премиера – партиен лидер, и парламентарната група на НДСВ и осъществяването на промените в правителството през 2003	107
Атанас Бориславов Ждребев <i>The problematic institutional interactions between the prime minister – being a prty leader himself and the parliamentary group of National movement Simeon II and the realization of changes in the government from 2003</i>	107
Атанас Бориславов Ждребев	
Политическото лидерство в лицето на съветника	121
Георги Атанасов Темелков <i>Political leadership and the role of the political advisor</i>	121
Георги Атанасов Темелков	
Измерения на модернизацията на публичната администрация в България и Сърбия. Връзка минало–настояще	133
Петя Светлинова Кръстева <i>Dimensions of public administration modernization in Bulgaria and Serbia. Relationship between the past and the present</i>	133
Петя Светлинова Кръстева	
Международни инициативи за автоматичен обмен на финансова информация за данъчни цели	145
Емилия Маринчева <i>International initiatives for automatic exchange of financial information for tax purposes</i>	145
Емилия Маринчева	
Модели на съдебни съвети в Европа	159
Снежина Календжиева <i>Models of judicial councils in Europe</i>	159
Снежина Календжиева	
Секция Социология, антропология и науки за културата”	
Нормативна уредба на интерната в България	173
Здравко Сталев Ангелов <i>Regulatory basis of the boarding school in Bulgaria</i>	173
Здравко Сталев Ангелов	
Пред-наративността във виждането на Пол Рикьор за транскултурална необходимост	183
Чавдар Валентинов Димитров <i>Pre-narrativity in Paul Ricoeur’s view on transcultural necessity</i>	183
Чавдар Валентинов Димитров	

Секция „Информационни науки и културно наследство”

Лични дневници в европейски библиотечни колекции	197
Асен Георгиев Георгиев	
<i>Personal diaries in European library collections</i>	197
<i>Asen Georgiev Georgiev</i>	
Съвременни виртуални контролни файлове – тенденции в развитието и използването им	207
Надя Димитрова Карачоджукова	
<i>Contemporary virtual authority files – development and use</i>	207
<i>Nadia Dimitrova Karachodjukova</i>	
Физически измерения на информационните хранилища – минало, настояще, бъдеще	217
Стамена Кавръкова-Георгиева	
<i>Physical dimensions of information storages – past, present, future</i>	217
<i>Stamena Kavrakova-Georgieva</i>	
Готовност на обществените библиотеки в България за работа с ученици от ромски малцинствени групи	231
Анна Митева	
<i>Readmission of public libraries in Bulgaria for work with pupils from roma minority groups</i>	231
<i>Anna Miteva</i>	

ПРЕДГОВОР

Настоящото издание е втори брой на поредица, в която се предлагат разработки на докторанти във Философски факултет, огласени и обсъдени по време на „Докторантски четения 2018“.

Сборникът съдържа седемнадесет разработки, представени по време на докторантските четения¹. Те са селектирани от общо двадесет и пет доклада, изнесени пред жури и публика в периода 19–20 септември 2018 г. При селекцията са взети предвид оценката на журито за съдържанието и представянето на доклада, както и оценката на двама рецензенти за качеството на самия текст.

Материалите са структурирани в пет секции:

- секция „Философия“, съдържаща четири текста;
- секция „Психология“, съдържаща един текст;
- секция „Политически науки“, съдържаща шест текста;
- секция „Социология, антропология и науки за културата“, съдържаща два текста;
- секция „Информационни науки“, съдържаща четири текста.

В секция „Философия“ (Реторика) докторантката Стоянка Балова участва с разработка на тема „Съвременни форми на виртуалната политическа реторика, погледнати през призмата на климатичните промени“. В нея авторката разглежда съвременни форми на виртуалната политическа реторика в дискусиата за околната среда. Предлага описание на три нови форми – спонсорирана публикация, видеозаснемане в реално време (лайфстрийм) и колаборация между вербален и визуален символ.

Вторият текст е на докторантката Пенка Василева-Георгиева на тема „Политически език и политически дневен ред на Реформаторския блок при публичното представяне на учредителния документ „Начала на обединението на Реформаторския блок“ (7 юли 2013)“. В него се съдържа обзор на политическия език на „Реформаторския блок“ (РБ) в основополагащия за коалицията учредителен документ. Обектът на изследване е публичната политическа комуникация и в частност политическият език и политическият дневен ред на РБ.

В следващия текст на тема „Симулакрум, симулация и илюзия в карикатурите“ авторката Адриана Иванчева обръща внимание на визуалните реторически аспекти на карикатурата от древността до наши дни. Новата сатирично-хумористична реторическа форма на изобразяване в изкуството се интерпретира от гледна точка на ефекта на симулацията и въздействието на карикатурните изображения върху психиката на човека.

¹ Пълната програма на „Докторантски четения 2018“ е публикувана на адрес http://phls.uni-sofia.bg/documents/articles/2229/Program_19-20-09-2018.pdf

Последният текст в тази секция е на докторанта Евгени Иванов и е на тема „Влияние на емоциите върху преговорния процес“. Авторът защитава мнението, че емоциите и психиката участват интензивно във вземането на решения, поведението и възприятията ни. В статията се разглеждат различни ситуации, свързани с висока екзалтация, афект, стрес или напрежение, страх и др., при които може да се постави в риск позицията на участник в преговори.

В секция „Психология“ е включен текст на докторантката Надежда Гьонкова със заглавие „Финансовото поведение на личността в контекста на нагласите ѝ към парите“. Авторката предлага аналитичен преглед на различни изследвания, които разкриват нагласите към парите, нагласите към различни типове финансово поведение и някои типологии на финансово поведение на личността. Откроява и икономическата социализация и формирането на подобни нагласи и поведенчески модели у децата.

Първият текст в секция „Политически науки“ е на тема „Преходът и външната политика на България след 1989 г.“ Авторката Гергана Тошева предлага критичен анализ на публикации, посветени на прехода в посткомунистическите държави, спецификите на настъпилите трансформации в България и външната политика на нашата страна след 1989 г.

Докторантът Атанас Ждребев участва с разработка на тема „Проблематичните институционални взаимодействия между премиера – партиен лидер, и Парламентарната група на НДСВ и осъществяването на промените в правителството през 2003“. В нея той представя изследване на специфичния авторитарен модел на Симеон Сакскобургготски в качеството му на премиер и партиен лидер на НДСВ.

В следващия текст на тема „Политическото лидерство в лицето на съветника“ авторът Георги Темелков разглежда съвременните предизвикателства пред политическите лидери. Той защитава позицията, че от лидерите се изисква нов подход към последователите и обществото. В изграждането на адекватен подход и неговото реализиране докторантът откроява ролята на политическите съветници.

Докторантката Петя Кръстева участва с текст на тема „Измерения на модернизацията на публичната администрация в България и Сърбия. Връзка минало–настояще“. В разработката акцент е поставен върху значението на системите за обучение на държавната администрация в двете страни след XIX в. Авторката защитава позицията, че компетентните, мотивираните и адаптиращи се към нововъведенията служители са в основата на модернизацията и в основата на ефективността на публичната администрация.

Емилия Маринчева е авторка на текст със заглавие „Международни инициативи за автоматичен обмен на финансова информация за данъчни цели“. В случая обменът на данни е разгледан като генератор на качествена промяна в областта на данъчното облагане, което от своя страна постепенно се превръща в действаща регулативна рамка в съвременния свят. Авторката прави заключение, че от теоретичен замисъл този обмен постепенно се превръща в практически

приложен модел на регионално и глобално ниво, а политическите интереси се фокусират все повече върху възможностите за нови регулации.

В следващия материал „Модел на съдебни съвети в Европа“ докторантката Снежина Календжиева се съсредоточава върху ключовите изисквания към т.нар. европейски модел на съдебен съвет. По същество тя разглежда два модела – южен европейски и северен европейски, които се отличават с различни компетенции на съветите в различни държави от ЕС. Съдебните съвети са разгледани като продукт на разнообразни политически и културни процеси, свързани с развитието на съответните страни и техните правни системи.

В секцията „Социология, антропология и науки за културата“ първият текст е на Здравко Ангелов. В разработката „Нормативна уредба на интерната в България“ той анализира законовото и нормативното регулиране на трудововъзпитателните училища (ТВУ) в периода на социализма и го сравнява с това за възпитателните училища интернати (ВУИ) и социално-педагогическите интернати (СПИ) като приемници в по-късен период. Авторът търси отговор на въпросите (а) променя ли се логиката на функциониране на интерната от място за наказуемост към място на социална чувствителност и превенция и (б) забележима ли е промяната в нормативните документи.

Следващата разработка на тема „Пред-наративността във виждането на Пол Рикьор за транскултурална необходимост“ е с автор Чавдар Димитров. В нея са разгледани естествената нагласа и езиковост, виждането на Рикьор за връзка между „практическо разбиране“ (парадигмално състояние) и „наративно разбиране“ (синтагма), ролята на семантиката на дейността. Виртуалната наративност (Рикьор) е съотнесена към възприемането на образци и изграждането на идентичност.

В секция „Информационни науки и културно наследство“ са включени няколко текста. Първият от тях е на докторанта Асен Георгиев и е на тема „Лични дневници в европейски библиотечни колекции“. Авторът разглежда тези дневници като важна част от специалните библиотечни сбирки. Изяснява произхода и развитието на феномена „водене на дневник“.

Следващият текст е на Надя Карачоджукова на тема „Съвременни виртуални контролни файлове – тенденции в развитието и използването им“. Докторантката защитава позицията, че в условията на непрекъснато развиваща се информационна среда нормативният контрол е необходимо средство за търсене и намиране на информация. В тази връзка в разработката са разгледани три контролни файла, включително най-развитият Виртуален международен контролен файл (VIAF).

Докторантката Стамена Кавръкова-Георгиева участва с разработка на тема „Физически измерения на информационните хранилища – минало, настояще, бъдеще“. Авторката представя проблема за физическото съхранение на постоянно нарастващия обем информация в света и разглежда различни видове съществуващи носители на памет. Описани са основните тенденции на пазара на технологиите за запаметяване (цени, параметри, производители, разпространители).

Последният текст на тема „Готовност на обществените библиотеки в България за работа с ученици от ромски малцинствени групи“ е на докторантката Анна Митева. В него авторката представя резултати от проучване сред ученици от ромския етнос, учители и библиотекари в населени места с преобладаващо ромско население. Целта на изследването ѝ е да се проучи връзката между обществените библиотеки (читалищни и регионални), местните ромски жители и онези, обхванати от образователната система.

От съставителя

Секция

Философия (Реторика)

СЪВРЕМЕННИ ФОРМИ НА ВИРТУАЛНАТА ПОЛИТИЧЕСКА РЕТОРИКА, ПОГЛЕДНАТИ ПРЕЗ ПРИЗМАТА НА КЛИМАТИЧНИТЕ ПРОМЕНИ

Стоянка Иванова Балова

Анотация. Настоящият анализ ще разгледа някои съвременни форми на виртуалната политическа реторика, намиращи отражение в дискусиата за околната среда и в частност промените в климата. Визуалната реторика става все по-често срещан инструмент за изразяване на политическо мнение, становище и изпращане на политически послания, свързани с екотематиката.

В статията се анализират три нови форми на виртуалната политическа реторика – спонсорирана публикация, видеозаснемане в реално време (лайфстрийм) и колаборация между вербален и визуален символ. Същите са представени като най-модерните към настоящия момент инструменти на визуалната реторика, използвани за целите на политическия ПР и за разпространение на политически послания.

Ключови думи: виртуална реторика; екополитическа реторика; спонсорирана публикация; лайф стрийм; програма LIFE; международен символ на климата.

MODERN FORMS OF VIRTUAL POLITICAL RHETORIC, VIEWED THROUGH THE PRISM OF CLIMATE CHANGE

Stoyanka Ivanova Balova

Abstract. This analysis will look at the modern forms of virtual political rhetoric that are reflected in the discussion of the environment and in particular, climate change. Visual rhetoric is becoming an increasingly common tool for expressing political opinion, and sending policy messages as far as eco-ethics is concerned.

The article analyzes three new forms of virtual political rhetoric – a sponsored publication, real-time video capture (live streaming), and collaboration between verbal and visual symbols. They are presented as the most modern instruments of visual rhetoric used for the purposes of political PR and for the dissemination of political messages.

Keywords: virtual rhetoric; eco-political rhetoric; sponsored publication; live streaming; LIFE program; international symbol of the climate.

В настоящия анализ ще се разгледат съвременните форми на виртуалната политическа реторика, намиращи отражение в дискусиата за околната среда и в частност промените в климата. Визуалната реторика става все по-често срещан инструмент за изразяване на политическо мнение, становище и изпращане на политически послания, свързани с екотематиката. Именно затова следва да се разгледат три нови инструмента, които набират изключителна популярност по отношение на разпространението на политически послания.

Преди да бъдат разгледани съвременните тенденции във виртуалната еко-реторика, би следвало да се изведат някои положения относно традиционното схващане на термина «реторика», както и определението за виртуална реторика.

В съвременните условия на общуване и от гледна точка на практическата си реализация като ораторство, може да се каже, че реториката включва *подготвени или спонтанно осъществявани речеви актове, комуникативно действие или действия, свързани с професионални, социални или политически ангажименти, които налагат произнасяне на ораторски жанрове и участие в диалогични реторични формати чрез използване на различни комуникационни канали при реторичното общуване с директни медийни и/или виртуални публики, при прилагането и съчетаването на вербални, невербални и визуални средства за постигането на ораторските цели.*¹

В „Кратък терминологичен справочник по обща и политическа реторика“ Нели Стефанова разглежда подробно традиционното схващане за понятието «политическа реторика». Определя го като клон на реторическата наука, което изследва идеите, реторическите средства и аргументативните модели, които обслужват политическата комуникация и играят важна роля при нейния анализ. Стефанова обяснява още термина като съотношение между две отделни понятия – политика и реторика, а именно умение за управление на обществото и науката, изучаваща теорията и практиката на ораторското изкуство.²

Чрез различни ораторски изяви политиките създават и поддържат персонална, партийна, политическа, институционална популярност, публичност и репутация, но също така служат за представяне на идеи и ценности, формират нагласи и мнения, убеждават и насочват към действия. Тези изказвания са част от задълженията, произтичащи от статуса и ангажиментите на политици, които се *произнасят с цел разпространяване на политически идеи*, както и с цел информиране по определен въпрос. Това са и част от особеностите на съвременната политическа реторика, които извежда Иванка Мавродиева в книгата „Политическа реторика в България: от митингите до web 2.0 (1989 – 2012)“, като в това число има предвид и *монологичните изказвания и диалогичните*

¹ Мавродиева, Ив. (2012). Политическа реторика в България: от митингите до web 2.0 (1989 – 2012). София: Издателство „Парадигма“, с. 40.

² Стефанова, Н. (2015). Кратък терминологичен справочник по обща и политическа реторика. София: УИ „Св. Климент Охридски“, с. 236.

формати, които политиците реализират устно, визуално и/или мултимедийно в реално време, на живо или на запис, предназначен за излъчване по електронни медии, за публикуване в интернет или за осъществяване онлайн във виртуална среда.³

Реториката търпи изключително развитие, що се отнася до проявленията ѝ във виртуална среда. Това *ново поле за приложение на основни реторични канони като етос, патос и логос*⁴ дава възможност за скоростното развитие на „реторика онлайн“. Преди повече от 2000 години Аристотел е казал, че има три начина за убеждаване на аудиторията, и това са етос, логос и патос. Тази триада се проявява в нов съвременен облик и може да се разглежда от изключително значение за убедителността във виртуалната и визуалната реторика. През съвременната призма думата „етос“, може да бъде разглеждана като „характер“, „имидж“. Гръцката дума етос е свързана по значение за нашите съвременници с етика или етичен, но по правилно би било добре да се свързва с имиджа. Аристотел я използва, за да определи характера на оратора и начина, по който той се явява пред публиката. Според него, ако аудиторията вярва, че говорещият е разумен, морален и добронамерен, то тя е склонна да вярва на това, което той казва. „Логосът“ в съвременното може да бъде изведен като рационалност или логически аргументи. Във визуалната реторика убеждаваща сила има снимковият материал за факти, събития и обекти, както и диаграмите, графиките, картите и т.н. Патосът – апел към емоцията на аудиторията е последният инструмент за въздействие от триадата. Повечето хора вярват, че решенията ни са базирани на рационални доводи и нашите собствени желания. Обаче още Аристотел посочва, че емоциите ни – гняв, съжаление, страх и техните противоположности – силно влияят на преценките ни. Ето защо в много случаи визуалната реторика атакува нашите емоции. Това бива постигнато не само чрез същността на представяния обект, но също така може да бъде свързано и със стила и дизайна на изображението.

Като използва термина „реторика онлайн“, Барбара Уорник назовава и две от основните ѝ особености – интерактивността и интертекстуалността, докато Джеймс Запен предпочита да нарича този тип реторика „дигитална“, тъй като тя *стимулира изразяването, както и участието в творческо сътрудничество*⁵. В книгата „Виртуална реторика. От дневниците до социалните мрежи“ Иванка Мавродијева дава дефиниция на термина „виртуална реторика“, под който се разбира *ораторство, което се реализира във виртуална среда и в условията на синхронна и асинхронна компютърно опосредствана комуникация*⁶. При

³ Мавродијева, Ив. (2012). Политическа реторика в България: от митингите до web 2.0 (1989 – 2012). София: Издателство „Парадигма“, с. 40.

⁴ Мавродијева, Ив. (2013). Реторика и пбблик рилейшънс. София: УИ „Св. Климент Охридски“, с. 44.

⁵ Пак там, с. 45

⁶ Пак там, с. 46

този вид красноречие *ораторът представя онлайн или на запис монологични видове (реч, лекция, доклад и др.), презентации или участия в диалогични формати*⁷, като „видеоконференции, уебинари, във виртуални форми и други“. Той *реализира интерактивно общуване при използване на вербални, невербални и визуални средства*⁸, като за целта използва и възможностите на интернет.

Сред каналите, предпочитани за изразяване на обществената позиция, без конкуренция през последните няколко години се утвърждават социалните мрежи. За този резултат има редица основания. Социалните мрежи са достъпни, лесни за използване, с глобално покритие и гарантират мигновено разпространение на информацията.

Привличането на аудиторията е една от целите на експертите по връзки с обществеността, които използват социалните мрежи като ПР инструмент за разпространяване на посланията си. Линковете към статии и мнения, дискусиите в социалните мрежи, интелигентното моделиране на общественото мнение и моделирането на мисловни модели са някои от целите на модерния ПР специалист, който с помощта на уместни реторически практики успява да влияе, убеждава, а също така и да манипулира различни публики.

Интензивният обмен на информация и нарастващите възможности на интернет до известна степен детерминират новите реторически практики, които се проявяват в онлайн пространството. Самостоятелното съществуване на традиционни ПР инструменти е немислимо извън виртуалното пространство. Идеите, тяхната визуализация и текстова аргументация стават бързо достъпни сред широк кръг от хора, които от своя страна разпространяват посланията, докато информацията не достигне до впечатляващ брой потребители на социални мрежи. В своя научна статия за онлайн реториката Иглика Касабова определя социалните мрежи като „безплатен канал за политически внушения“⁹. Това твърдение, от една страна, може да се счита за вярно, тъй като самата регистрация в двете най-големи платформи Фейсбук и Туитър е напълно безплатна, но погледнато през призмата на разпространение на политически послания, то твърдението е по-скоро грешно, тъй като и двете мрежи предлагат инструмента за разпространение чрез платена реклама. Тук политическата виртуална реторика се преплита с политическия маркетинг, който дава възможност самото послание да стигне до по-голям кръг от потребители, когато се плати определена сума за реклама с определен таргет от хора. Този тип разпространение се нарича **спонсорирана публикация** и съвпада с първия инструмент на модерната виртуална политическа реторика, разгледан в настоящата статия. За да се обясни самото твърдение, ще го

⁷ Пак там.

⁸ Пак там.

⁹ http://ebox.nbu.bg/ssc14/view_lesson.php?id=20 , последно посещение на 08.10.2018

онаглежда и с конкретен пример чрез контекста на екологията. От началото на 2018 г. наблюдавахме масови протести против построяването на втори лифт в Пирин. За да повлияят на обществените нагласи, политически лидери с различни политически окраски се обявиха „за” и „против” това построяване, като изтъкваха редица аргументи в една или друга посока. Като инструмент за споделяне на тези послания използваша спонсорираните постове в социалната мрежа «Фейсбук». Този инструмент позволява да се таргетира аудиторията, като в зависимост от самото послание подбираща публиката си, т.е. на какъв тип хора да се визуализира. Таргетирането за България може да бъде направено чрез пол, възраст, местоживеене и общи интереси. Докато в Америка дори може да се таргетира чрез политически интереси, т.е. спонсорираната публикация да се показва на определен тип аудитория, симпатизираща или не на дадена политическа партия. Това в България все още не е възможно, но в зависимост от целта на дадено политическо послание има възможни и от наличните инструменти то да достигне до желаната аудитория. В случая с построяване на втори лифт в Пирин, настройването на платената реклама по отношение на защита на природата и против построяването може да бъде направено с таргет местоживеене в София, вземайки предвид масовите протести против застрояването на планината. Т.е. когато един политик иска да излъчи политическо послание в защита на Пирин чрез социалните мрежи, то следва да нагласи рекламата така, че тя да се визуализира на хора, живеещи в София. Паралелно на това, в Банско се състояха няколко протеста в подкрепа на строежа на втори лифт. Когато даден политик иска да се хареса на този тип аудитория и неговото политическо послание да достигне до тях, да им въздейства, то следва рекламата да бъде направена така, че живеещите в Банско и района да виждат неговата спонсорирана публикация. Много родни политически лидери и водещи политически партии вече използват тази възможност за платени публикации в социалните мрежи, тъй като така достигат до по-голям кръг, определен тип, желана аудитория, с цената на не толкова голяма сума пари. Ако се използва безплатната публикация, то тя определено намалява възможността да стигне до голям кръг от хора, а и съществува рискът да достигне органично и до такива, които не споделят определеното политическо мнение, с което да си доведат и негативни последици.

Погледнато в глобален мащаб, това масово използване на социалните медии доведе до промяна в правилата за правене на политически реклами. Двете най-глобални световни мрежи Фейсбук и Туитър в началото на 2018 г. въведоха нови условия, с които ще показват на масовия потребител допълнителна информация за самата политическа реклама, кой е платил за нея и колко хора са я видели.¹⁰

¹⁰ <https://www.mediapool.bg/feisbuk-i-tuitar-promenyat-pravilata-si-za-politicheski-reklami-news279494.html> , последно посещение на 10.09.2018

Тук следва да се направи коментар и за автентичността на профилите на политиците, партиите и държавните институции в социалните мрежи. Това е от изключително значение, предвид разпространението на автентични и легитимни политически послания и в контекста на фалшивите новини. От близо три години двете най-мощни социални мрежи «Фейсбук» и «Твитър» предлагат възможността определена публична личност, организация, учреждение или институция, да легитимира профила си като официален. Тази легитимация се удостоверява чрез изпращане на определен тип документ, който доказва, че използването на профила е именно от този публичен обект. След проверка от страна на администраторите на мрежите, профилът получава зелено тикче, което е видимо до името на самата личност, орган или институция. По този начин потребителите на двете мрежи могат да направят съпоставка, кой е официалният и легитимен профил на търсения обект. Предвид лесния достъп до социалните мрежи и свободното разпространение на информация доста често наблюдаваме злоупотреба с името на политици и партии, затова въвеждането на този тип легитимация позволява на потребителя да открие истинската информация и послания от фалшивите.

Друг инструмент, който представлява интерес по отношение на разпространение на политически послания е **видеозаснемането в реално време** в социалните мрежи. През последните две години все повече политици и партии използват този сравнително нов инструмент за предаване на послания чрез социалните мрежи – директните излъчвания или т.нар. **лайф стриймвания**. Този инструмент дава възможност за проследяване на политическото вербално послание в реално време, като дори има налична опция, в която излиза известие на всички приятели на профила или харесали определена страница, че от страницата или профила на даден политик или партия в момента се предава на живо. Този интерактивен канал за пропаганда на политики и послания намира все по-широко приложение, дори в българския контекст. Официални срещи на различни нива по време на Председателството на съвета на Европейския съюз също бяха предавани на живо през официалната страница на българското председателство чрез социалната мрежа „Фейсбук”. Това комуникационно средство има и още едно предимство. Освен че може да бъде гледано в реално време, то остава след това като видеоклип, който може да бъде прегледан повторно. Инструментът „лайф стрийм” набира изключителна популярност в полето на съвременната политическата реторика и си струва да бъде изследвано влиянието му сред широката общественост.

По отношение на примерите от екологията, от официалната фейсбук страница на министъра на околната среда и водите, Нено Димов, изключително често се предава на живо, чрез горепосочения инструмент. Предават се срещи на различни нива, откъси от редовни заседания, експертни срещи и пр. В началото на 2018 г. дори бе предавано изказването на министъра по време на изслушването му в Европейския парламент по отношение на приоритетите

на българското председателство в областта на околната среда. Един от тях бе и изменението на климата. По време на изслушването, Димов споделя, че в *Европа има политически консенсус по въпросите за климатичните промени и мерките, които трябва да бъдат предприети, и България е част от този консенсус*¹¹.

Фигура 1. Международен символ на климата

Международният символ на климата, представлява едно ново средство за повишаване на общественото съзнание относно проблемите по изменение на климата. Символът е представен през юни 2004 г. в Бон. През първия месец от съществуването на сайта www.saveourclimate.org символът е бил изтеглен повече от 150 пъти. Колкото по-често се появява символът, толкова по-лесно ще действа като отличителен знак за цялостната световна комуникация по проблемите на изменение на климата. Редица световни компании, представители на местните и регионални власти, поставят символа на своите официални интернет страници. Символът е използван и като подпис в официални имейл кореспонденции и като профилни снимки в лични профили в социалните мрежи както от широката общественост, така и от политически фигури. Международният символ на климата изразява безпокойството от изменението на климата и желанието да се разшири познанието и ангажираността на гражданите по целия свят.

Безспорно изобразената планета Земя със свещ оставя у този, който я гледа, чувството, че планетата „умира”, ако всички заедно не обединим общите си усилия, за да я спасим. Въвеждането на този символ е имало за цел да подтикне глобалния свят към активни действия за ограничаване на вредните емисии. Посланието, изписано отдолу *Save our climate* поставя акцент на думата *our* (нашата). По този начин призивът има за цел да сближи дистанцията и да накара този, който вижда изображението, да почувства Земята, макар и абстрактно понятие, като нещо близко, като свой дом. Апелира

¹¹ <https://www.moew.government.bg/bg/ministur-dimov-predstavi-prioritetite-na-bulgarskoto-predsedatelstvo-v-oblastta-na-okolnata-sreda-pred-ep/>, последно посещение на 10.09.2018

към активни действия за спасяване на „нашия дом”, а не на нещо далечно и чуждо. Друга асоциация, която може да се направи, е, че символът цели да „ни светне”, че нещо не е наред. Запалената свещ може да се асоциира със запалена електрическа крушка, която напомня, че е време за някаква промяна – в нагласите, убежденията и промяна в навиците на глобалната общественост.

Последния пример, на който ще се спра, е една интересна и шеговита колаборация между футбола и климатичните промени, която стана обект на споделяне в социалните мрежи през лятото на 2018 г. Колажът изобразява световния футболен шампион, отборът на Франция, през 1997 г. и през 2018 г. На първата снимка от 1997 г. всички футболисти са белокожи, докато на втората от тази година, с изключение на двама футболисти, всички останали са чернокожи. Посланието, което бе изписано на колажа, гласеше следното твърдение: „Да не мислите, че няма глобално затопляне”. Посланието бе преведено на различни езици, срещаше се освен на български и английски език, на немски и хърватски. Колажът бе споделян както от средностатистически потребители на социалните мрежи, така и от водещи политически лидери не само от български произход. Посланието тук не може да се категоризира като политическо, а по-скоро като шеговито и показващо липсата на познания по отношение на климатичните промени. А също така и като нещо модерно, тъй като съчетава в себе си две актуални към момента теми, на първо място, футбола, а на второ място, екотемата, която винаги е носила със себе си положителното и модерно послание на нещо иновативно.

В заключение може да се изведе, че политическата реторика намира все по-широко приложение в социалните мрежи. **В съвременната виртуална реторика се наблюдава колаборация между съобщителния елемент и визуалните средства, чрез които се предава съобщението към публиката.** В българския контекст и по отношение на политическата реторика, социалната мрежа „Фейсбук” е предпочитана и масово използвана, докато в Америка основното поле за разпространение на политически послания е Туитър. **Реториката в социалните мрежи безспорно е доминирана от визуални изображения, които обаче не елиминират вербалните послания.** Тя предизвиква мигновена реакция у аудиторията и предава посланията си по остроумен, иновативен и интригуващ начин. Социалните мрежи в съвременния свят могат да се определят като платформа, която отразява пулса на обществото, показва проблемите, социалното напрежение и активизира заявяването на гражданска позиция. Постоянният диалог между политици и избиратели може да бъде подпомогнат от възможността за лесен достъп до информация и бързото ѝ циркулиране в онлайн пространството, реализирани чрез присъствие в социалните мрежи.

ЛИТЕРАТУРА

- Александрова, Донка. *Метаморфози на реториката*, София: УИ „Св.Климент Охридски“, 2013.
- Канев, Добрин. *Мениджмънт и комуникация е политиката*, София: Фондация „Фридрих Еберт“, 2006.
- Мавродиева, Иванка. *Политическа реторика в България: от митингите до web 2.0 (1989 – 2012)*. София: Издателство „Парадигма“, 2012.
- Мавродиева, Иванка. *Реторика и пбблик рилейшънс*. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2013.
- Стефанова, Нели. *Кратък терминологичен справочник по обща и политическа реторика*, София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2015.
- http://ebox.nbu.bg/ssc14/view_lesson.php?id=20 , последно посещение на 08.10.2018
- <https://www.mediapool.bg/feisbuk-i-tuitar-promenyat-pravilata-si-za-politicheski-reklami-news279494.html> , последно посещение на 10.09.2018
- <https://www.moew.government.bg/bg/ministur-dimov-predstavi-prioritetite-na-bulgarskoto-predsedatelstvo-v-oblastta-na-okolnata-sreda-pred-ep/> , последно посещение на 10.09.2018
- <http://www.life-bulgaria.bg/bg/prioritetni-oblasti-na-programa-life/> , последно посещение на 10.09.2018
- www.saveourclimate.org , последно посещение на 08.10.2018

**ПОЛИТИЧЕСКИ ЕЗИК И ПОЛИТИЧЕСКИ ДНЕВЕН РЕД
НА РЕФОРМАТОРСКИЯ БЛОК ПРИ ПУБЛИЧНОТО
ПРЕДСТАВЯНЕ НА УЧРЕДИТЕЛНИЯ ДОКУМЕНТ
„НАЧАЛА НА ОБЕДИНЕНИЕТО НА РЕФОРМАТОРСКИЯ
БЛОК” (7 ЮЛИ 2013)**

Пенка Господинова Василева-Георгиева

Анотация. Настоящият доклад има за цел да направи обзор на особеностите на политическия език на коалицията от партии „Реформаторския блок“ (РБ) в основополагащия за коалицията учредителен документ „Начала на обединението на РБ”. Обект на изследването са политическият език и политическият дневен ред на РБ като аспект на публичната политическа комуникация. Задачите на доклада са да се направи обзор на особеностите на политическия език на РБ, обзор на използваните вербални реторически средства и политическия дневен ред при публичното събитие за представянето на документа, проведено на 7 юли 2013 г. в София.

Ключови думи: политическа реторика, политически език, реторически средства, публична комуникация, Реформаторски блок, политически дневен ред.

**POLITICAL LANGUAGE AND POLITICAL AGENDA OF
THE REFORMIST BLOC PARTY COALITION IN THE PUBLIC
PRESENTATION OF THE FOUNDING DOCUMENT
“STARTING REFORM UNIT UNIFICATION” (JULY 7, 2013)**

Elena Teofilova Chorbadzhieva

Abstract. The current paper has as an objective to make an overview of the peculiarities of the political language used by The Coalition of parties “Reformist block” (RB) in the constituent document “The beginning of the unification of the RB”, introduced publicly at the announcement of the political union on 7th July 2013. An object of the research is the political language and political agenda of the Reformist block in the current document as an aspect of the public political communication of the coalition. The tasks of the paper are to make an overview of the peculiarities of the political language of the Reformist block at the constitution of the coalition and to analyse the political agenda and used verbal rhetorical means during the public event for the presentation of the document.

Keywords: political rhetoric, political language, political issues, rhetorical means, public communication, political agenda

УВОД

Коалицията от партии „Реформаторски блок” формално се учредява през декември 2013 г., но пет месеца по-рано – на 7 юли 2013 г., се организира първото съвместно публично събитие на формиращите я партии. Събитието се провежда в „Студио 5” в НДК в град София. **Участниците** са пет партии от дясно-центристкия политически спектър: ПП „Движение България на гражданите” (ДБГ), ПП „Демократи за силна България” (ДСБ), ПП „Синьо единство“, ПП „Зелените“ и ПП „Народна партия свобода и достойнство“ (НПСД). **Форматът на събитието** е хибриден – медиен (пресконференция) и публично политическо събитие (за оповестяване на политически дневен ред на ново обединение). **Ораторите** са представители на партиите, които представят документа „Начала на обединение на РБ” и правят лични изявления в рамките на пресконференцията. **Аудиторията** е директна, присъстваща физически на събитието. **Посланието** е поднесено чрез документа „Начала на обединението на РБ”, но и **индивидуални изявления** на ораторите. Заключениеята в доклада се базират на съвместния анализ на документа и изявленията, тъй като не считаме за целесъобразно двата корпуса да се разглеждат независимо един от друг.

I. Обществен контекст на политическия дневен ред на РБ

Общественият контекст на възникването на РБ е динамичен, с ескалиращи конфликти. На 5 февруари 2013 г. в България започват антимонополните протести. На 20 февруари правителството на премиера Бойко Борисов подава оставка, като управлява до 13 март. На 28 февруари президентът Росен Плевнелиев насрочва предсрочни парламентарни избори за 12 май 2013 г. На 13 март назначава служебен кабинет начело с Марин Райков. Предизборната кампания е белязана със скандали, между които сигнал от Сергей Станишев до главния прокурор Сотир Цацаров за незаконно подслушване, изтекли звукозаписи от разговор между премиера Бойко Борисов, бившия министър на земеделието Мирослав Найденов и бившия градски прокурор на София Николай Кокинов и т.нар. „Костинбродска афера” в деня за размисъл 11 май. На 12 май се провеждат предсрочните парламентарни избори. На 16 май 2013 г. спечелилата изборите партия ГЕРБ, обявява, че иска касиране. На 9 юли Конституционният съд отхвърля искането й. 42-то Народно събрание започва да функционира на 21 май 2013 г. Избрани са четири политически сили – ГЕРБ с 39,7% и 97 мандата, „Коалиция за България” (БСП) със 17,7 % и 84 мандата, ДПС с 14,5% и 36 мандата и „Атака” с 9,36% и 23 мандата.¹ Субектите от десния спектър се явяват поотделно и не успяват да постигнат 4% представителство и да влязат в парламента. На 28 май започват протести на Орлов мост. На 29 май клетва

¹ ЦИК, <https://results.cik.bg/pi2013/rezultati/>, последно посещение на 01.09.2018 г.

полага правителството на Пламен Орешарски. На 2 юни протестите стават национални. На 14 юни народният представител от ДПС Делян Пеевски е избран за председател на ДАНС, което предизвиква протестна гражданска реакция. През месец юли протестите се разрастват. На 40-ия ден от началото им – на 23 юли 2013 г. – протестиращи обсаждат Народното събрание и влизат в сблъсъци с органите на реда. Събитието става известно като „нощта на белия автобус“, тъй като МВР прави опит да изведе обсадените народни представители с автобус. В такъв политически контекст, на 7 юли 2013 г., петте партии обявяват дясно-центристкото обединение Реформаторски блок.

II. Политически език и политическа реч на РБ

Политическият език се разглежда като една от категориите на политическата комуникация и се използва като „синоним на термините политическо говорене и политическа реторика, но това е измамно“². Разликите не са предмет на този доклад. Ние ще се придържаме към становището на Нели Стефанова, че „политическият език като част от политическата комуникация автоматично отвежда към естеството на връзките между трите основни комуникативни субекта – политици, медии и граждани, извършващи непрестанен обмен на лингвистични ресурси“³. Бихме предложили обаче разширяване на обхвата на субектите, създаващи политически език, доколкото такива съществуват и извън ресурсите на изброените политици, медии и граждани. Като пример за други субекти са НПО, неполитически институции, съдебна власт, потребителски профили в социалните мрежи, които чрез публичната си комуникация създават политически език, като изброяването може да бъде продължено. Личният ми опит в РБ например сочи, че разглежданият ресурс (документ) не е авторство само на политически лица, а и на експерти от екипа, събрана информация от институции и др. източници. Т.е. дори само в разглеждания документ политическият език е създаден и от други субекти, извън горесцитираните, е аргумент в подкрепа на разширяването на обхвата на субектите, способни да създадат политически език. Изявленията на представителите на РБ по време на събитието са форма на политическа реч. В ежедневната употреба не се прави разлика между език и реч, но в езикознанието разликите са ясно очертани.

Под език (фр. langue) Ф. дьо Сосюр разбира “социалната страна на речевата дейност”, “система от знаци, където е съществено само съединяването на смисъла и акустичния образ и където двете страни на знака са еднакво психични”. Езикът съществува “само по силата на своеобразен договор, сключен между членовете на общността...”⁴ Сосюр посочва, че езикът има характеристики да бъде социална институция, доколкото е споделен от всички в една

² Стефанова, Н. (2017). Политическа реторика. Съвременни тенденции. София: УИ „Св. Климент Охридски”, с. 327.

³ Пак там, с. 329.

⁴ Дьо Сосюр, Ф. (1992). Курс по обща лингвистика. София: Наука и изкуство, с. 45–51.

общност; социална памет на хората от езиковата общност; социален продукт; еднороден в качеството си на (абстрактна, обобщена) система от знаци; същественото в процеса на общуването между хората от една общност⁵. **Под реч** (фр. parole) Ф. дьо Сосюр дефинира “индивидуалното”, като “допълнителното и повече или по-малко случайното” в кръговрата на речевата дейност. Речта е “изпълнението”, на което всеки път “господар” е отделният индивид. Речта е “второстепенната” част на речевата дейност, нейна “индивидуална страна”, която е безкрайно разнообразна и поради това трудна за опознаване.⁶ В съвременните схващания на речта се приписват следните характеристики: речта е езикът в действие в конкретен момент, тя е “употребеният език” в даден отделен случай на общуване; речта има социален характер поради предназначението си за другите; речта винаги носи ясен индивидуален отпечатък, понеже е продукт на говорната или писмената дейност на конкретен индивид; за разлика от абстрактния език речта е конкретна – винаги създавана в точно определено време и пространство от точно определен носител на езика по конкретен повод и с конкретна цел; за разлика от езика речта винаги има материално проявление – във вид на звукова или графична синтагма – или поне ясно изразен материален субстрат (при вътрешната реч – речта наум, за самия себе си); за разлика от езика, който е строго систематизиран и в този смисъл изцяло “правилен”, в речта може да има правилни и неправилни единици (единици с грешки от всякакъв вид)⁷.

Тук следва да обърнем внимание на дефиницията за **политическа реч** като „публична реч на държавник, политик или обществен работник”⁸. Дефиницията е валидна за конкретния изследван пример, тъй като ораторите от РБ изразяват становища по политически въпроси в качеството си на политици. Бихме добавили обаче, че политическа реч може да създаде и субект, извън изброените „държавник, политик или обществен работник”, доколкото например граждани, потребители в социалните мрежи, медии, институции, представители на съдебната власт са автори на политическа реч, изразявайки публично становище по политически въпрос. Това разбиране повече се доближава до дефиницията на Мъри Еделман. Той посочва че „политическите събития добиват значения от езика, с който биват описани, и че политическият език не е политически, защото се използва от политици, а защото изразява властови взаимоотношения”⁹. В неговия символен анализ основно място заема разбирането, че политиката е непрекъсната борба между различни групи, които се

⁵ Пак там, с. 45–51.

⁶ Пак там, с. 45–51.

⁷ Добрева, Е. (2004). Увод в общото езикознание. Шумен: УИ „Еп. Константин Преславски”, с. 56–57.

⁸ Александрова, Д. (2008/2013). Основи на реториката. София: УИ „Св. Климент Охридски”, с. 254.

⁹ Edelman, Murray. (1985). *The Symbolic Uses of Politics*. University of Illinois Press.

стремят да достигнат до властта и да я упражняват, и в тази борба убеждаването, аргументацията, вербалната комуникация са инструменти и при преговаряне между групите, но и при конкуренция и противоборство между тях.

Погледнат в този аспект документът на РБ притежава тези ресурси на политическо взаимодействие – символите, ценностите и насилието (във вариант натиск, протест, сблъсъци с властта) се използват от РБ като аргументи за убеждаване, че това е политически субект, алтернатива на статуквото и изразител на интересите на обществото. В увода на документа ясно са разграничени групата на РБ срещу групата на „олигарсите”, „мафията” и „олигархичните кръгове”. Също така персонално са посочени представители на тази група в лицето на „Д. Пеевски, ЦВ. Василев, ТИМ”. Описано е противодействието на гражданите срещу тази група чрез 20-дневните към онзи момент протести. Посочените лица и събирателният образ на „олигарсите” се използват за аргумент, че това е група против публичните интереси, докато РБ се самоидентифицира като алтернативната група – противник на „олигарсите”. Убеждаването се извършва както на символно ниво, така и реторически и ценностно – “Обединението прави силата”, „ние създаваме обединение на гражданското общество срещу мафията”, „изграждане на широк Реформаторски блок, отворен формат от политически партии, неправителствени организации и активни граждани”, „изграждане на модерна и справедлива обществена среда” и др., последвани от втора, конструктивна част в документа – посочване на решения на конкретни въпроси (политики) от политическия дневния ред, според възгледите на РБ.

Доколкото „езикът на политиката е език на убеждаването и не може да функционира без нито една от формите на реториката – аргументацията, диалектиката, стилистичните фигури”¹⁰, представителите на РБ прибегват в политическата си реч до различни стилистични фигури и похвати и се аргументират по различни начини. Преобладават **аргументите „ад рем“** (*argumentum ad rem*), при които ораторите изтъкват доводи, основани на логически доказателства и факти, свързани с натрупаното обществено напрежение и съждения, които не се свързват с неистинност, а произтичат от факти. Смятаме, че в тази първа публична проява на РБ е постигнат баланс между реторичната компетентност на ораторите и спазването на етични норми и правила при комуникацията, без език на омразата и негативни вербални квалификации спрямо опонентите. Ораторите прибегват до назоваване на постиженията на личностите от РБ като капитал, който се внася в новото обединение и знак за надеждност на съюза, но и като аргумент, че и РБ ще печели успехи по аналогия с успешните личности в него. В политическата си реч ораторите използват и **аргументацията чрез престиж**, като се позовават на ценностите на ЕС и НАТО и се обявяват за споделящи тези ценности, а обратно – представителите на „ста-

¹⁰ **Mazzoleni**, G. (2004/2012). *La comunicazione politica*. Bologna: Il Mulino Manuali, p. 105.

туквото” са тези, които отдалечават България от ценностите на двата съюза. В изявленията се срещат и **аргументи „ад хоминем“** (argumentum ad hominem), което се проявява при твърдението, че „управленският кумир на опозиционния лидер (Б. Борисов) е Тодор Живков. Той обаче демонстрира мафиотски тип поведение с това си изказване – първо удряш, после предлагаш мир...”. Веднага този аргумент е последван в политическата реч от **аргумента на силата** (argumentum ad baculum): „Не, така не разговаряме! В демократична държава така не става!”, като се изтъкват доводи, свързани със сила, решителност и воля да се наложи различен от досегашния стандарт в комуникацията и отношенията на политическите субекти с новия РБ. В политическата си реч в рамките на разглежданото събитие РБ използва и **аргументи към тълпата** (argumentum ad populum), свързвайки публичното напрежение с протестите срещу парламентарните партии. Така ораторите генерализират, че напрежението е нагласа на обществото срещу ГЕРБ, БСП, ДПС и „Атака” и че тези партии са управлявани „от мафията” – нагласа, която няма как да бъде доказана като всеобща, защото доказателства за връзка с „мафията” ораторите не посочват. Също така може да се допусне, че е валидна за определена част от обществеността, но не и за всеки жител на държавата. Този вид аргументи са застъпени и в увода на документа, и в индивидуалните изявления на ораторите. В увода аргументът звучи така: „Гражданите на България са отвратени от израждането на политическата система във фасадна демокрация” и „Зад парламентарно представените днес политически сили стоят едни и същи олигархични интереси. Точно те, а не общественият интерес, определят решенията и политиките на управляващите...”. В самите изявления на ораторите аргументът продължава така: „Парламентарните партии не могат да решат тежките и сериозни проблеми, пред които е изправена България – мафиотизиране и нефункциониране на държавните институции. Те осъществиха този модел на мафиотизирано управление...”, „ГЕРБ бяха тези, които формираха този Франкенщайн около КТБ и Цветан Василев...“. В политическата реч на ораторите има използвани и **аргументи към преценката** (argumentum ad iudicium), при които се изтъкват рационални доводи: „Кога Борисов е себе си – когато каза, че ще се прегърне с всеки от нас като представители на петте политически партии от Обединението или днес, когато казва, че сме маши на Цветан Василев? Човек трябва да може да поддържа консистентно поведение поне няколко дни, ако иска да е политик. Твърдението му е лъжа”. С тях се цели да се опровергаят негативните твърдения на опонентите при зараждането на РБ. Техниката е инструмент за пропаганда в единоборството за власт между спорещите за нея страни.

Ораторите на РБ освен чрез аргументация постигат убеждаване и чрез употребата на **стилистични фигури**, които допринасят за постигането на комуникационната, но и политическата цел на Блока – да убеди аудиторията, но и избирателите, че е алтернатива на политическия елит в Народното събрание

и е по-близо до гражданите и техните възгледи. Така например в документа на РБ се използват реторически фигури като **перифразата** „обединението прави силата”, чрез която съюзът се стреми да се самоидентифицира като консолидиращ обществото политически субект, обратно на разделящите гражданите партии от Народното събрание. В изявленията си ораторите използват и **апели** като „Призоваваме неправителствените организации и гражданите да се присъединят към реформаторската платформа и да са коректив...”, чрез който РБ обещава възможност за участие на гражданите във вземането на решенията и консолидирането им около „платформа” за реформи.

В документа и в изявленията могат да се открият и **метафори** и **епитети** като „мафията разяжда отвътре страната”, „България да тръгне напред”, „гражданите са отстранени от собствената си държава”, „възстановяване на обществената тъкан”, „слагаме разделителната линия между нас и тях”, посредством които, от една страна, РБ очертава „статуквото” като вредно за интересите на обществото, а от друга, новият съюз РБ се посочва като алтернатива и възможност за по-добро развитие на държавата. В индивидуалните изявления ораторите прибегват и до **задаване на въпроси**, като този касаещ бившия (тогава) премиер „Кога Борисов е себе си...?”, което в политическата реторика се използва като средство за позициониране срещу опонента, а в политическата комуникация по време на разглеждането събитие е средство за внушение, че политическият противник не е достатъчно надежден, тъй като няма устойчивост на посланията и действията си. Освен изброените стилистични похвати могат да бъдат открити и **градация** *Не, така не разговаряме, в демократична държава така не става*, **цитиране** „Франкенщайн около КТБ”, **сравнения** „като на троянски кон“, с което ораторите опитват както да убедят аудиторията в надеждността на РБ, така и да подложат под съмнение доверието на хората в опонентите на РБ.

Ораторите обвързват аргументацията, ценностите, стилистичните средства, политическите факти, публичните нагласи и комуникационните си цели в няколко сюжета по добре известния модел **storytelling**. Чрез политическия си език РБ предприема още в първото си публично събитие метода на разказване на различни истории (сюжети), което съюзът ще продължи и след това в комуникацията си. Тук приемаме дефиницията за разказа като „дискурс или пример за него, предназначен да свърже поредица от събития”¹¹ или по-широкото „история или описание на действителни или измислени събития или действие, техника или процес на разказване”¹². Психологът и наративен изследовател **Дан Макадамс** посочва, че хората очакват една история да има редица характеристики¹³. Той изброява някои от по-важните: 1) обстановка,

¹¹ Webster's Third International Dictionary. (1966). Springfield, MA: Merriam-Webster, 1503.

¹² American Heritage Dictionary of the English Language. (1966), 873.

¹³ **McAdams**, D.P. (1993). *The Stories We Live By*. New York: The Guilford Press, 25–26.

2) герои, 3) един сюжет или няколко сюжетни линии, 4) епизоди в линейна последователност и др. Отстояваме тезата, че всички тези характеристики са налични в документа, представен от РБ, както и в индивидуалните изяви на ораторите по време на събитието. Тези два корпуса очертават политическата среда с фактите, събитията и процесите в нея, посочват героите на политическия сблъсък вкл. и РБ като новия, различния от досегашните, т.е. „добрия герой“, обвързват ги в сюжети, които разказват линейно, но не само чрез отделни епизоди, довели до решението за обединение, до решението за противопоставяне на „статуквото“ и „олигархичния модел“ или до решението какъв да бъде политическият дневен ред на РБ.

Така в първото заявяване на собствена позиция, Реформаторският блок разказва поне четири, идентифицирани от нас **сюжета**:

1) сюжет *политическо израстване*, според който уроците от миналите обединения на десните са научени, а грешките „няма да се повторят“;

2) сюжет *ние, добрите срещу тях, лошите*, според който „лошите“ са олигарсите, мафията, монополите, партиите от парламента, а „ние, добрите от РБ“ се изправяме срещу тях, за да ги победим;

3) сюжет *обединението прави силата*, който е допълнен от сюжетната линия на външния натиск на опонента ГЕРБ, целящ да раздели РБ още при възникването му;

4) сюжет *РБ е алтернативата*, според който РБ е по-доброто решение, платформата за представителство на политически непредставените граждани и реформаторска инициатива, която ще е „гласът на хората“.

Този storytelling подход съчетава реални или желани констелации, които се разказват като вериги от събития. Чрез разказването им РБ се стреми да играе ролята на „политически предприемач“¹⁴, който да отвори „политически прозорец“¹⁵ за нов дневен ред и да бъде политически фактор, въпреки загубата на изборите.

При разказването на сюжетите ораторите следват модела на **Х. Ласуел** за комуникацията – *Кой говори?, Какво казва?, Какво средство използва?, На кого го казва? и Какво постига?*¹⁶ Тези базисни характеристики на комуникацията се ползват от РБ както за комуникационните, така и за политическите им цели, а именно: да се идентифицира в политическия спектър като дясно-центристко обединение, да се самоназове като „платформа за реформи и обединение“, да информира публиката за обединението на РБ, да създаде политическа новина, да направи публичен политически си дневен ред, да убеди обществото в политическата си визия, в своята ефективност и политически капацитет,

¹⁴ Kingdon J. (2003). *Agendas, Alternatives and Public Policies*. New York: Longman, 179–183.

¹⁵ Пак там, с. 179–183.

¹⁶ Ласуел, Х., Шрам, У., де Фьлор, М., Робъртс, Д., Маккуейл, Д., (1992). *Комуникацията*, София: УИ „Св. Климент Охридски“, с. 9.

да намали общественото доверие в политическите си опоненти, да предизвика идентификация на повече хора с политическия си дневен ред, да изгради собствен позитивен публичен образ, да привлече свои симпатизанти и др.

Така можем да обобщим, че фактори за формирането на политическия език и политическата реч имат политическите убеждения, които пряко произхождат от идеологическите възгледи на ораторите, средата, публичните нагласи, емоционалните нагласи на участниците в комуникацията. Фактор е и отчитането на политическия контекст на конкретното събитие. Политическият език и политическата реч са и политически инструмент, чрез който се активират наративни сюжети и чрез тяхното разказване се влияе на убежденията и нагласите на аудиторията. Езикът не винаги описва обективната реалност, а понякога целенасочено (особено чрез речта в политиката) я моделира, за да постигне убеждаване, идентификация, пропаганда или доверие, но не само. При анализа на политическия език и реч следва да се вземат предвид и реторическите средства, аргументите и стилистичните похвати, както и конкретните вербални прояви в рамките на събитието. Застъпваме тезата, че чрез политическия език и реч се обясняват политическата визия, действия и дневен ред на РБ, но и че политическия език и реч в разглежданото събитие са функция на политическия дневен ред и на конкретната комуникационна ситуация. В друга комуникационна ситуация, например телевизионно интервю, конгрес на РБ, пресконференция, среща с избиратели същият дневен ред се представя от същите или други участници от РБ с по-различни от настоящите политически език и реч.

III. Политически дневен ред в „Начала на обединението на РБ”

„Начала на обединението на РБ” представлява документ за определяне на дневния ред на обединението и очертава политическата визия на РБ. Под „дневен ред” тук имаме предвид първия елемент от цикъла, посочен от Versluis E., van Keulen M., Stephenson P.¹⁷, а именно: определянето на дневен ред, формулиране на политики, вземане на решения, прилагане и оценка. Моделът е приложим при изследване на етапите на политическия процес и съответстващите им политически език и реторика.

Посланията от увода на документа очертават параметрите на политическата легитимност на новия субект РБ, както следва: това ще е политически субект, позициониран срещу статуквото в 42-то Народно събрание на ГЕРБ, БСП, ДПС и „Атака”; това ще е опозиционен политически субект; „отворена гражданска платформа”, „отговор на атаките от ГЕРБ срещу РБ”; това ще е антимонополно и антиолигархично обединение, съюз срещу „престъпните

¹⁷ Versluis E., van Keulen M., Stephenson P. (2010). Analyzing the European Union Policy Process, Palgrave Macmillan: 235–239; Wallace H., Pollack M., Young A. (2010). Policy-Making in the European Union. Oxford: Oxford University Press: 46–48.

групировки”, „олигархичните кръгове”, „мафията” и „мафиотския модел на управление”; това ще е дясно-центристко обединение; това ще е обединение в защита на „правовия ред, конкуренцията и свободната инициатива” и за „изграждане на модерна и справедлива обществена среда”, за членството на България в ЕС и НАТО и ценностите, произтичащи от това членство и за „върховенството на закона”; обединението се самоназовава чрез перифразата на девиза на Българския парламент „Обединението прави силата”; събитието се представя като първи етап на политически процес на консолидация в дясно: „Днес правим първата крачка”. Самите 12 политики са обособени в същинската конструктивна част на документа. Те представляват елементите от дневния ред на РБ и посочва решения на въпросите (политиките), приоритетни според РБ.

Различните изследователи дефинират политиките по различни начини – „проблеми“ (problems), „въпроси“ (issues, items), „състояния“ (conditions), „теми“ (subjects), но най-често се използва понятието issues. В този доклад възприемаме българския еквивалент „въпроси от дневния ред”. **Cobb и Elder** предлагат дефиниция на понятието „въпрос от дневния ред“ (issue). Те го разглеждат като главен елемент на дневния ред и го определят като „конфликт между две или повече определяеми групи по процедурни или материални въпроси, свързани с разпределението на позиции или ресурси“¹⁸. **Cobb, Ross и Ross**¹⁹ посочват разновидности на дневния ред – *обществен дневен ред* и *формален дневен ред*. Първият включва въпроси, свързани с публичния интерес, а вторият – въпроси, приети за приоритетни от вземащите решения политически функционери. Според Cobb, Ross и Ross *общественият дневен ред* включва въпроси, които носят поне следните три характеристики: 1) обект са на значително публично внимание; 2) голяма част от обществеността очаква предприемане на действия по тях; 3) част са от иманентните задължения на институцията или структурата, която ги комуникира.²⁰ Застъпваме тезата, че при формирането на въпросите от дневния ред на Реформаторския блок са налице характеристики и на двата вида – и от общественения, и от формалния дневен ред според разбирането на Cobb, Ross и Ross. Детайлно анализиране на всички 12 въпроса от дневния ред на РБ от гледна точка на класификацията на Cobb, Ross и Ross не са предмет на този доклад.

Дефиницията на **Thomas A. Birkland** за политическия дневен ред като „сбор от проблеми, разбираня за причини, символи, решения и други елементи от обществени проблеми, които привличат вниманието на членове на

¹⁸ **Cobb R., Elder Ch.** (1972). *Participation in American Politics: The Dynamics of Agenda-building*, Allyn and Bacon; **Cobb R., Elder Ch.** (1983). *Participation in American Politics: The Dynamics of Agenda-Building*. 2d ed. Baltimore, MD: The Johns Hopkins University Press

¹⁹ **Cobb R., Ross J., Ross M.** (1976). *Agenda Building as a Comparative Political Process*, *The American Political Science Review*, Vol. 70, No. 1, p. 126–138.

²⁰ Пак там, с. 139

обществото и техните управляващи²¹. Birkland посочва, че има *формален* и *неформален политически дневен ред*, като формалният свързва с вземането на решения и създаването на документи, закони и нормотворчество, а неформалният – с идеите, разбиранията и дебатите по политическите въпроси²².

В процеса на формиране на дневния ред ще споменем два теоретични модела – **моделът на Cobb, Ross и Ross** и **моделът на потоците на John Kingdon**. Тези модели дават обяснение как въпросите достигат до дневния ред или отпадат от него.

Cobb, Ross и Ross²³ свеждат изграждането на дневния ред до четири етапа: 1) инициране, 2) конкретизиране, 3) разширяване и 4) достъп. Според вариантите те се развиват в следните три модела: **1) модел на външната инициатива** (по искане на обществена група се упражнява натиск за решаване на проблем), **2) модел на мобилизацията** (решаването на проблем се иницира от самата институция или политик), **3) модел на вътрешния достъп** (близки до вземащите решенията оказват лобистки натиск). От тази гледна точка Реформаторският блок в „Начала на обединението на РБ” реализира модела на **външната инициатива**. Изразяваме тезата, че той е пренесен адекватно на целите и в политическия език на РБ, и в комуникацията по време на събитието, и в документа, и в реторическите средства, за да реализира целта за външен натиск на новия политически субект върху статуквото.

Вторият теоретичен модел, разработен от американския политолог **John Kingdon**, е **теорията на потоците**, чрез който той изследва политическата система на Съединените щати²⁴. Според нея не е възможно винаги да бъде установен произходът на една идея. Разбирането на промените в обществото, смята Kingdon, не се крие в идеята или източника ѝ, а в условията и средата, в които идеята се заражда и бива утвърдена или отхвърлена. Според него политическият дневен ред е сбор от три потока или функция на три паралелни процеса – **1) идентифицирането на проблемите** (поток на проблемите), **2) предлагане и утвърждаване на формулировки за алтернативи/политики** (поток на политиките), **3) политическите събития** (поток на политическия процес). Потоците могат от успоредни да станат пресечни, но не винаги. Ако се случи така, че да се дефинира проблем, да се предложи решение и политическият процес да се стече така, че решението да се осъществи, то трите потока се пресичат в т.нар. **политически прозорец**. Той е предпоставката, според Kingdon, един въпрос да влезе в обхвата на политическия дневен ред. Kingdon

²¹ Birkland, T. (1997). After Disaster: Agenda Setting, Public Policy, and Focusing Events. Georgetown University Press: p. 5–9.

²² Пак там, с. 10.

²³ Cobb R., Ross J., Ross M. (1976). Agenda Building as a Comparative Political Process, *The American Political Science Review*, Vol. 70, No. 1, p. 128–132.

²⁴ Kingdon J. (2003). *Agendas, Alternatives and Public Policies*. New York: Longman, p. 109–113.

подчертава ролята и на т.нар. **политически предприемачи**, които според него при сливането на потоците имат водещи функции. Той ги представя като субекти, които въздействат върху вниманието и нагласите, привличат или блокират фокуса в даден проблем, влагат собствени ресурси, средства, репутация, време, контакти в подкрепа на значимостта или пренебрегването на проблема, дават предложения за решения. „Политическите предприемачи”, посочва Kingdon, предопределят сливането на потоците, „като свързват решенията с проблемите, предложенията с импулсите на политическия процес и политическите събития с проблемите. Без политическите предприемачи, сливането на потоците може и да не се осъществи”²⁵.

От гледна точка на модела на Kingdon събитието на 7 юли 2013 г. е опит за отваряне на „политически прозорец” от РБ чрез сливане на трите потока на дневния ред – 1) идентифицирането на проблемите, 2) предлагане и утвърждаване на формулировки за алтернативи и 3) политически събития. По отношение на първия поток РБ представя документа „Начала на обединението на РБ”, чрез който идентифицира проблемите. По отношение на втория поток РБ представя 12 алтернативи на въпросите (политиките) в 12 сектора. По отношение на третия поток РБ реализира публично събитие за представяне на дневния си ред, демонстрира обединението, дефинира го като „алтернатива” на ГЕРБ и статуквото и разчита така да отвори „политически прозорец” за консолидиране и разширяване. Така РБ демонстрира стремеж да играе функцията на „политически предприемач”, която да премоделира установения от опонентите политически дневен ред с нов, към който обществеността би имала по-високо доверие, за да акумулира това обществено доверие в доверие в новото обединение. В доклада са използвани методите описание, контент-анализ, документален, сравнение, абстрахиране, наблюдения, анализ, синтез, лични интервюта с участниците и личен опит в изследваното събитие.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

В доклада се прави преглед на политическия език и политическия дневен ред на РБ като компонент от публичната комуникация при оповестяването на коалицията. Прави се преглед на вербалните реторически средства, като те са само един от възможните компоненти в политическия език на РБ. На следващ етап ще бъдат разгледани политическата лексика, фразеология и други форми на проява на политическия език, той ще се изследва в контекста на различните предизборни кампании, както и в различните му форми – ПР, политическа реклама, медийна комуникация, политическа, парламентарна и министерска реторика, публични събития и др.

²⁵ Kingdon J. (2003). *Agendas, Alternatives and Public Policies*. New York: Longman, p. 179–183.

ЛИТЕРАТУРА

- Александрова, Д. (2006). *Метаморфози на реториката през XX век*. София: УИ „Св. Климент Охридски”
- Александрова, Д. (2008/2013). *Основи на реториката*. София: УИ „Св. Климент Охридски”
- Андреев, Светослав, et al. Българска асоциация за политически науки. Сборник с материали от научни конференции по реторика, София, 2013; Гьолечица, 2014 г./ Състав. Донка Петканова, Елиза Иванова. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2017 http://aleph.libsu.uni-sofia.bg:8991/F/MC56I6ABEQ779TRN22XL6VK7TYTI XJ1HJQ6JPF3LE4IH1VSMK3-10416?func=item-global&doc_library=LSU01&doc_number=001130177&year=&volume=&sub_library=CUL
- Аристотел. (1993). *Реторика*. София: Софи-Р.
- Мавродиева, И. (2012). *Политическата реторика в България. От митингите до WEB 2.0 (1989 – 2012)*. София: Парадигма
- Русинова-Христова, А. (2003). *Политическото говорене. Психологични механизми*. София: Интерпрес
- Стефанова, Н. (2017). *Политическа реторика. Съвременни тенденции*. София: УИ „Св. Климент Охридски”
- Харизанова, О. (2011). *Парламентарна реторика: [Монография]*. София: УИ „Св. Климент Охридски”, ISBN 9540715946
- Павлова, М. (2016). Невербалната комуникация в контекста на манипулационния политически инструментариум. [online] В: Годишник на Софийския университет „Св. Климент Охридски”, Факултет по журналистика и масова комуникация [online], т. 23, кн.1, с. 277-282. [Прегледан на 13.06.2018]. Достъпно от: <https://www.cceol.com/search/article-detail?id=574950>. Достъпно и от: <https://www.cceol.com/search/viewpdf?id=584015>
- Радева, В. (2002). Директни и индиректни средства за убеждаване в политическата реторика / Виржиния Радева. В: *Разум: Теоретично списание за политика и култура / Политическа академия за Централна и Югоизточна Европа*, София, с. 148–156.
- Руменчев, В. *Невербална комуникация в публичната реч и деловото общуване* (2018). София: Софи-Р
- Списание „Политически изследвания”, бр.4/ 2007 г. Българска асоциация за политически науки. http://www.fes.bg/files/custom/library/2007/Politicsheski_izsledvania_4.pdf
- ***
- Birkland T. (1997). *After Disaster: Agenda Setting, Public Policy, and Focusing Events*. Georgetown University Press.
- Cobb R., Elder Ch. (1972). *Participation in American Politics: The Dynamics of Agenda-building*, Allyn and Bacon; Cobb R., Elder Ch. (1983). *Participation in American Politics: The Dynamics of Agenda-Building*. 2d ed. Baltimore, MD: The Johns Hopkins University Press.
- Cobb R., Ross J., Ross M. (1976). *Agenda Building as a Comparative Political Process*, *The American Political Science Review*, Vol. 70, No. 1.

- Collins English Dictionary – Complete and Unabridged, 12th Edition 2014 © HarperCollins Publishers 1991, 1994, 1998, 2000, 2003, 2006, 2007, 2009, 2011, 2014. [Прегледан на 12.12.2017]. Достъпно от: <https://www.thefreedictionary.com/Political+rhetoric>
- Kingdon J. (2003). *Agendas, Alternatives and Public Policies*. New York: Longman.
- López Díaz, Ricardo Augusto. Дисертация *Les discours en interaction de la presse en ligne. Propositions pour une théorisation de la coproduction journalistique. Sciences de l'information et de la communication. Université de la Sorbonne nouvelle - Paris III, 2014. Français.* <NNT : 2014PA030050>. <tel-01158593> <https://tel.archives-ouvertes.fr/tel-01158593>
- Mazzoleni, G. (2004/2012). *La comunicazione politica*. Bologna: Il Mulino Manuali.
- McAdams, D.P. (1993). *The Stories We Live By*. New York: The Guilford Press.
- Micheli, Raphaël. *Les querelles de mots dans le discours politique: modèle d'analyse et étude de cas à partir d'une polémique sur le mot « rigueur »*, B: *Argumentation et Analyse du Discours* [online], 2013, N 10. [Прегледан на 12.04.2018]. DOI : 10.4000/aad.1446. Достъпно от: <http://journals.openedition.org/aad/1446>.
- Herman, Thierry, Oswald, Steve. (2016). *Rhetorique et cognition-Rhetoric and Cognition: Perspectives theoriques et strategies persuasives-Theoretical Perspectives and Persuasive Strategies* [online], © Peter Lang SA, Editions scientifiques internationales, Berne, 2016. [Прегледан на 12.12.2017]. ISBN 978-3-0352-0271-2 PDF. ISSN 2235-7505 PDF. Достъпно от: https://books.google.bg/books?hl=bg&lr=&id=FD0xDQA-AQBAJ&oi=fnd&pg=PP1&dq=Herman,+Thierry,+Oswald,+Steve.+Rh%C3%A9torique+et+cognition.+Perspectives+th%C3%A9oriques+et+strategies+persuasives+%5Bonline%5D&ots=OuKXwUsb4X&sig=XUIAyaEi14iuh51DwhrBvLkLrRI&redir_esc=y#v=onepage&q=Herman%2C%20Thierry%2C%20Oswald%2C%20Steve.%20Rh%C3%A9torique%20et%20cognition.%20Perspectives%20th%C3%A9oriques%20et%20strategies%20persuasives%20%5Bonline%5D&f=false. Достъпно и от file:///C:/Users/lenovo/AppData/Local/Temp/619070-1.pdf
- Murray, J. (2013). *Composing Multimodality*. – In: *Lutkewitte, Claire, ed. Multimodal Composition: A Critical Sourcebook*. Boston: Bedford/St. Martin's.
- Versluis E., van Keulen M., Stephenson P. (2010). *Analyzing the European Union Policy Process*, Palgrave Macmillan: 235–239; Wallace H., Pollack M., Young A. (2010) *Policy-Making in the European Union*. Oxford: Oxford University Press.

Webster's Third International Dictionary. (1966). Springfield, MA: Merriam-Webster
American Heritage Dictionary of the English Language. (1966), 873

EuroVoc, многоезичен тезаурус на Европейския съюз [онлайн]. [Прегледан на 07.07.2018]. Достъпно от: <http://eurovoc.europa.eu/drupal/?q=bg>

СИМУЛАКРУМ, СИМУЛАЦИЯ И ИЛЮЗИЯ В КАРИКАТУРИТЕ

Адриана Спасова Иванчева

Анотация. Статията е озаглавена „Симулакрум, симулация и илюзия в карикатурите“, която има за цел да запознае аудиторията с визуалните реторически аспекти на карикатурата от древността до ден-днешен. Текстът обхваща особеностите на карикатурата в изкуството и урбанизацията ѝ, влиянието върху човешките възприятия и мислене. Целта на статията е да се обърне внимание на ефекта на симулацията според Жан Бодрияр, както и въздействието на карикатурните изображения върху психиката на човека, създаването на изображение и представи в света на артистичната илюзия според Ърнст Крис и Ърнст Гомбрих. Друг въпрос, засегнат в статията, е ефектът, който носи новата сатирично-хумористична, модерна реторическа форма на изобразяване в изкуството, както и каква е нейната стойност и ефект върху обществото, културата и изкуството.

Ключови думи: симулакрум, симулация, илюзия, изкуство, реторика, визуална реторика, реторическа форма, сатирично-хумористична форма, Жан Бодрияр, Ърнст Крис, Ърнст Гомбрих, психология на карикатурата, изображения, репрезентация, общество, култура, урбанизация, хиперреалност.

SIMULACRA, SIMULATION AND ILLUSION IN CARICATURES

Adriana Spasova Ivancheva

Abstract. The article is entitled „Simulacra, simulation and illusion in caricatures“, aims to familiarize the audience with the visual rhetorical aspects of cartoons from Antiquity to present days. The text covers the characteristics of caricature in art and its urbanization, the impact on human perception and thinking. The main scope of the article is to draw attention to the effect of simulation and simulacra according to Jean Baudrillard, as well as the impact of caricature images on the human psyche, creation of illusion in the artistic world, according to Ernst Kris and Ernst Gombrich. Other topic in the article is what are the effects that the new satirical-humorous form of representation in the art, everyday life, etc. Other question covered is: how this new modern rhetorical form effects on society, culture and art.

Keywords: simulation, simulacra, illusion, art, society, rhetorical aspects, Jean Baudrillard, Ernst Kris, Ernst Gombrich, visual rhetorical aspects, caricatures, cartoons, satirical-humorous form of representation, urbanization, psychology of caricatures, hyper reality.

Симулакрумът никога не е това, което прикрива истината – това е истината, която крие, че не съществува такава. Симулакрумът е истина. – Екклесиаст.¹

За да разгледаме реториката на карикатурата, е нужно да обърнем внимание на реалността, която те създават, на тяхната интерпретация на действителността и прочит на събитията, личностите, политическите участници и общественици. Реалността и светът, който карикатурата създава посредством своите реторически средства и аргументи, има връзка с теорията на Жан Бодрияр за симулакрума и симулацията, както и с произведението „Изкуство и илюзия“ на Ернст Гомбрих. Двете творби трябва да бъдат разгледани, за да може да добие аудиторията по-добра представа за влиянието и ефекта, който карикатурите създават в съзнанието и концепциите на публиката. В настоящата статия ще обърнем внимание на теорията за симулацията и симулакрума, според която можем да обясним нагледно функциите и свойствата на карикатурата, но също така ще използваме илюзията, която създава самото изкуство, към което се причислява и художественият жанр на карикатурата.

Първо трябва да обясним какво представлява симулакрума и симулацията на реалността според Бодрияр. Според Бодрияр пространствената крива не е истинска, нито тази на истината. *...Епохата на симулацията започва с ликвидация на всички референции – по-лошо дори – чрез изкуственото им възкресение в системи от знаци, които представляват по-гъвкав материал от смисъла, те се поддават на всички системи на еквивалентност, на всички двойни опозиции и на всяка комбинаторна алгебра. Вече не е въпрос на имитация, нито на редупликация, нито пък на пародия. Това е по-скоро въпрос на заместване на знаците на истината за самата реалност сама по себе си.²*

Карикатурата работи с изображенията, с невербалните знаци и прояви на субектите, които използва или на които се позовава. Нейната функция е репрезентативна, демонстративна, концептуална. Тя работи със символи и знаци, които са в основата на нейната изобразителност и реторика. Карикатурата вражда в своята структура система от концепции, образи, визуални и невербални артефакти, като създава един имагинерен модифициран конструкт на действителността. Тя винаги е ораторска интерпретация и гледна точка на създателя си, на своя оратор-художник и сатирик. След като образът и интерпретацията на образа стои в самото ядро на модерната карикатура, то тогава трябва да се позовем на т.нар. от Бодрияр *божественото безразличие на образите*³.

¹ **Baudrillard, Jean.** (1988). Simulacra and Simulation. Selected Writings, ed. Mark Poster, Stanford: Stanford University Press, p. 1.

² **Baudrillard, Jean.** (1988). Simulacra and Simulation. Selected Writings, ed. Mark Poster, Stanford: Stanford University Press, pp. 1–2.

³ Пак там.

Да симулираш, е да се преструваш, че имаш това, което всъщност нямаш.⁴ Симулацията предполага отсъствие. Преструването предполага присъствие, като остава непокътнат принципът за реалност. Разликата се състои в това, че при преструването реалността е само маскирана и прикрита, докато при симулацията се наблюдава заплаха за съществуващата разлика между „истина“ и „лъжа“, между „реалност“ и „измислица“.⁵

Според Бодрияр образите притежават убийствена способност да унищожават истината. Образът е убиец на своя собствен модел, тъй както византийските икони могат да убият божествената идентичност. Към тази „убийствена способност“ се противопоставя диалектическият капацитет на репрезентациите като видими и разбираеми медиатори на реалното.⁶

Тогава цялата система става безтегловна и вече не е нищо друго освен гигантски симулакрум: не е нереалност, а симулакрум, който никога повече не замества реалността, нейните елементи и структури, но обменяйки самия себе си в непрекъснат цикъл, без да се позовава или перифразира.⁷

Според Бодрияр фазите на изображението имат следната последователност:⁸

1. Образът е отражение на една основна (дълбока) реалност. Изображението е с добър външен вид: представянето е от порядъка на символа, божественото тайнство и т.н.

2. Образът маскира и изкривява основната (дълбока) реалност. Това е изображение, притежаващо зъл външен вид: от порядъка на злодеянието.

3. Образът маскира липсата на основна (дълбока) реалност. Изображението се представя за външна изява, явление или признак: от порядъка на магьосничеството.

4. Образът няма никаква връзка, с каквато и да е реалност. Той е собственият си симулакрум в своя чист вид. Тук образът изобщо не е в порядъка на проявление или признака, а в порядъка на симулацията.

Когато истината и реалността вече не са това, което са били първоначално, се появява носталгията, в нейното пълно значение. Наблюдава се разпространяване на митове за оригиналност, произход и признаци за реалност. Налице е изработване на истина, обективност и автентичност „от втора ръка“ (*second-hand truth*). Създава се ескалация на истината, на живото преживяване и емоция. Това е възобновяване на фигуративността, образа и измеренията на фигурата, когато обектът и субстанцията са изчезнали. Наблюдава се паническо произвеждане на реалност и референтност. Ето как се появява симулацията във фазата на реалната, неореалната и хиперреалната среда, чиято стратегия е универсално дублиране на стратегия за разубеждаване.⁹

⁴ Пак там.

⁵ Пак там.

⁶ Пак там, с. 3.

⁷ Пак там.

⁸ Пак там.

⁹ Пак там, с. 3–4.

1. Хиперреалност и имагинерност

Дисниленд е перфектен модел за преплитане на всички порядъци за симулация. Това е изкуствено създаден свят на илюзорни игри и фантазии; пиратите, приказния свят, митовете, легендите, бъдещият свят и т.н. Този въображаем свят трябва да наподобява успешния процес на симулакрума. Безспорно това, което привлича многомилionenната тълпа, несъмнено е много повече от самия симулативен процес. Това е социалният микрокосмос, миниатюрното и набожно наслаждаване в „истинската Америка“, в пълнотата на нейните наслади, изкушения и недостатъци. В този въображаем свят единствената фантазмагория е в присъщата топлина и обич на тълпата, както и в големия брой приспособления, които да поддържат специфичното многообразие на това чувство (афект). В този инфантилен измислен свят цяла гама приспособления магнетизира тълпата в директни потоци. По едно необичайно съвпадение (това, което несъмнено принадлежи към особеното очарование на тази изградена вселена) този дълбоко замразен инфантилен свят се очертава и реализира от един човек – Уолт Дисни, който очаква своето възкресение посредством цялата индустрия, която е създал.¹⁰

Възпроизведената действителност е изцяло нова и различна, защото резултатът на възпроизводството (репрезентицията) е съвсем друг обект, предмет, ситуация. Докато за традиционната философия репрезентацията предполага тъждество на знака и реалността, симулацията при хиперреалността разтваря реалното в знака, заменя реалното с означаващите го знаци. Симулакрумите функционират по-добре от реалните. Според Бодрияр в симулакрумната среда реалността е повече, отколкото в „реалната“, защото детайлите са „съкратени“. Същият е принципът при карикатурата още от древността до модерните ѝ параметри. Опозицията реалност–измислица губи своя смисъл. Човекът от симулакрумната среда се превръща в холограма, гротеска, преекспонираност, карикатура (например силиконови гърди, устни и други части на тялото; масовата хирургическа намеса в телата, екстравагантност във външния вид, причудливост в облеклото, поведението, начина на живот; промяна в основните критерии на битието; липса на ценностна и морална система). При портрета има наличие на копие на образа, което е израз на оригинала, но симулакрумният образ изтъква безразличието си към оригинала. Той изопачава съществуващата реалност, образ и личност, лишава го от характерност, като го прави правдоподобно подобие, което няма референтна стойност. Както при симулакрума, така и при карикатурата компонентите на новоизградената реалност са отчетливи разпознаваеми, видими, достъпни и лесно разбираеми. Този симулакрумен принцип дава отговор на явлението, при което „карикатурният образ е по-жизнен в съзнанието на аудиторията, отколкото своя оригинал (реалната личност) в неговата органичност“. И симулакрумът, и симулацията са възмож-

¹⁰ Baudrillard, Jean. (1988). *Simulacra and Simulation. Selected Writings*, ed. Mark Poster, Stanford: Stanford University Press, p. 4.

ности (потенции) за преодоляване на тотални реалности, защото на мястото на обичайното присъствие се явява отсъствието му и така се заличават различията между реално и изобразявано.

Към края на 20. в. думата „симулакрум“ придобива и значението на вторична асоциативност, на нископоставеност и непълноценност – изображение на нещо, което няма същността или качествата на оригинала.

Дисниленд е симулакрум от трети порядък и „идеологическото“ покривало цели да прикрие факта, че това е *истинската страна, цялата истинска Америка, която е Дисниленд*. Дисниленд се представя като въображаем, за да ни накара да вярваме, че всичко останало е истинско, когато всъщност Лос Анджелис, Боливуд, както и много други места по света, вече не са истински, а от порядъка на хиперреалността и симулацията.

*Вече не става въпрос за фалшиво представяне на реалността (идеология), а за прикриване на факта, че истината вече не е реална и по този начин се спасява принципа на реалността.*¹¹

Всички ценности на Дисниленд намират своя експлицитен израз в миниатюрните форми, изразност и реализация под формата на комикс, смешни, забавни и опростени рисунки и анимации. Героите на този инфантилен свят представляват алегии, алюзии и метафори на различни комични интерпретации на реални личности, ползващи и позоваващи се на реални образи, темпераментност и човешки характери, като по този начин създават добронамерени карикатури. Такива паралелни светове на образите и изображенията, но не на последно място и на въображението, са също и увеселителните паркове, „Вълшебният свят“ на *Юнивърсал Студиос, Splash Universe* в Мичиган, *Animal Kingdom*, целият Лас Вегас и Холивуд, *Epcot, Islands of Adventure, Beto Carrero World, Kings Island, Leolandia, Dollywood, Hersheypark, Everland, Ocean park Hong Kong* и др. Лос Анджелис е обкръжен от подобни „въображаеми станции“, които зареждат и хранят реалността, създават енергията за реалността. Това са места, чиято мистериозност и загадка се крие именно, че те не са нищо повече от мрежа от безкраен, нереален цикъл, с неговите невероятни пропорции, но без пространство или измерение.¹²

В същия ред на мисли както е невъзможно да се преоткрие абсолютното ниво на реалността, така и е невъзможно да се постави етапа на илюзия. Илюзията не е възможна, защото реалността вече е невъзможна. Според Бодрияр това е целият политически проблем на пародията, на хиперсимулацията или офанзивната симулация.¹³

Симулацията е безкрайно по-опасна, тъй като винаги предполага, че законът и редът сами по себе си не могат да представляват за самия обект нищо

¹¹ Пак там, с. 4.

¹² Пак там, с. 5.

¹³ **Baudrillard**, Jean. (1988). *Simulacra and Simulation*. Selected Writings, ed. Mark Poster, Stanford: Stanford University Press, pp. 166–184.

повече от една симуляция. Създава се пресищане, затрупване от митове и митология за оригинали, значения и знаци на реалността. Претрупва се обективната реалност с множествена истинност, с вторична обективност и автентичност.¹⁴ Демонстрира се разширяване на истинността, на живия реален опит. Симулацията е противоположност на репрезентацията.

Тъй като основен обект на разглеждане е карикатурата с нейната реторичност и изразителност, трябва да подчертаем, че самите графични карикатурни изображения представляват едновременно репрезентации на дадени субекти и събития, но едновременно с това биха могли да изградят симулакруми от всички порядъци. Карикатурите могат да бъдат рефлексия на дълбоката реалност (първи порядък симулакрум), биха могли да маскират и променят свойствата на базовата действителност (втори порядък симулакрум), да маскират липсата на реалност (трети порядък симулакрум), но също така биха могли да нямат никаква референтна стойност, т.е. да нямат никаква връзка и отношение с реалността, в смисъла сами по себе си да изградят четвъртия порядък симулакрум в неговия абсолютен вид. Репрезентативността на карикатурите отвежда до преструктуриране на действителността и по-точно до нейния илюзорен образ. Тъй като изкуството създава определено ниво на илюзия, а жанрът на карикатурата се отнася към графичното сатирично и комично изкуство, тяхна основна функция е употребата на въображение, **референтност**, алюзия към реални субекти, процеси и ситуации, наличие на оригинал, неговото преекспониране и перифразирание, поставянето му в илюзорен свят.

Но този принцип не винаги бива уважаван от художникът-оратор. Наблюдават се карикатури, при които отсъства всякаква **референтност**, прилика с известни политически и обществени субекти, дори ситуацията бива модифицирана и изфабрикувана, създадена в представите на своя сътворител. Това зависи от целите на оратора и функцията, които изпълнява карикатурата към обществото и аудиторията.

2. Илюзията и карикатурите

Най-важните проучвания на Ернст Гомбрих върху психологията на представянето и репрезентацията в действителност нямат връзка с психоанализата, но това не му пречи да разглежда теориите на Фройд с голяма проникателност и прецизност, като в известна степен благоприятства разпространението на идеята за психологията в изкуството от нейната психоаналитичната обосновка. Гомбрих разглежда „изразителната сила“ на произведенията на изкуството от гледна точка на съдържанието им, а не на „историческия напредък на начините на изобразяване“¹⁵. Едно произведение може да произвежда множество асоциации и да бъде разбирано по много свободни начини от обществото, различни-

¹⁴ Пак там, с. 6.

¹⁵ **Gombrich**, E.(1967). *Psicoanalisi e storia dell'arte*. in *Id, Freud e la psicologia dell'arte*, trad. it. Einaudi, Torino, p. 44.

те аудитории и култури. Едно произведение на изкуството е проявление на Аза на своя творец и съдържа в себе си значение, което да го отличава от всеобщото възприемане и разбиране. Това значение може да бъде „лично, частно, идентифициращо, персонално“¹⁶. Гомбрих прави брилянтен извод за възможните интерпретации на *Гълъба на мира* на Пикасо. Недостатъчно аргументирано и наивно е да се причисли този известен символ и художествен образ, съотнесен към биографията на самия Пабло Пикасо, независимо че неговият баща имал навика да рисува гълъби. Ако се търси смисълът на произведението само в консистенцията на неговия символизъм в образа на гълъба (какъвто е фалическият символизъм), тази идея може да се приеме като правдоподобна, ако се отнасяше към друг художник, а не към самия Пикасо. Гомбрих казва: *Очевидно е, че връзката между артиста и света, между частния смисъл на едно произведение и общия смисъл на обществото е много по-сложна.*¹⁷

Основният принос на Гомбрих се основава върху теориите за подсъзнанието на Фройд в придържането към концепцията за приемането на контролирана регресия в услуга на Егото, въведено от т.нар. Его психология, за която се споменава Хайнц Хартман и самият Ърнс Крис. Неговата теория изследва в динамиката на подсъзнанието едно очакване и едно артикулирано потвърждение. Подсъзнанието се характеризира със своята способност да използва, чрез потапянето на Аза в първичния процес, формалния потенциал на несъзнаваното, като незабавно улавя изразителните възможности, скрити в езиковия и лингвистичен код. Концепцията за контролирана регресия обаче предполага, че егото на артиста е особено добре структурирано, и следователно може да понася това потапяне в несъзнателното, т.е. в първичния процес, без да се налага да се разклаща по отношение на психическото равновесие на субекта. Идеята за Его, способно да контролира първичния процес, може също така да бъде свързана с фройдистката концепция за вторичната обработка. Това е механизмът на сънуването, приеман точно като вторичен процес. Това означава, че сънят е част от бдителния Аз, който изпълнява двойната функция на цензуриращ орган, задължавайки несъзнателното съдържание да се адаптира поне частично към правилата за последователността на съзнателната мисъл, както и на нивото на психическата законоустановеност и принципи, отричайки действителната реалност на съня.¹⁸Както припомня Фройд: *Който умее да сънува наистина, знае как да сънува.*

Тази концепция позволява да се отговори на важен исторически и художествен въпрос: **Защо карикатурата се е появила толкова късно в историята на изкуството, чак около края на 5. век?** Обяснението на Крис и Гомбрих е следното:

¹⁶ Пак там, с. 45.

¹⁷ Пак там, с. 46-47.

¹⁸ **Kris**, E. (in collaborazione con E.H.Gombrich). (1967). I principi della caricatura, in Id, Ricerche psicoanalitiche sull'arte, trad. it. Einaudi, Torino, p. 198.

*Изводът е, че карикатурата е игра, притежаваща магическата сила на изображението (образа), и тъй като тази игра става ефективна и се усътановява стабилно само когато вярата в действителната ефективност на заклинанието бъде твърдо и устойчиво контролирана.*¹⁹

Тъй като в примитивните общества образът и силата на изобразяването са се приемали като магически и изключително въздействащи върху бита и начина на живот и съществуване, карикатурата се е възприемала като твърде реална и действена, поради което е било невъзможно налагането на подобна форма на контролираната регресия, която да позволи на карикатурата да се превърне в изкуство. Още повече в един неоплатоничен контекст, който предполага, че изкуството вече не е просто *имитация на природата*, а разкриване на същността на нещата, в който повече от всичко карикатурата се усеща като по-истински портрет на другите, способен да разкрие отвъд всяка маска истината за изобразения човек. Карикатурата е способна да „разкрие истинското лице на човека зад маската на надменност, проявявайки „съществената“ му дребнавост и деформация”.²⁰

Фактът, че магията на образа бива (и все още е) контролирана, не означава, че отсъства. Напротив, именно защото образът е контролиран, той може да бъде жив и следователно да въздейства на много по-дълбоко ниво. Това въздействие и обаяние се наблюдава и при традиционните портрети. Гледната точка на Гомбрих по повод на въздействието на образа върху реципиента е съвсем различно от това на Дейвид Фрийдберг, който отрича действеността и магическото значение в *сила на изображенията*.

Гомбрих, който основно се позовава на Фройд, дефинира следните концепции:²¹

- Изкуството не е просто израз на съдържанието на несъзнателното.
- Тези съдържания могат да бъдат изразени до степента, в която те могат да бъдат адаптирани към определени експресивни форми.
- Това, което подсъзнанието главно определя, е точно формата, тъй като първичният процес може да идентифицира по-подходящо между хиляда възможни решения лингвистичното (или, в случай на карикатура, фигуративното).
- Това е възможно, доколкото Егото на твореца е в състояние да контролира, и следователно да използва първичния процес според модела на контролирана регресия.

Гомбрих посочва и други историко-художествени елементи, които могат да бъдат проследени в метафизичната логическа динамика. Например „принципът на удоволствието, който благоприятства повторемостта, а също тенденцията да разпознаваме по-скоро приликите, отколкото разликите“ или това,

¹⁹ Пак там.

²⁰ **Kris**, E. (in collaborazione con E.H.Gombrich). (1967). I principi della caricatura, in Id, Ricerche psicoanalitiche sull'arte, trad. it. Einaudi, Torino, p. 186.

²¹ **Gombrich**, E. H. Freud e l'arte in Id. Freud e la psicologia dell'arte, cit. p. 29.

което Фройд дефинира, че направлява и насочва към удоволствието от *откриването на вече познатото*²² получава потвърждение в *репрезентативните и декоративни стереотипи на много примитивни култури, както и самият принципа за реалност, според който непознатото се асимилира с познатото всички пъти, в които традиционното засяга нашето възприятие или израз.*²³

Според Гомбрих древното удоволствие от повторението би характеризирало някои декоративни стереотипи, докато въздействащата сила на традицията, отнасяща се до принципа на реалността, цели да окаже влияние върху начините на представяне и възприятие, водещи ги към „принципа на вече познатото“, като по този начин тласкат артиста (а заедно с него и аудиторията) да използва вече добре доказаните стилистични модули.²⁴

Гомбрих твърди, че представянето и разбирането на човешката фигура е обусловено преди всичко от възприятието, което всеки има за своето собствено тяло. Цитира в това отношение изследването на телесния образ на Пол Шилдер, еkleктичен учен в полето на психоанализата, неврологията, психиатрията и психологията на възприятието. Тъй като художниците традиционно са мъже, това обяснява според Гомбрих, че архетипът на визуалното представяне на тялото е основно мъжки, както се вижда от фигурата на Ева от 13. в. на катедралата в Бамберг.

Фигура 1. Статуи на Адам и Ева на катедралата в Бамберг, Германия.

Достъпно от: http://www.waymarking.com/waymarks/WMTETX_Adam_Eve_Bamberg_Cathedral_Bamberg_Germany.

²² Freud, S. (1972). Il motto di spirito e la sua relazione con l'inconscio, trad. it. in Opere, V, Boringhieri, Torino, pp. 108.

²³ Gombrich, E.H. Psicoanalisi e storia dell'arte, cit., pp. 49–50.

²⁴ Gombrich, E.H. Psicoanalisi e storia dell'arte, cit., p. 50.

Той също така подчертава как представянето на тялото произтича от модели и принципи, които се фиксират от традицията и се развиват само в нейната цялост. В случая със западното изкуство, Средновековието ги извлича от Класическото изкуство, така както Ботичели в своята Венера показва, че все още съществува схема за изобразяване, все още несигурна обаче. Докато при Рафаел във фигурата на Галатеа и Тициан демонстрира пълно възприемане на всички принципи и конвенции.

Както е добре известно това е теорията за *пресъздаването*, която Ернст Крис от своя страна основава на Фройд и неговата теория за подсъзнанието. Крис предполага психологическата и културна хомогенност между създателя и наблюдателя. Ако начините за представяне са сложни, то тогава е нужно аудиторията да бъде зряла и подготвена (запозната).

Най-значителните разлики в сравнение с психологията на възприемането на образите Гомбрих подчертава и законите за възприемане, както и резултатите от възприемането, като допълва, че те биват дефинирани културно и исторически въз основа на вече определени и изградени концепции и начини за репрезентация. Нещо повече, този мотив е повтарящ се във всички изследвания на Ернст Гомбрих, където той многократно повтаря, че дори в изкуството съществува тенденция човек да вижда това, което очаква да види. При някои обстоятелства човек демонстрира вътрешна способност да възприема и да експлоатира прерогативите на подсъзнателното. Например може да улови определени възможности, присъщи на езиковия кодекс (в случая с девизите/слоганите например) или да анализира и дешифрира движенията и изразителните характеристики на човешката фигура, като незабавно улавя „физиогномическата тайна“, както се случва във фигуративните изобразителни изкуства и комедията.

Гомбрих многократно използва в своето есе от 1966 г. термина **гадаене, врачуване** или още **физиогномически реакции**.²⁵ В него също така обръща внимание на отношението на Фройд към изкуството, според когото то се характеризира от необходимостта да проникне посредством физиогномиката на т.нар. „духовно съдържание“ на произведението, като това също така бива ясно изразено от писмата на Фройд към неговата годеница, а и от самия анализ на Фройд на статуята на *Мойсей* от Микеланджело. Тук, както вече споменахме, отново се повтаря връзката с концепцията за *контролирана регресия в услуга на Егото*, т.е. с умението на художника да оползотворява механизма на подсъзнателното по отношение повече на формата, отколкото на съдържанието.²⁶

²⁵ **Gombrich**, E. H. Freud e l'arte, in Id. Freud e la psicologia dell'arte, cit. p. 21.

²⁶ **Freud**, S. Il motto di spirito, cit., p. 172.

Фройд описва същата тази способност за **физиогномическо гадаене**, която намира продължение в трактатите и разработките на Гомбрих, като я определя като *репрезентативна мимика*. По този повод *физиогномическата реакция* на зрителя се анализира и разгражда до най-малкия детайл и съставни части. Гомбрих не споменава за тази фройдистка концепция, но би могло лесно да се направи връзка с неговия дискурс за начина на изобразяване и осъществяване на едно произведение на изкуството. Концептуалният модел на сънищата, сътворен в по-нови времена от фройдизма и психоанализата, е изграден в голямата си част от типични симулакруми или техни фрагменти.

*Но как достигаме до смеха, когато сме разпознали движенията на друг като прекомерни и несвършени? Допускам, че комичното се открива във факта, че сравнявайки контраста между движението, регистрирано в на срещния човек, и това, което на негово място ние бихме направили.*²⁷

Гомбрих дава следния пример, който е свързан с еротичното удоволствие, свързано с представянето на голотата, която не бива да бъде прекалено разкрита, твърде показна и буквална, а по-скоро балансирана и опосредствана, усложнена от естетическата форма. Според него в картина „Раждането на Венера“ на френския живописец Уилям Адолф Бугеро *еротизмът на картината е изкарана напълно на повърхността* и не бива компенсирани от нашето участие в изграждането от артиста, постигнато от неговото въображение.²⁸ Разбирането на картината е обезсърчаващо лесно за аудиторията, тъй като няма тайни, които тя да разгадае и открие, в които да вложи своята фантазия и въображение.

Гомбрих въвежда **синестетичната метафора на излишъка на устната удовлетвореност**, като по този начин подчертава *важността на устната удовлетвореност като генетичен модел за естетически удоволствия*.²⁹ Идеята всъщност е, че *всичко, което ни дава твърде банални и неприлични удовлетворения, ни отвращава и ни води към регресивност, защото не се чувстваме достатъчно сигурни, за да можем да му се отдадем*.³⁰ Или иначе казано, става въпрос за твърде евтино удоволствие, за което не са необходими никакви умствени усилия. Това по своята същност е вариант на фройдистката концепция за *психичното запушване*³¹, която, както е известно, увеличава психическите разходи за разбиране на мотивите, след като един път бива интерпретирана, увеличава удоволствието от освобождаването на натрупаното напрежение, свързано с това задръстване.³²

²⁷ Пак там.

²⁸ **Gombrich**, E. H. *Psicoanalisi e storia dell'arte*, cit., p. 56.

²⁹ Пак там, с. 59.

³⁰ **Gombrich**, E. H. *Psicoanalisi e storia dell'arte*. cit., p. 60.

³¹ **Freud**, S. *Il motto di spirito*. cit., p.111.

³² **Gombrich**, E. H. *Psicoanalisi e storia dell'arte*. cit., p. 60.

3. Комуникативният модел на карикатурата – мащабност и форми на изразяване в медиите, литературата, изкуството, обществото и инфраструктурата на градове

Карикатурата като начин на изразяване и реторическа оценка на реалността се превръща в предпочитано изразно средство. Тя се превръща в модел и начин за комуникация с аудитория, която е многоезична, разнородна и полигенна, тъй като използва символи и изображения, които достигат по-лесно до членовете на аудиторията и следователно реторически художникът сатирик бива по-лесно разбран, без да се налага целевата аудитория да бъде твърде образована или подготвена. Визуалните средства и инструментариум на карикатурата достига по-бързо, по-лесно, по-мащабно до съзнанието на публиката посредством реторическите артефакти и подход, който притежава и оползотворява в комуникацията с публиката. Много често една карикатура изразява много по-конкретно и категорично една позиция и мнение на своя автор, отколкото една ораторска реч би могла да изрази. Това бива постигнато посредством визуалните изразни средства и аргументативния апарат, с който разполага едно графично изображение, каквото е карикатурата.

Карикатурата се развива с бързи темпове и става много популярен начин за комуникацията с публиката, тъй като убедителната ѝ сила върху членовете на аудиторията е доказано голяма и влиянието, което упражнява върху тях, е значително. Карикатуристите оратори, осъзнавайки силното влияние върху общественото мнение и силата, която притежава карикатурният жанр върху читатели и зрители, все по-често прибегат към ораторския модел и сатирично-комичния стил на карикатурата. Нейната сила е високо оценена от артисти и оратори, от писатели и автори, поради което комуникационният ѝ модел може да изгради цели квартали, да участва в инфраструктурата на големи мегаполиси или да се превърне в предпочитано художествено и изразно средство на множество артисти и писатели. Доказателство за това са квартали като *Wynwood* в Маями и *Venice Beach* и централната част на Лос Анджелис, кварталите *Shoreditch* и *Brick Lane* в Източен Лондон, *Brooklyn* в Ню Йорк и много други. Те представляват едни съвременни симулакруми, тъй като са специална част от града и неговата инфраструктура. Цели улици, сгради, ресторанти, заведения, всевъзможни части от инфраструктурата на града биват покрити с разнообразие от рисунки (т.нар. графити). Изкуството да се рисува по стени на сгради, по тротоари, изобщо на открито, на улицата се нарича „улично изкуство“ (street art), а артистите, които го осъществяват, биват наричани „улични артисти“ (street artists). Артисти от цял свят се събират, за да изразят себе си посредством своето „улично изкуство“, така че то да се превърне в мащабно, грандиозно, да достигне до повече хора, да постигне своето послание или артистична стойност.

Целите и идеите на артистите, които рисуват по градските стени, са различни. Стилите са разнообразни, ярки, мрачни, експресионистични, сарка-

тични, комиксови, забавни, тъжни, модернистични, абстрактни и т.н. Високо ценена е свободата на изразяване, свободата на словото, като, разбира се, не се нарушават основните закони на страната, в която биват изложени тези „улични изкуства“. Артистите въвеждат различни стилове, които включват традиционни стенописи, които разказват части или цели истории (в стила на комикса и карикатурата в множествен панел), величествени и гигантски изображения без наличието на социални послания, някои изображения са релефни или със зърнесто покриване, чийто стил говори за познаване на трудни и сложни техники за изобразяване и репрезентация от страна на автора. Уличното изкуство е с подчертано остроумие и социална критика, графити са с детайлни и абстрактни изображения. Изниква въпросът за това какво представлява в своята същност публичното художествено изкуство, а още по-трудно би могло да се отговори на шекотливия и дискуссионен въпрос: *Какво всъщност е изкуството?*

Фигури 2 и 3. Карикатури на Доналд Тръмп под формата на графити в артистичния квартал „Уинлууд“, Маями.
(Изображенията са част от личния архив на автора.)

Карикатурите са остра критика на президента Доналд Тръмп. На фиг. 1 президентът на САЩ е представен като известния комиксов и филмов персонаж от поредицата за супергероя Батман Жокера. Alegорията е много категорична и ярка. Жокера е негативен образ на злодея, а президентът Тръмп, изобразен като известния злодей, персонифицира всички негативни характеристики и поведение на образа. Другото изображение на друга стена в Уинлууд изобразява предизборната битка между Тръмп и Хилари Клинтън, които са представени като герои от известното японско анимационно филмче „Покемон“.

Тук много ясно се наблюдава споменатия вече симулакрум според теорията на Жан Бодриар. Трябва да се отбележи също така и създаването на полулегалния сборник, озаглавен в чест на Бодриар и неговата теория за симулацията и симулакрума, *Agis simulacri* (прев. *Изкуството на симулацията*).

Фигура 4. Карикатура на Доналд Тръмп като летящо прасе под формата на графит в артистичния квартал „Уинлууд“, Маями. (Изображенията са част от личния архив на автора.)

Изображението е типичен пример за симулация в изображенията, тъй като настоящият президент на САЩ Доналд Тръмп е изобразен като летящо прасе, заобиколен от себеподобни летящи прасета, които все още не са добили човешки очертания. Изображението е една от стените в Уинлууд, Маями.

In Broklyn by Nychos:

Фигура 5. Карикатура на клоуна Роналд Макдоналд от Найчос в квартал Бруклин. (Nychos. Coney Art Walls 2016. Coney Island. Brooklyn, NY, June 2016.)

Графит на **Найчос** в Бруклин, Ню Йорк, който е част от поредица графити **Иконите**, които изобразяват популярни и емблематични персонажи от

филми, комикси, действителния живот, измислени герои, образи от реклами и животни, като ги разполовява и показва тяхната анатомия и вътрешности. На горепоказаното изображение е представен рекламният образ на веригата ресторанти „Макдоналдс“, клоуна Роналд Макдоналд. Артистът прави дисекция на известни личности и анимационни герои, като според самия него представя иконите на нашето съвремие и близкото минало по начин, невиждан до този момент. Неговите изображения са определено визуални гротески не само на рекламни образи, но и на истински хора. В изображенията се наблюдава много черен хумор в детайлите и цялостната репрезентация. Картините и стените, изрисувани от Никос се възприемат и като горчива критика на консуматорското общество и развлекателната индустрия, много повече от прост садистичен оттенък в изображенията. Тези произведения не биха могли да скандализират една генерация, свикнала с филми за вампири и върколаци, за чудовища и насилие, които са издигнати в култ. Точно в това се състои критиката на художника към съвременното общество.

4. Как карикатурите пресъздават този симулационен свят и изграждат ли те такъв тип илюзия и симулация на действителността?

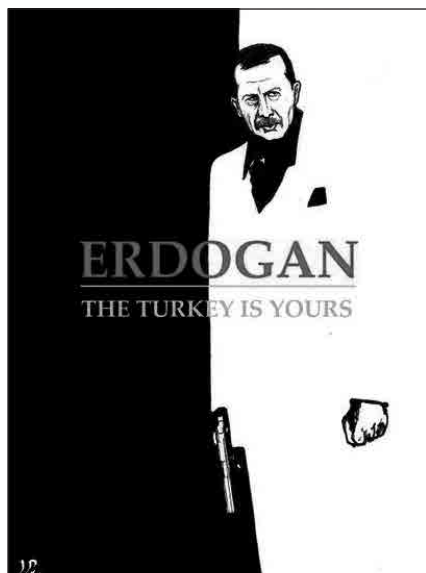
Карикатурата отразява в най-честия случай съществуващата реалност или маскира съществуващата реалност, като ѝ придава определено значение и символичност. В този смисъл може да се заключи, че покрива първите две фази от теорията за симулацията и симулакрума според Жан Бодрияр. Но също така карикатурите могат да изграждат една съвсем нова действителност, която няма никаква предпоставка за истинност и референтност. За тази измислена или симулирана реалност не съществува позоваване на източници и не съществува пряка връзка с реалността. Карикатурните образи могат и да нямат никаква връзка между реалността и нейните измерения, т.е. в случая може да се говори за утопични и антиутопични изображения и карикатурна образност. Ще дадем примери, които да докажат наличието на четирите фази на симулакрума и гореизложената теза.

4.1. Карикатури, при които образът отразява съществуващата реалност – първа фаза симулакрум

Това са карикатури в техния най-чист вид, тъй като тяхната цел е критика на действителността и на определени персонажи от тази действителност. Те винаги интерпретират действителността и са своеобразен коментар на политически, социални и обществени процеси. Много често използват визуална аргументация, визуални тропи и фигури, за да представят по един безпрецедентен и категоричен, но също така сатиричен и разбираем начин дадена ситуация, процес, събитие, личност. Често се прибегва до познати и често експлоатирани теми, правят се смели аналогии и впечатляващи метафори.

Фигура 6. Карикатура на Паоло Ломбарди, озаглавена French shit, 23.04.2017 г. Достъпни от: <https://www.cartoonmovement.com/cartoon/39197>

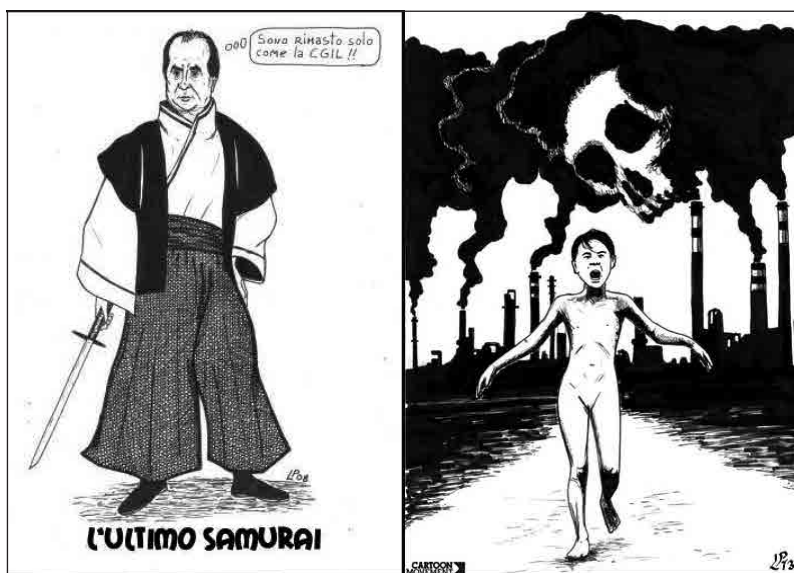

Фигура 7. Карикатура на Паоло Ломбарди, наречена Erdogan, The Turkey is yours („Ердоган, Турция е твоя.“), 17.07.2016 г. Достъпни от: <https://www.cartoonmovement.com/cartoon/31817>

Както можем да видим от гореизложените карикатури, образът изобразява съществуващата действителност, като пази референциите и категорично се правят аналогии към действителни събития и процеси. Разпознаваеми са източниците и референциите от действителността, както и поводът, заради който са създадени самите карикатури, а също и авторовата критика и оценка на тези събития и личности.

4.2. Карикатури, при които образът или изображението маскира или изопачава съществуващата реалност

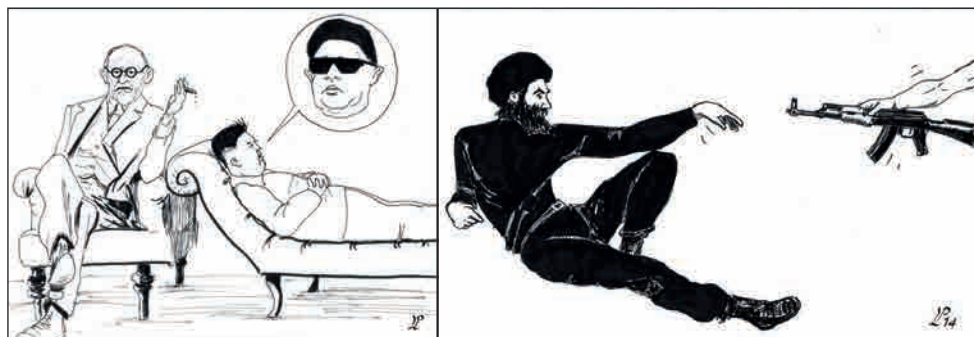
В тази категория попада голяма част от карикатурите, тъй като самата идея на този жанр е да интерпретира и критикува съществуващата реалност и личности. Ще дадем няколко примера за карикатури, притежаващи характеристики на симулакрум от втори тип.

Фигури 8 и 9. Карикатури на Паоло Ломбарди, 15.11.2008 г.
Достъпни от: https://www.toonpool.com/cartoons/samurai_29177

В горепосочените случаи може да се твърди с основание, че изображенията и картините дегизират действителността, като подчертават определени аспекти от нея. Контекстът е категоричен и сам по себе си говори за позицията и мнението на художника оратор, който създава визуална метафора и аналогия с популярни персонажи, образи, събития, иконици образи, заложен в общественото мнение и възприемане на действителността с определена реторическа сила. Емоциите и патосът, които носят тези емблематични образи за масовата аудитория, се пренасят посредством тези визуални аргументи, чрез визуалните тропи и фигури, изграждащи карикатурното изображение.

Много често в карикатурите се използват популярни образи от филми, исторически личности, анимационни герои, съвременни образи се вкарват в контекста на отминали паметни и общоизвестни събития. Например двете карикатури по-долу (Фиг. 10 и 11), представят отново популярни персонажи от изкуството и науката – Зигмунд Фройд и картината на Караваджо „Сътворението на човека“ от Сикстинската капела във Ватикана.

Фигура 10. Карикатура на Ким Чен Ун, който е на психоанализа при Фройд от Паоло Ломбарди, 12.10.2016 г.

Достъпна от: <https://www.cartoonmovement.com/cartoon/1896>

Визуалните аналогии, алегории, гротеската, явната ирония и тежката сатира са налице, но тези карикатурни образи и интерпретации използват определени елементи, визуални артефакти и символи, за да презентират по определен начин реалния свят. Ето защо може да се твърди, че е налице симулакрум от втори тип.

4.3. Карикатури, при които изображението маскира отсъствието на реалност

В случая може да се говори за създаване на абсолютно нова реалност посредством карикатурите. Както вече посочихме по-горе в настоящата глава, създават се цели райони, места, квартали, в които доминира визуалното изображение, карикатурния преекспониран образ, анимацията, уличното изкуство за рисуване по стени. Такива измислени градове като Дисниленд, Дисниуърлд, The Magic Castle и други подобни, вече не са само обособени като увеселителни паркове. Те се разрастват и преминават границите на фантастичния нереален свят, пресъздаван ежеминутно в тези паркове, като впоследствие човешката култура и общество създава жилищни квартали, чиито стени, улици, жилища, заведения, паркове биват изрисувани или изцяло изградени в различни популярни образи на герои и персонажи от детски анимации, филми, реални личности и събития, пречупени през призмата на въображението и репрезентацията на различни артисти. Много често това улично изкуство е силна критика на действителността и случващото се в света. Не рядко картините по сгради и улици, както и по други части от градската инфраструктура носят следите на силна социално обществена критика и сатира от страна на съвременния артист.

Такъв артист и многостранно развита личност е **Дарио Фо**, който допринася изключително за развитието на шаржа, комедията, пародията, фарса, гро-

теската и сатирата. Той създава множество примери за директна злободневна сатира и критика на действителността и на международната политика посредством своите произведения, книги, пиеси, *stand-up* комедии, импровизации, радио- и телевизионни програми. Създава емблематични образи, театрални и сатирични образци, емблематични комични персонажи и ситуации. В някои от неговите произведения реалността е маскирана и еясна, но все още съществуваща, докато в други произведения реалността е съвсем въображаема, имажинерна и нереална, граничеща с абсурда. Фо силно използва методите на *комедия дел арте* и възстановява стари и непопулярни театрални методи, като също така изключително се разчита на импровизацията. През 1962 г. Фо пише и режисира голямото и популярно шоу **Canzonissima** за телевизия RAI. Той използва шоуто, за да даде на италианците поглед към вида телевизия, която да наподобява по своята същност театъра и да се различава от т.нар. **junk TV** (телевизия „боклук“, отпадъчна телевизия).³³ *Canzonissima* включва сатирични песни и скечове, изобразяващи живота на работническата класа. Предаването много често бива цензурирано. Например един от скечовеите изобразява една дебела леля, която отишла да посети своя племенник на работното му място – месопереработвателна и консервна фабрика. Ненадейно попада в машината за мелене на месо и излиза на кайма. След което племенникът събира каймата от леля си в един буркан и го съхранява в един шкаф у дома, като често го показва на приятели. Постъпили множество оплаквания от производителите на консерви за месо, твърдейки, че това е много уронваща престижа им програма, но Дарио Фо забелязва иронично, че за него било изключително странно, че само големите *производители и индустриалци* се оплаквали, а нито една леля не се била оплакала.³⁴ През 1970 г. Фо поставя най-популярната и разпознаваема пиеса **Инцидентната смърт на един анархист** (итал. *Morte accidentale di un anarchico*), която е международно призната и описвана като *гротесков фарс за един трагичен фарс*. Със своята пиеса *Госпожата е за изхвърляне* (итал. *La signora è da buttare* от 1967 г.), италианският драматург и сатирик определя и основното течение в театралното изкуство в Италия (mainstream). Тази пиеса съдържа типологически характеристики и основни коментари по темите за войната във Виетнам, убийството на Джон Кенеди и т.н. В това произведение Дарио Фо интерпретира в главния си женски персонаж *Американския капитализъм*, която точно преди своята смърт се издига над умивалника и заема позата на „Статуята на свободата“ – един от основните разпознаваеми символи на американския дух и култура.³⁵

³³ Mitchell, Tony. Dario Fo: People's Court Jester (Updated and Expanded). London: Methuen, 1999. p. 73.

³⁴ Mitchell, Tony. Dario Fo: People's Court Jester (Updated and Expanded). London: Methuen, 1999. pp. 72-73.

³⁵ Mitchell, Tony. Dario Fo: People's Court Jester (Updated and Expanded). London: Methuen, 1999. pp. 86.

Тенденцията художниците сатирици да комуникират с публиката посредством измислени образи и по този начин да предават основния си коментар и критика на реципиента, става много популярна през 19. век и продължава до ден-днешен. Примерите за измислени персонажи, които се превръщат в главни действащи лица в карикатурите и сатиричните произведения, са много по целия свят. Това е подход, доста използван и в литературата, особено силно застъпен в анимациите и комиксите. В тези жанрове се разчита на образи прототипи на действителни личности или пък на абсолютно измислени и въображаеми, през чиято гледна точка се предава авторовата оценка и социална ангажираност и критичност по важни теми и събития.

Великият Джованино Гуарески създава карикатурните образи на Дон Камило (итал. Don Camillo) и „почтения Пепоне“. Той създава цяла поредица, която е и една от най-успешните му комично-сатирични творби, в които се развиват различни хумористични и забавни ситуации между здрав и силен италиански свещеник – Дон Камило и сприхавия кмет комуниста Пепоне. Действието се развива в малкото въображаемо село, наречено „Малкият свят“ в долината на река По.

Карло Лоренцини, познат и като Карло Колоди, създава образите на Джанетино и Пинокио. В поредицата „Джанетино“ (итал. Giannettino), „Трохички“ (итал. Minuzzolo) и „Пътешествието из Италия на Джанетино“ (итал. Il viaggio per l'Italia di Giannettino) чрез своя персонаж Джанетино авторът представя обединяването на Италия през призмата на ироничните мисли и действия на главния герой. Пиникио е замислен като подлистник на първия детски вестник в Италия – Il Giornale dei Bambini, но бързо добива популярност и прави Колоди световноизвестен. Произведението съдържа много алегии, реторически тропи и фигури като преекспониране, метафори, литоти и други, придружени от голяма доза ироничност и сарказъм, с които се подчертава авторовото осъждане на социалните недъзи, общоприетите социални порядки, социалната и морална деформация на обществото, човешките пороци, нищетата, недостатъци и духовна бедност.

Всички тези морално осъдителни оценки се осъществяват и материализират в един въображаем литературен симулакрум, който обаче спомага на аудиторията да разбере и да достигне до същината на основната поанта в произведението. Чрез сложните реторически фигури, но с достъпния език на изразните средства, Карло Колоди създава една илюзорна, „измайсторена“, изкривена, фантастична и симулирана действителност, която се преплита с обективната действителност и по този начин се губят реалните очертания кое е истинно и кое лъжовно. Един същински симулакрум от втори, трети и четвърти тип.

Друг измислен съвременен персонаж е образът, наречен **Бобо**, на карикатуриста **Серджо Стайно**. През 1979 г. той се посвещава на света на комиксите и карикатурите, дебютирайки с героя, който го прави известен – Бобо. Персонажът за много хора, наподобява образа на Умберто Еко, вместо това Стайно

казва, че той е неговото алтер Его и бива вдъхновен от собствения му образ.³⁶ През 2007 г. Стаино реализира периодичното издание **ЕМ** (итал. Emme), което има сатирична насоченост и както пише на самото издание *периодично издание за философия за смеене и политика за оплакване*.

4.4. Карикатури, при които образът няма никаква връзка с каквато и да е реалност. Карикатурите като чист симулакрум

Както вече казахме симулации са моделите на реалното без наличието на произход или истинска реалност. С други думи това представлява хиперреалността. Например фотографиите са чиста симулация. Фотографиите се състоят от сканирани анатомични рисунки, различни фотографски проби на видове кожи, тен, коса, очи, които принадлежат на хора от различни етноси, места, пол, години, включително и личния архив на артиста. В съвременната фотография се наблюдава твърде много обработка на все повече елементи от действителността, започващи от фона и стигащи до пълна промяна на физическите и реални аспекти на заснетия субект. Интернет технологиите предлагат всякакъв вид приложения за обработка на образа, снимки, превръщане на обикновена снимка в акварел или картина с туш и т.н. Устройствата и технологиите са толкова напреднали и свръхмодерни, че още по време на улавянето на определения кадър, могат да сложат всякакви филтри, рисунки, фон, обкръжаваща среда и акценти, което прави връзката с реалността все по-трудно установима, като видоизменя обкръжаващата ни действителност и нас самите, превръщайки ни в наши подобрени копия и дори съвсем трудно разпознаваеми прототипи на нас самите. Абсолютен пример за това е мобилното приложение Snapchat, което окарикурира образа, модифицира го, прави го гротесков, анимиран, добавя смешни картинки и забавна музика, променя морфологията и физиогномиката на избрания субект или обект. Модифицира и моделира вербализацията и основните характеристики на образа, като акцентът е в осмиване на невербалните компоненти на истинския субект като поведение, жестове, артикулация, тон и височина на гласа, говор и реч. Не на последно място преекспонира физиогномическите черти и особености на реалния образ, като го превръща в жива карикатура.

При дигиталната фотография и карикатура еднопосочната логика между оригинала и неговия образ е поставена под съмнение. Създава се дигитална симулация, при която няма необходим произход или актуалност, която това изображение трябва да изобрази и отрази. Симулираните изображения нарушават предполагаемата връзка между реалността и репрезентацията. Симулацията създава образи на нещата, които изглеждат истински *от нищото (ex nihilo)*.

Пример за използването на симулации и симулакрум в изображенията

³⁶ Sergio Staino Cartoonist. Sergio Staino Produzioni s.n.c. . Available from: <http://www.sergiostaino.it/>.

посредством дигитална и цифрова обработка е артистът Кийт Котингъм. В своите изображения той симулира материалния свят, но не го представя, като установява напрежение между „изгледа“ на реалността, извличайки сюрреалистичното съдържание от авторитета на фотографския образ и анимационната инвенция. Също така Нанси Картрайт подчертава, че теорията и законите са инструменти в постояването на модели. Тя ги нарича *кутия с инструменти за науката*.³⁷ Законите са валидни само за неща в самите модели, които законите са проектирали. Изградените модели сами по себе са карикатурни, плод на фантазия и фикция.³⁸ Според нея науката се проявява в света и достига до нас посредством карикатури, измислици, художествена литература, симулакруми и лъжи.³⁹ Както моделите, така и представите в своята цялост до някаква степен са недостатъчно прецизни, неточни и неясни. Дори моделите и репрезентациите, които обикновено са характеризирани като „истинни“, по особен начин се обаят от „неистинното“ или отчасти „погрешно“. Нашите представи, независимо дали се отнасят към науката или извън нея са често, ако не винаги неточни, непрецизни или неясни. Но тези представи, независимо че не са конкретни и точни всеки път, са тези, според които ние получаваме представата си за света. Тези представи са нашият начин да представим и опишем дадена информация за света, който ни заобикаля.

Според художествения метод на магическия реализъм в литературата се търси странното в реалността, лиричното и даже фантастичното. Симулакрумите са елементи, благодарение на които всекидневието може да бъде поетично, сюрреалистично и даже символично преобразено. С магически елементи методът постига пресъздаването на иначе реалистична картина на света. Реторическите фигури допълнително уплътняват симулакрумния образ. Използват се алюзии, които са по същността си стилистичен и реторически обрат, който цели да породи идея и впечатление по асоциативен начин.

5. Езикът на изкуството посредством карикатурата

Ърнст Крис е учен, който е силно повлиян от теорията и изследванията на Фройд. Крис иска да докаже в своето изследване, посветено на карикатурата и изкуството, как психологически влияят карикатурите и произведенията на изкуството на аудиторията. Той се интересува от *главите на образите*⁴⁰, при които е възможно да се наблюдава интерпретация на вид физиогномическа игра особено в произведенията на изкуството. Изкуството се ражда от самото изкуство и се развива в определени проблемни ситуации, към които подсъз-

³⁷ Bovens, Luc. Hofer, Carl. Hartmann, Stephan. (2008). Nancy Cartwright's Philosophy of science. Routledge studies of science: London, pp. 93–94.

³⁸ Пак там, с. 94.

³⁹ Пак там, с. 101.

⁴⁰ Gombrich, E.H., Kris, E. (1938). The Principle of Caricature. *British Journal of Medical Psychology*, XVII, London, pp. 319–342.

нанието на артиста се нагажда, адаптира и допринася. Крис поддържа тезата, че върху тази среда, която свързва подсъзнателното и традиционното, може да се изучава устойчивостта на дадени форми на изкуството, каквато е самата карикатура.⁴¹

Крис търси ключа към обяснението за раждането на карикатурата в съществуващия контраст между агресивната употреба на образа и карикатурата като артистичен жанр. Карикатурата се ражда в момента, в който човечеството спира да се страхува от магии, и следователно и от трансформациите на дадени образи и изображения. Впоследствие карикатурата деформира външния вид на даден човек, но само за да достигне до нещо по-дълбоко. Артистът достига до същността на характера на изображението, което иска да представи в момента, в който откаже да следва маскировъчната прилика с реалността. Стойността на едно произведение на изкуството не се ражда от нейната близост с действителността, а по-скоро от близостта ѝ с психическия свят на артиста. Ето защо играта със значенията и формалната двусмисленост се превръщат в доминантна черта на този вид изобразяване.

В края на 50-те години на 20. в. група художествени направления (т.нар. поп-арт) заявяват присъствието си, като не споделят характерното за модернизма противопоставяне на елитарното и масово изкуство. Характерното за феномена постмодернизъм добива своята пълнота и окончателност, характеризирайки се с крайнта си степен на раздробеност, фрагментарност на знанието, несигурност, неяснота в концепциите и плахост в налагане на теоретичните си разсъждения.

Изкуството описва външния вид на един човек, като му придава различен от реалността изглед и вид. Карикатурата е приета като произведение на изкуството само ако естетическото удоволствие, което носи, е такова, че да компенсира нейната агресивност при окарикуряването на субекта. Карикатурата е един друг пример, който доказва връзката между артиста, който създава произведението, и публиката, която ѝ се наслаждава, като тя трябва да е способна да повтори в ума си заиграването с фантазията, която художникът реализира в своето произведение.⁴² Карикатуристът се различава от другите артисти, защото той съумява да събере всички непроменливи във външния вид, които обикновено са ограничени в нашата памет по отношение на дадена публична личност или политик. Карикатуристът като един оратор превежда по един опростен и лесен за разбиране начин чрез линиите на изображението, използвайки сигурна формула, която ще бъде безспорно разпознаваема за аудиторията, и тя ще разбере кой е окарикуреният субект. Едновременно с това обаче, той може да трансформира самия субект, като изолира инвариантните

⁴¹ **Kris**, E. I principi della caricatura. In collaborazione con E.H. Gombrich, in op. cit. pp. 185–200.

⁴² **Gombrich**, E.H. (1971). A cavallo di un manico di scopa. Saggi di teoria dell'arte, tr.it di C. Roatta, Einaudi, Torino, p. 203.

характеристики и да фокусира вниманието върху подробностите, които не са забелязани до този момент. Карикатуристът учи своята аудитория на новия код за разчитане на изображенията. Новият начин за изобразяване предполага определена еластичност в способността, с която се възприема и наблюдава света, но въпреки това, оставайки разпознаването непроменено.

Според Гомбрих да наблюдаваш действителния свят, не означава, че наблюдателят ще се превърне в художник. Точно стилистичните трансформации не зависят само от наличието на голямо умение, а именно от различната гледна точка да се съзира заобикалящия ни свят. Гомбрих подчертава зависимостта между зрението и имитационното възпроизвеждане, като твърди, че не съществува една незамърсена от естествения взор истина, а че очите са част от човешката сложна физическа и ментална система, която има свойството да организира и направлява визуалния опит. Формата е адаптирана от избиращото виждане на артиста, следователно трябва да бъде опознато съдържанието преди формата. Промяната се случва само и единствено, когато е въведена еволюционна схема. Според Гомбрих е нужна структура *a priori*, която да обяснява и насочва експерименталността на начина, но и да обяснява формата. Един артист, който желае да изрази посредством своето творчество определена емоция, не се ограничава само в звуковата, тоналната и естествена еквивалентност на обекта/субекта на интерес.

Заклучение

Гореизложеното онагледява употребата на симулакруми, позоваването на различни символи, перифразирането и използването на често експлоатирани теми и образи. Както вече споменахме, основна тема в творчеството на Жан Бодрияр е съотношението на реалността към символичното ѝ публично отражение, за които той често употребява и установява понятията “симулация” и “хиперреалност”. Според Бодрияр зрелищното представяне на събитията от медиите формира нашата гледна точка за същите тези събития посредством изграждането на един нереален образ, който той определя като “хиперреалност”. Според Бодрияр медиите създават фундаментална опровержимост⁴³, която не изтъква впоследствие някаква истина, а по-скоро определени равнища на достоверност. Принципът на достоверността или правдоподобността е заменил критериите за истинност и представлява същинския принцип на информираност. Тази несигурност засяга или заразява всяка история, изображение, новина. Дори при разобличаване и откриване на действителността ѝ съществува само като възможност. Възможността пък от своя страна е част от самата действителност, при което тя се превръща от медиите и масовите средства за информация в парадоксална, случайна, хиперреална действителност, чиято реалност се различава от собствената си картина.

⁴³ Фалсифицируемост (на латински: *falsificatio*, от *falsus* – неистинен и *facio* – правя).

Карикатурата има способността да пресъздава една въображаема реалност, да представя света на своята създател. Карикатурите могат да копират оригинала, а могат и те самите да са копие без наличие на оригинал, каквото означава според самия Бодрияр симулакрума в чистия му вид. Кентавърът, еднорогът, пегасът, сфинксът, грифонът, харпията, циклопът, сирените, русалките и други антропоморфни и зооморфни същества са едни от най-често ползваните примери за симулакрум, каквито характеристики има самата карикатура. Освен митологични съществуват и концептуални модели. Сънищата са изградени от симулакруми. Под симулация Бодрияр схваща замяната на реалното със знаци за реалното. И симулакрума и симулацията са потенции, чрез които могат да се преодоляват онтологични реалности. Ж. Бодрияр предлага симулакрума да се разглежда като финален стадий в еволюцията на отраженията (образите) на действителността. В първия случай образът е по-скоро положително явление. Той е представата за подредения знак, символ. Във втория случай образът е отрицателен или с други думи е пагубно явление. В третия случай представата е свързана с ролята на магия, която маскира отсъствието. В четвъртия – това е феномен, с който въобще не се свързва никаква представа, а представлява сам по себе си една симулация.

Различните симулации на реалността, като образи, фантазии, фикции, изкуственост и други засенчват или изместват самата реалност. Границата между измислица, фантазия, образ и изкуственост, изфабрикуваност, от една страна, и реалността или истината, от друга, се замъглява и избледнява впоследствие. Според Бодрияр ние изживяваме симулации, преди да изпитваме реално. Тези преживявания и възприятия оформят начина, по който виждаме реалността. Следващата последна фаза според френския философ е, когато хиперреалността става реалност.⁴⁴ Според Бодрияр *Знаците на истинност са заменени заради самата реалност*⁴⁵ и накрая, признаците на реалните симулации имат предимство пред самата реалност.

Нашият опит от реалността все повече се манипулира медийно, като че е разглеждан през обективите на различните медийни форми.⁴⁶ Тези медийно обработени и създадени симулации на реалността започват да изместват самата действителност, като оформят нашето възприятие за реалността. Самата жива действителност е преминала в игра на реалност.⁴⁷

Карикатуристът учи аудиторията на един нов език, но не я учи как да възприема и вижда. Той само стимулира погледа на наблюдателите чрез преобра-

⁴⁴ **Baudrillard**, Jean. Selected Writings, ed. Mark Poster (Stanford; Stanford University Press, 1988), pp. 166–184.

⁴⁵ **Jackson II**, Ronald L. Encyclopedia of Identity. Simulacra// Baudrillardian Simulacra. Sage Publications: University of Illinois at Urbana-Champaign, Vol.1, 2010, p. 732.

⁴⁶ **Baudrillard**, Jean. (1983). Simulacra and Simulations. Ann Arbor: The University of Michigan Press, p. 22.

⁴⁷ Пак там, с. 29.

зуванията на различните произведения на изкуството. Гомбрих се интересува от проблема за наблюдаването и изучаването на погледа, с който наблюдателят участва в създаването на изображението. Наблюдението не е пасивен акт, не е просто информация, достигаща до ретината – то е процес на взаимодействие, предизвикващо реакция, но просто регистриране на определен предмет или елемент. Зрителят вижда посредством своя мозък, което означава, че всяко изкуство е концептуално. Всяко изображение се основава на схеми, които артистът се научава да използва, а зрителят да разчита. Артистът изгражда своето изображение, свързвайки своето възприятие за обекта или субекта с друго вече съществуващо възприятие, следвайки определена схематичност. Артистът във всеки един стил трябва да се отнася към един справочник от форми и познаването му позволява и опосредства комуникацията с аудиторията. Само познанието на традиционните форми и историята позволява да се възпроизвежда и постига промяна в стила и изкуството. Един типичен пример, който онагледява творческата интерпретация на традиционни символи, знаци и форми от артистичния ум и подсъзнание, е геният Пабло Пикасо. Той проявява точно тази своята дарба да концептуализира конвенционалните всепознати образи още от ранна детска възраст, което го превръща в дете-чудо. Като малко момченце той вижда цифрата две като клекнала гола жена, а цифрата седем вижда като обърнат човешки нос.

Артистът съхранява в своята памет различни образи, които му помагат в системата за проектиране на даден образ в неговото съзнание. Тези образи от паметта са подложени на корекции и адаптации. Възможностите са безброй, но всеки артист има свой изграден стил, който следва и избира определени форми на изразяване. Всяко графично изкуство включва и предположения за определена схема, както и разнообразни форми на изобразяване, които обаче не само винаги разпознаваме от опита и познанието на обектите. Гомбрих предупреждава, че разчитането на един образ или изображение никога не е очевиден акт, тъй като аудиторията е поставена пред разчитането и разгадаването на едно неясно (двусмислено) послание. Често зрителят допълва или завършва произведението на артиста, но това е единствено възможно, когато в самия момент на разчитане на изображението, съществуват схеми, върху които могат да се проектират образи от паметта. Това конструира естетическата вселена на Гомбрих, според която субект и обект са в непрекъсната диалектика.⁴⁸

В едно визуално преживяване ние отхвърляме ирелевантните усещания и отдаваме своето внимание на всяка възможна информация. Докато отхвърляме усещанията за смущение, в същото време проектираме живот и израз върху образа, като добавяме това което не присъства. Твърде многото информация на една канава (върху едно платно) може да унищожи художествената и визуална илюзията на произведението. Поради тази причина Леонардо да Винчи

⁴⁸ Gombrich, E.H. *Ideali e idoli*. Cit., p. 155.

изобретява неточното и непрецизно изображение, т.нар. техника на градиента или още познат като „сфумато ефект“ (от итал. *la tecnica dello sfumato*), която намалява информацията върху платното и стимулира механизма на проектирането. Замъглените и неясни части от платното се превръщат в един прожекторен екран, празен само защото е неясен, върху което се основава твърдението на Гомбрих за „умствено фокусиране“ или същия този механизъм за проектиране. Полето от възможности е отворено и голямо; един обект може да бъде наблюдаван от време на време, запомнен и представен от един и същи човек по много различни начини в зависимост от целите на момента. Зрителят винаги дава една интерпретация или един прочит в условията на съзерцанието на естествените предмети. Една интерпретация може да бъде заместена от друга, но винаги трябва да съществува поне една такава.

*Стилът определя равнището на нашите очаквания и следователно нашия отговор към отклоненията от нормата.*⁴⁹

Ако карикатурата влиза в понятието за симулакрум според концепцията на Бодрияр, като представлява специфична репрезентация на даден образ, която е негово копие и се отдалечава от самия оригинал, представяйки го реторически перифразирано, пречупено и преобразено, то според Е. Гомбрих и Е. Крис карикатурата проявява и изважда истинското лице на изображението обект, като го разобличава и размаскира пред обществото. Тук отново се появява двойственият характер на карикатурата, като можем да я определим като **дуалистичен симулакрум**, визуално графична интерпретация, натоварена социално и критично към обществото и заобикалящия ни свят.

Езикът на изкуството е език, който трябва да бъде научен, в противен случай не би могъл да бъде разбран. Тенденцията на всички изкуства е да достигнат до универсална интересубективност, където артистът предава на зрителя емоционалната сила на своето произведение посредством подредба на цветове и фигури. Артистът следва определени наложени правила, които му налага средата, в която твори и живее, но също така той самият създава и налага нови правила. Изображенията имат силата да предизвикват у нас определени емоции.

ЛИТЕРАТУРА

- Baudrillard, Jean. (1988). *Simulacra and Simulation*. Selected Writings, ed. Mark Poster, Stanford: Stanford University Press.
- Baudrillard, Jean. (1983). *Simulacra and Simulations*. Ann Arbor: The University of Michigan Press.

⁴⁹ Пак там, с. 184.

- Bovens, Luc. Hofer, Carl. Hartmann, Stephan. (2008). Nancy Cartwright's Philosophy of science. Routledge studies of science: London.
- Freud, S. Il motto di spirito, cit. p. 172.
- Gombrich, E.H. (1971). A cavallo di un manico di scopa. Saggi di teoria dell'arte, tr.it di C. Roatta, Einaudi, Torino.
- Gombrich, E. H. Freud e l'arte, in Id. Freud e la psicologia dell'arte, cit. pp. 21.
- Gombrich, E.H. Ideali e idoli. Cit., p. 155.
- Gombrich, E. (1967). Psicoanalisi e storia dell'arte. in Id, Freud e la psicologia dell'arte, trad. it. Einaudi, Torino.
- Gombrich, E.H., Kris, E. (1938). The Principle of Caricature. *British Journal of Medical Psychology*, XVII, London.
- Jackson II, Ronald L. Encyclopedia of Identity. Simulacra// Baudrillardian Simulacra. Sage Publications: University of Illinois at Urbana-Champaign, Vol.1, 2010.
- Kris, E. (in collaborazione con E.H.Gombrich), (1967). I principi della caricatura, in Id, Ricerche psicoanalitiche sull'arte, trad. it. Einaudi, Torino.
- Mitchell, Tony. Dario Fo: People's Court Jester (Updated and Expanded). London, 1999: Methuen.
- Sergio Staino Cartoonist. Sergio Staino Produzioni s.n.c. Available from: <http://www.sergiostaino.it/>

ВЛИЯНИЕ НА ЕМОЦИИТЕ ВЪРХУ ПРЕГОВОРНИЯ ПРОЦЕС

Евгени Димитров Иванов

Анотация. Емоциите и психиката участват интезивно във вземането на решения, поведението и възприятието ни. Подвластни на емоциите, в дадена ситуация можем да поставим в риск позицията си в преговорите. Пример за това е прекалено високата екзалтация, когато в условията на отлично настроение преговарящият може да подцени важни детайли от споразумението. Друга ситуация е стресовата, която е довела до афект, непосредствено преди делово общуване. Опитвайки да води преговор, поставен под стрес или напрежение, говорителят рискува да не отчете важни несловесни знаци от опонента си, или неволно да излъчи такива. Страхът е силна психологическа спънка.

Ключови думи: преговори, емоции, контрол, стрес, радост, афект.

THE ROLE OF EMOTIONS IN THE NEGOTIATIONS PROCESS

Evgeni Dimitrov Ivanov

Abstract. Emotions and psyche play an active role in our decision-making, behavior and perception. Depending on emotions, in a given situation, we can put our negotiating position at risk. An example of this is too much exaltation when, in conditions of excellent mood, the negotiator can underestimate important details of the agreement. Another situation is stressful, which has led to an affair just prior to business communication. In an attempt to lead negotiations under tension, the negotiator risks not taking into account important non-verbal characters from his opponent, or unwittingly broadcasting them. Fear is a strong psychological stumbling block.

Keywords: Negotiations, emotions, control, stress, joy, affect (uncontrolled anger).

* * *

Емоционалните състояния са присъщи за хората и всички ние добре познаваме емоциите. Те разкриват пред другите нашите ценности – кого и какво обичаме, какво не харесваме, какво презираме и др. Емоциите са психологическо състояние или процес, който посредничи между това, което ни касае и вълнува, и събитията в нашия свят. Във всеки един момент емоцията дава приоритет на една тревога пред другите.

Емоциите са трудни за дефиниране. Те ни помагат да формираме взаимоотношенията си, но и да се ангажираме с тях – с кого избираме да прекараме живота си, кои да бъдат нашите приятели. Въпреки че емоциите ни възникват съвсем индивидуално и различно, повечето от нашите важни емоции не ни се случват само поотделно. Те посредничат в нашите взаимоотношения. Да помислим за любов, гняв, страх от определени хора, тъга, екзалтация и други състояния.

Ако имахме силата да изключим¹ емоциите си с помощта на превключвател, бихме ли го направили? Какви ще са ползите: няма да има никакво смущаване при романтична среща, езикът на тялото няма да издава напрежението. В изблик на гняв няма да кажем нищо, за което по-късно да съжаляваме. Няма да има тревожно състояние за нищо. Правим толкова, колкото можем.

К. Оутли разказва², че повече от две хиляди години много мислители твърдят, че нашите емоции са базисни и разрушителни и че по-благородните достижения на човешката природа се постигат, когато контролираме нашата страст с нашия разум. Други предупреждават за опасностите от определени емоции: например често се смята, че гневът е разрушителен.

Емоциите и психиката участват интензивно във вземането на решения, в поведението и възприятието ни. Подвластни на емоциите, в дадена ситуация можем да поставим в риск позицията си в преговорите. Пример за това е стресова ситуация, която е довела до афект, непосредствено преди делово общуване. Опитвайки да води преговор, поставен под стрес или напрежение (непосредствено преди това или като следствие от текущата среща), говорителят рискува да не отчете важни несловесни знаци на опонента си, или неволно да излъчи такива. В такъв случай по-разумно е предстояща делова среща да бъде отложена, ако е възможно. Не всяко делово общуване представлява тежка бизнес среща, която е трудно да бъде отложена, често се състои от по-малък брой участници. В даден дискурс това общуване може и да не се класифицира като бизнес среща дори, а само разговор за уточнение на параметри. Не се счита за официален преговор, но пък изходът от един такъв разговор е от съществено значение за интереса.

Грег Уилямс и Пат Лайър разказват как страхът е „един от най-силните психологически спънки“³. За тях гневът също функционира по този начин като спъващ дадени преговори, като „води до това човек да загуби адекватна перцепция на ситуацията, стеснявайки кръгозора на погледа“⁴.

¹ **Jennifer** M. Jenkins, Keith Oatley, Dacher Keltner. *Understanding Emotions*, 3rd Edition. Publisher: John Wiley & Sons, p. 18–25, ch. 1.

² **Jennifer** M. Jenkins, Keith Oatley, Dacher Keltner. *Understanding Emotions*, 3rd Edition. Publisher: John Wiley & Sons, p. 9.

³ **Greg** Williams, Pat Iyer. (2016). *Body Language Secrets to Win More Negotiations*. Career Press, p. 80.

⁴ Пак там, с. 80.

Цялостно емоциите са лош съвестник по време на преговори. Те влияят на способността да се преговаря, отнемат всякакви предимства, защото емоциите ни принуждават да сме фокусирани върху тях, а не върху преговорния предмет. Негативните блокират адекватното вземане на решения, като най-често в такова състояние преговорите се провалят. Положителните емоции, водещи към екзалтация (като приятна изненада например или внезапна радостна предразположеност), могат да доведат до неблагоприятни решения или договорка в интерес на другата страна. Необходимо е двете страни да бъдат благоразположени и спокойни в максимална степен с оглед нормалното протичане на преговорния процес с пресичане на интереса и на двете страни. „Разчупването на леда“ с цел приятелска и разведрена обстановка е препоръчително и не спада към категорията на емоционалност.

Важно е да се разграничи експресията на емоции от усещането за тях. Разбира се, даден преговарящ чувства емоции от определен вид, но следва да се въздържа от демонстрирането им, за да не доведе това до по-слабо желан изход в преговорите.

За позитивна емоция, но разгледана в различен аспект – като подход, говори Лей Томпсън. За него подходът на „позитивна емоция“⁵ е много по-добър от каменното лице и сдържането на всякаква емоция, защото „с мед можеш да уловиш повече мухи“⁶. В подхода на позитивния процес, Л.Т. извежда 3 основни стъпки, участващи в него :

- *Усещането на позитивна емоция.*
- *Изразяването ѝ.*
- *Пораждане на същата в опонента.*

Възниква въпросът дали такава емоция би била ефективна. „Емпирични изследвания показват, че позитивните емоции увеличават шанса за по-добри договори, сравнено със сериозното лице“⁷. Последното е често срещан подход на по-сериозни бизнес разговори на корпоративно ниво. Причините за това са различни. Основната е, че при мнозина лайтмотив при сериозни преговори е задължителното изискване за съответстващото сериозно изражение и поведение. Наблюдаваното въздействие обаче ни кара да се замислим как асимилираме информацията тогава, когато сме в добро настроение, и от друга страна, какви чувства пораждаме в събеседниците си, когато самите ние сме в добро настроение. Отговорът ще ни доведе до решението коя за нас е правилната стратегия, пристъпвайки към масата за преговори.

Доброто настроение спомага за креативното мислене⁸, което в замяна води до иновативно разрешаване на ситуации.

⁵ Leigh L. Thompson. (2000). *Mind and Heart of the Negotiator*, Second Edition. The; Prentice Hall, p. 20.

⁶ Пак там.

⁷ Kumar 1997; Kramer, Pommerenke, and Newton 1993.

⁸ Isen, Daubman, and Nowicki 1987.

Споменахме за ползите от позитивния подход. Съществува и друг такъв – демонстриране на раздразнение, нетърпение, негодувание. В тази стратегия преговарящият застава от срещната страна да доведе резултатите до очакваната степен. В някои ситуации, колкото по-неконтролируем и невъздържан е даден преговарящ, толкова по-висок резултат е възможно да постигне. Важно е да се определи в какъв дискурс върви преговорният процес. Този ефект се получава от породеното очакване на срещната страна преговарящият да напусне внезапно масата за преговори, с което те да приключат, без да бъде постиганото никакво ниво на съгласителство.

Л. Томсън говори за позитивен подход, което е различно от разгледаната позитивна емоция като вид по-горе (като например прекомерна екзалтация от задаващ се харесван от преговарящия изход на разговорите). Двете понятия следва да се диференцират.

Една много известна и останала във времето шега, служи за добра илюстрация как се капитализира позитивната емоция в преговорите. Страните се забавляват и успешно пристъпват към преговори.

Авторът Лей Томпсън споделя от опита си, че повечето хора се стремят да удължат времето на доброто настроение, в което се намират, както и излагането им на позитивни стимули. Същевременно да минимизират негативните настроения. Всъщност „хората се саморегулират с активна работа по поддържане на желаното позитивно настроение“⁹.

Често емоциите не са под наш контрол. Опитът да се демонстрира съдържано лице може да се провали, особено когато срещната страна нахъсано опитва това. „Когато хора казват на себе си да не извикват дадени мисли, откриват че е почти невъзможно да се въздържат именно от тези мисли“¹⁰. Всъщност тези, които вгълбено поправят лошите си настроения, е по-вероятно да страдат от емоционални проблеми като депресия, тревожност, безпокойство.

Ако единият от преговарящите разкрива позитивна емоция, много вероятно е и другата страна да „прихване“ същата. Същото важи и за негативните емоции. Когато хората общуват, те синхронизират поведението си в съответствие с емоционалното и бихевиористично състояние на своя събеседник в интеракцията. С други думи, хората развиват едно споделено емоционално състояние. Един участник с безизразно сериозно лице може да създаде още по-скована преговорна обстановка, ако другата страна реагира на поведението му и рефлектира емоционалното му състояние.

Поставен в стресова ситуация, човек не гледа на нея от същата перспектива. Съзнанието не функционира така (добре), както би функционирано, ако се намира в спокойна среда. Възможно е аспект от преговорите да ни се сторят по-печеливши за нас, отколкото всъщност са, заради съмненията или страха,

⁹ Leigh, L. Thompson. (2000). *Mind and Heart of the Negotiator*, Second Edition. The; Prentice Hall.

¹⁰ Пак там, с. 92.

които действат в този момент. В същото време „поставеният в тази ситуация преговарящ се въвлича все повече в преговорите без възможност да се концентрира пълноценно, което е по-вероятно да бъде в негова вреда“¹¹. Ако това, което причинява стреса – например страхът – е най-голямата грижа на участника в преговорите за момента, то това може да доведе до ситуация, в която той да види опасност там, където тя не съществува и да бъде мнителен. Често фокусът пада на негативното, вместо на позитивния аспект на нещата.

Разумно е преговарящият да прецени моментното си ментално състояние. Ако се намира в такова, което би попречило на трезвата му оценка на събитията и на себеконтрола, редно е преговорите да бъдат отложени. Защото това, което се прави днес, влияе на бъдещите резултати. Нестабилното състояние, било то стрес, общо разстройване или много други възможни хипотези, може да заложи на преговарящия капан, в който той да направи отстъпки, които иначе не би дал. Същото важи и за изречени думи, които в друго състояние и по друго време не биха били изречени. Подобна ситуация може да навреди на бъдещи отношения с даден партньор или негови сътрудници.

Бизнесът е бизнес.¹² Той няма за цел нищо друго, освен правенето на пари. Мнозина не го осъзнават. В бизнеса няма място за нищо лично като отношение. По-често преговори се водят по икономически изгодни теми. По-често, но не винаги. Тогава емоциите нямат никаква работа в бизнес преговорите. Емоциите се контролират трудно. Опитните преговарящи обаче успяват да ги контролират, макар емоциите да са по-силни в някои ситуации. Това се получава с опит и целенасочена практика. Бизнесът е изкуство. Преговорите също. Най-добрите „артисти“¹³ диктуват правилата и обикновено изходът е в тяхна ползва. Зад успеха стоят много усилия, практика и проучване с предварителна подготовка. Д. Тръмп¹⁴ добавя, че артистите са посветени на идеалите си, на своята муза и крайния резултат. Точно това е нагласата на предприемача: да се съревновава със самия себе си. Имат визия, придържат се към нея и поставят свои високи стандарти. Същата техника добрият предприемач прилага в преговорния процес. Защото знае, че често е зависим от другите субекти в постигане на целите си. Преговорите са инструментът да получи това, към което се стреми. Винаги на заден план, невидим за останалите, остава подготовката. Крайният продукт (или резултат) във всичките му форми е предшестван от сериозно проучване, труд, инвестиции, знания и умения и др. Това, че не се вижда, не означава че не съществува. Но хората обикновено не се интересуват от това. Всеки вижда единствено крайния резултат. И именно той е важният.

¹¹ Greg Williams, Pat Iyer. (2016). *Body Language Secrets to Win More Negotiations*, Career Press, p. 92.

¹² Meredith McIver; Donald Trump. (2009). *It's Not Personal – It's Business; Think Like A Champion: An Informal Education In Business and Life*. Published by *Vanguard Press*.

¹³ Пак там.

¹⁴ Пак там.

Емоциите могат дълбоко да повлияят върху начина на водене на преговори. Алисън Уудбрук¹⁵ изследва емоциите в реална преговорна среда чрез роли, поети от групи студенти. В експеримента преговорните групи не знаят, че другата страна преднамерено демонстрира някоя от групата емоции, определени от автора. Преговорите следват естествения си ход спрямо поставената тема.

Наблюденията й показват, че обезпокоените и загрижените хора преговарят по-слабо. Склонни са да приключат преговорите по-бързо и отстъпват от позициите си. Това води до по-слаби крайни преговорни резултати. Притеснението е съвсем нормално състояние на нервната система на човек при ситуация, важна за него. Средство за преодоляването му е практиката като опит и подготовка. Добавяме планиране на подходящите тактики, които да се ползват в процеса. Подготовката води до увереност, която елиминира притеснението.

„Гневът е като оръжие“, казва А. Уудбрук, което следва да се владее много внимателно. Инжектирането на гняв в преговорите – добавя тя – е като хвърляне на бомба върху процеса. Наблюдава се, че гневът е използвано средство предимно от неопитните преговарящи. В някои ситуации това може да се окаже предимство, в зависимост от преговорния предмет и търсените или не дългосрочни връзки с партньора. Но обикновено гневът не е средството за това при сериозни сделки. По-разумният избор е кооперативността в търсене на взаимноизгодни условия.

Радостта и екзалтацията също са опасни инструменти. Разумно е подобни чувства да се потискат към момента на преговори, когато преговарящият може да направи големи отстъпки при добро разположение, които иначе не би направил. Ако усети, че се очертава той да е големият печеливш от преговорите, не бива да го демонстрира с екзалтация, за да не се почувства партньорът като губещ, което да обърне хода на сделката.

Езикът на тялото разкрива много информация. Чувайки гласа на събеседника си, добиваме по-голяма представа за настроенията му, а „водейки разговор в една и съща стая с нашия опонент „крещи“ повече информация, отколкото, ако говорим с него по телефона. Водене на преговорна кореспонденция по e-mail дава още по-малко полезна информация“¹⁶.

Средата, в която се водят преговорите се отразява сериозно на това как посланието ще бъде възприето. Някои преговарящи могат умело да се възползват и прилагат подобна стратегия. Пример би бил една писмена кореспонденция, в която да са посочени параметрите по сделката. Това поставя тази част от преговорите в различна среда, сравнено с тези, които устно уговарят чувствителни параметри. Избягва се ситуация на грешно интерпретирани реквизити по дадено предложение. Такъв документ би задал обхвата на споразумението.

¹⁵ Alison Wood Brooks. Controlling Your Emotions during a Negotiation. Harvard Business School video lesson.

¹⁶ Пак там.

Препоръчително е по основните аспекти на сделката да се преговаря очи в очи, когато е възможно да се уловят нюанси на емоциите, скрити в говора, поведението, в самите думи. Сигнали, които в писмена форма биха останали неразкрити. Целият подход зависи от крайната цел и ситуацията, в която са поставени страните. Необходимо е да се прецени кой подход би бил най-полезен в дадения дискурс.

Хората изпращат послания към околните ежедневно, през целия ден. Посланията се състоят в това какво показваме на другите с поведението си. Подсъзнателните съобщения се проектират по начина, по който хората разговарят, по който се обличат или чрез вкусовете им. Начинът, по който влизат в заседателната зала, е първото съобщение, което изпращат на намиращите се в нея. Влизат със самочувствие или плахо. Ръкомахат ли експресивно, докато се изказват, или са сдържани и мн.др. Всички те са подсъзнателно изпратени послания. Доловени и използвани умело, едната страна може да ги използва в своя полза.

Важно е за говорещия да определи какъв подход ще подбере, така може да очаква същия от отсрещната страна. Да определи как ще се държи спрямо партньора си и подбере стратегиите, които да доведат до търсените резултати. Ако едната страна умее да контролира емоциите на другата, това ще го направи по-успешен преговарящ.

При една lose-lose ситуация¹⁷ с напускане масата на преговорите, възниква въпросът защо хората не са по-ефективни в преговорите, след като те са от критична важност за бизнеса. Като причина може да се сочи липсата на мотивация или на компетентност, но в по-голяма степен отсъствието на адекватна обратна връзка и на удовлетвореност, кара мениджърите да попадат в капана на основните грешки в преговорите. Опитен мениджър също може лесно да се подведе. Липсата на вид потвърждение като обратна връзка относно комуникационната му ефективност, може да го доведе до заблуда. Причината е, че хората виждат предимно това, което искат да видят, оценявайки собственото си поведение. Така селективно подбират информацията, в която сами искат да вярват. Друга потенциална причина, срещана у някои, е егонцентризмът. В този случай опитът се пречупва през ласкателната самооценка, повишаваща личното самочувствие. Себеласкателството може да бъде в ущърб на даден мениджър в дългосрочен план, като му попречи да се развива целенасочено и правилно чрез идентификация и отстраняване на слабостите.

Друга основна причина за преговорен провал е тенденцията към склонност на хората да се задоволяват в минималния праг изисквания, необходими за постигане на целта. А в разработката и прилагането на стратегия е необходимо точно обратното – преследваме на целта в максимално висока степен с много голяма воля и стремеж към постигане на успех. Поставяйки минимум

¹⁷ lose-lose ситуация – когато човек има избор, но никой от възможните не е печеливш.

на изискванията и готовност за тяхното приемане е равно на получаване на много по-нисък резултат от този, който иначе би могъл да бъде постигнат. Това вреди на организацията. Сравнително лесно в преговорния процес могат да бъдат въвлечени хора, разполагащи с необходимите умения, което ще доведе до многократно увеличение на печалбата, ако се избегнат горните ситуации.

Завършването на сделката изисква и посрещане на емоционалните нужди. Често обръщаме внимание на логическите, но рядко и на емоционалните. Бизнес логиката в преговорите е важна, но емоциите са всичко. Ако другата страна не е предразположена положително към крайния изход на преговорите или има вътрешни съмнения, или породени негативни емоции, то това ще повлияе значително върху крайния резултат на сделката. А вероятно и на бъдещите отношения с контрагента. Да сравним каква подсъзнателна асоциация предизвикват термините „отвращение“ и „доверие и уважение“

Преговорите са комуникативен процес с цел постигане на съвместно споразумение за различни потребности или идеи. Те са свързани с убеждаване, а не с използването сила. Нещо повече, преговорите са свързани с това, че другата страна да се чувства добре по отношение на резултата. Преговорите включват елементи на маркетинг, продажби, психология разрешаване на конфликти, успешна комуникация. Преди всичко това е свързано с ясното разбиране на нашите собствени мотиви и на тези от другата страна, когато се опитваме да ги убедим да направят това, което искаме да направят.

Преговорният процес е моментът, в който преговарящите следва да запазят спокойствие. Голям е наборът от емоции, които могат значително да променят начина на водене на преговори като: тревога, безпокойство, страх, гняв, възмущение, радост, разочарование. Тревогата води до по-слабо представяне на преговорната маса със слабо отстояване на позициите. Крайните резултати са по-слаби, а вероятността преговорите да приключат преждевременно е по-голяма. Изпитването на тревога от предстоящи преговори, особено когато залогът е голям, е напълно обяснимо състояние, присъщо на мнозина. Начинът за справянето с безпокойството е практика и предварителна подготовка с планиране, избор на тактики и стратегия. Планирането е начинът на поемане на контрол върху преговорния процес. Когато е придружено и от проактивно поведение, се очакват по-добри резултати. Себеконтролът е тактика за преодоляване на емоционални състояния като разочарование или прекомерна радост. С двете крайни състояния трябва да се внимава, като еднакво могат да доведат до по-слаб краен резултат. Опитните преговарящи избягват демонстрацията на гневно състояние. От опита си знаят, че рамкирането на преговорен процес, базиран на кооперативност, обикновено води до взаимни ползи и печеливша сделка.

ЛИТЕРАТУРА

Jennifer, M. Jenkins, Keith Oatley, Dacher Keltner. Understanding Emotions, 3rd Edition. Publisher: John Wiley & Sons.

Greg Williams, Pat Iyer. (2016). Body Language Secrets to Win More Negotiations. *Career Press*.

Leigh L. Thompson. (2000). Mind and Heart of the Negotiator, Second Edition. The Prentice Hall.

Meredith McIver; Donald Trump. (2009). It's Not Personal – It's Business; Think Like A Champion: An Informal Education In Business and Life. Published by Vanguard Press.

Alison Wood Brooks. Controlling Your Emotions during a Negotiation. Harvard Business School video lesson

Dr. Nic Peeling. Brilliant Negotiations 2e, 2nd Edition. Published by Prentice Hall, 2012

Richard S. Gallagher. How to Tell Anyone Anything. Published by AMACOM, 2009

Секция

Психология

ФИНАНСОВОТО ПОВЕДЕНИЕ НА ЛИЧНОСТТА В КОНТЕКСТА НА НАГЛАСИТЕ Ъ КЪМ ПАРИТЕ

Надежда Асенова Гьонкова

Анотация. В настоящия доклад е направен аналитичен преглед на редица изследвания, които разкриват аспекти на нагласите към парите, нагласите към различни типове финансово поведение и някои типологии на финансово поведение на личността. Откроява се ролята на нагласите към парите и типове финансово поведение на родителите в процеса на икономическа социализация и формиране на подобни нагласи и поведенчески модели у децата. В доклада се акцентира върху значимостта на нагласите на личността към спестяване и вземане на заем/кредит и техният потенциал да детерминират и прогнозира реализирането на тези финансови поведения. Разгледани са типове личности в контекста на тяхното финансово поведение. В допълнение на типовете финансово поведение в доклада е отделено внимание и на някои етични аспекти на поведението на личността, свързано с пари.

Ключови думи: нагласи към парите; нагласи към финансово поведение; типове финансово поведение.

PERSONALITY'S FINANCIAL BEHAVIOUR IN THE CONTEXT OF THEIR ATTITUDES TOWARDS MONEY

Nadezhda Asenova Gyonkova

Abstract. An analytical review of the variety of scientific researches which reveal aspects of attitudes towards money, attitudes towards types of financial behaviour and some typologies of personality's financial behaviour is made in this report. The role of parents' attitudes towards money and their financial behaviour in the process of children's economic socialization and forming of similar behavioural models is outlined. In this report there is an accent on the significance of the attitudes towards saving and towards taking out loans/getting into debts and their potential to determine and predict the types of financial behavior already mentioned above. In addition to different types of financial behavior, attention to some ethical aspects of a personality's monetary behavior is paid in this report.

Keywords: attitudes towards money; attitudes towards types of financial behaviour; types of financial behaviour.

Увод

Парите имат редица качества и функции, те са феномен в съвременността, който обединява различни аспекти и отличителни характеристики както от гледна точка на физическото им предметяване, така и относно значението, което имат за личността. Макар и дефинирани и изследвани приоритетно от икономическата наука като обект на нагласата, парите имат потенциал да бъдат изследвани през призмата на психологията, защото те могат да предизвикват оценъчен отклик у личността от когнитивно, поведенческо или афективно естество (от един от трите или в комбинация между тях). Нагласите на личността към парите могат да имат един или комбинация от трите компонента, което от своя страна кореспондира и с психологическите функции на тези нагласи и потенциала им да предвиждат или детерминират поведение, свързано с пари. Психологическите изследвания, посветени на парите, дори и ограничавайки ги до нагласи към парите, нагласи към даден тип финансово поведение, различни финансови поведения и връзките между тях, са значителен брой. Те представят изводи и предположения за ролята на парите в живота на съвременната личност, и конкретно наличието или отсъствието на взаимовръзки (и тяхната сила и посока) между нагласите към парите, към конкретен тип финансово поведение и това поведение, и проучвани и приети личностни конструкти. Взаимодействието на личността с парите и формирането на нагласи към тях и определени финансови поведения започва още в детството. Семейството, значимите други, референтните групи или като цяло заобикалящата среда представят, възпитават или дори налагат поведенчески модели към парите, които могат и често повлияват нагласите към парите и финансовото поведение на една зряла личност.

Икономическа социализация и нагласи към парите

Едно от първите взаимодействия на децата с парите е получаването на джобни пари или средства за постигнати успехи и свършена работа. Получаването на подобни парични ресурси предполага и тяхното харчене или спестяване, което неминуемо формира нагласи както към парите, така и към двата типа финансово поведение. Процесът на формиране на тези нагласи у децата е индикатор и за нагласите към парите и различните модели на финансово поведение на техните родители.

А. Фърнам изследва нагласите на родителите към средствата или джобните пари, които те дават на децата. Сред респондентите се откроява възгледът, че на около шест години и половина е редно да започне да се дават джобни пари, освен това те не смятат, че трябва се дават повече пари на момчетата отколкото на момичетата. Родителите проявяват тенденция да увеличават сумата с повишаване възрастта на детето, особено след петнадесетата година. За не малка част от респондентите е важно да знаят за какво децата им харчат

джобните си пари и да се създадат и спазват правила в тази посока. От една страна, родителите имат положителна нагласа към спестяването. Според част от тях заедно със създаването на режим на отпускане на джобни пари децата трябва да бъдат окуражавани да заделят някаква сума. Спестяването в зависимост от възрастта на детето може да се реализира в касичка, кутия за пари или банкова сметка. За децата, които имат право да работят, спестяването на пари от възнаграждения от и самата почасова работа е одобрявано и толерирано от респондентите. От друга страна, изследваните родители имат негативна нагласа детето им, дори да е на 16 години, а още повече, ако е по-малко, да дава пари назаем на други деца. Използването на финансов инструмент като персонална дебитна карта е препоръчително на 18 години, лична кредитна карта за 16-годишно дете среща сериозни съпротиви с оглед предпазване от рискови парични навици. Спестовните сметки и даряването са финансови инструменти и поведения, с които голяма част от родителите в изследването смятат, че едно дете може да се запознае още на 10-годишна възраст (Furnham, 2001).

Авторът откроява няколко тенденции на модели на поведение, които родителите могат да проявят относно даването на джобни пари. Родители, които не свързват джобните пари с изпълнението на домашни задължения, не използват задържането им като форма на наказание и като цяло ги приемат като право, а не като привилегия за едно дете, проявяват *родителски либерализъм*. Това са родители, които са по-бедни, но добре образовани и не проявяват крайни форми на разумност относно парите. За други водещо е *редовното* – определена сума за даден период – отпускане на джобни пари. Това са хора, които обикновено имат здравословни, разумни парични стилове, които окуражават, но предоставят избор на децата как (и колко) да пестят пари. А за трети са важни *постоянните* и ясно *определени правила*. Някои родители са *ангажирани* и *включени* във *възпитаването*, научаването на финансови навици и култура у децата. За тях е важно, отглеждайки своите деца, да ги насочват към модели на поведение относно получаването и харченето на джобните пари. По-крайно проявление на ангажираността е, когато родителите се стремят да контролират за какво харчат децата им джобните си пари, като дори налагат *родителско veto* над някои покупки. *Драконовски* (суров, жесток) подход проявяват родители, които изискват децата им да заплащат счупени предмети или лихва на пари, които са заели от тях (Furnham, 2001).

Б. Киркалди, А. Фърнам и Т. Мартин проучват дали различията между половете и като цяло степента на *конкурентност* като личността черта и нивата на *професионален стрес* на родителите детерминират, и в каква степен, различия в моделите на *поведение* и *нагласите* им към *джобните пари*, които отпускат на своите деца. Родители, при които са отчетени високи нива на стрес, свързан с работата, в по-голяма степен са ориентирани към използване на парични награди за успехите на своите деца и в много малка степен приемат и прилагат джобните пари като елемент от научаването на детето на самостоятелност, включително и поведения, свързани с пари. Авторите уста-

новяват и статистически значима взаимовръзка между конкурентността и използването от родителите на джобните пари като възнаграждение, научаване на отговорност – спестяване на пари и изпълнение на домашни задължения – и структурираното или компулсивно предоставяне на подобен тип средства на едно дете. Конкурентността като черта на личността детерминира различия у изследваните родители. Високите нива на конкурентност у респондентите кореспондират с тяхната решителност; мотивираност да управляват и контролират парични средства чрез определяне и поддържане на бюджети; последователно и структурирано поведение, свързано с пари и по-ниски нива на либерално поведение. Посочените поведенчески модели засягат и процеса на определяне и даване на джобни пари на децата, и предаването им на следващото поколение като навици, свързани с парите. В допълнение, ясно изразеният конкурентен, съревнователен тип личност като родител насърчава самостоятелността на детето, като определя и установява ясни правила кога и за какво могат да се похарчат дадени средства; използва джобните пари като награди, но при изрични, почти договорни условия (Kirkcaldy, Furnham & Martin, 2003).

А. Фърнам изследва навиците на харчене и спестяване на пари при млади хора – деца от 11- до 16-годишна възраст. Авторът откроява като ограничение пред изследването преобладаващото участие на респонденти от средната класа и съмнения за социално желателни отговори. Основните стоки, за които респондентите харчат пари, са списания, комикси, подаръци, сладолед, безалкохолни напитки, шоколад и други десерти. Сред поведенията, които те съобщават, са вземане и даване пари назаем на свои приятели и връстници, както и спестяване на пари. Родителите не са склонни да им дадат още пари, ако изхарчат джобните си наведнъж, но са основният източник на парични средства, заедно с парите като подарък за различни празници и награда за допълнителна работа. Спестените пари могат да се съхраняват както в банкова сметка, дори и на името на някого от родителите, така и у дома. За децата в изследването желанието да си купят нещо по-специално е водещият мотив, за да спестяват пари. Според резултатите почти 65% от респондентите твърдят, че имат банкова сметка, като немалък процент от тях – в продължение на повече от четири години. Участниците не посещават често, но предпочитат големи и утвърдени банки; внасят по-значими суми, от които теглят по-малки при необходимост. Банковите сметки са избраната възможност, защото носят лихва от спестяванията и други специални оферти, сигурни са и са били препоръчани или директно открити от техните родители (Furnham, 1999).

Макар в предходно изследване подобна тенденция да е отричана, резултатите от това показват, че момчетата получават повече пари – като подарък за празници, като джобни пари, като допълнителни суми за свършена работа, а понякога и спрямо предходната седмица. По-големите деца също получават повече пари в сравнение с по-малките. Момчетата е по-малко вероятно да имат банкова сметка, но спестяват по-голям дял от средствата, с които разполагат, а момчетата съобщават по-дълъг период, в който имат лична банкова

сметка. Момчетата проявяват по-често и разнообразно взаимодействие с банката и нейните услуги – по-склонни са теглят и харчат пари с чекова книжка; по-често посещават банката, включително и за съвет; склонни са, ако друга банка им направи оферта или някой им каже, че е по-добра, да сменят настоящата. С повишаване на възрастта сред респондентите се повишава и тяхната самостоятелност и увереност при взаимодействие с различни финансови инструменти и банката като цяло. Банковата сметка освен възможност за получаване на лихва и запазване на спестената сума е и възможност за кандидатстване за кредитна карта. При по-големите деца е по-широк асортиментът от стоки и услуги, за които те могат да похарчат парите си, но и имат повече възможности за спечелване на пари, например почасова работа. Спестяването и превръщането на това поведение в регулярно или дори в навик се повлиява от баланса между похарчени, получени и спестени пари (Furnham, 1999).

А. Фърнам откроява следните дименсии в нагласите на младите хора към харченето и спестяването – *спестяване на пари, харчене на пари, функциониране на банковите услуги, безразличие към парите и трудови етични аспекти*. Момчетата подкрепят и приемат в по-малка степен в сравнение с момичетата етичните аспекти, свързани с труда. Онези от тях, които имат банкова сметка, е по-вероятно да се интересуват от това как се реализират и функционират, свързаните с нея финансови услуги, които банката предоставя. Децата, които са склонни да дават пари назаем и по-малките сред респондентите, е по-вероятно да са в известна степен безразлични към парите. Това дали респондентите са взели пари назаем и колко са похарчили през предходната седмица, повлиява колко пари са склонни да похарчат в настоящето (Furnham, 1999).

А. Фърнам и М.-П. Голето-Танкел проучват нагласите и знанията на младите хора на възраст от 16 до 21 години относно спестяванията, пенсиите и застраховките живот, както и наличието или отсъствието на взаимовръзки между нагласите, знанието и демографските фактори образование, пол и възраст (Furnham & Goletto-Tankel, 2002). Тъй като застрахователната и пенсионната система във всяка страна са специфични, а тези във Великобритания, където е проведено изследването, и в България имат своите отлики, в настоящата работа приоритетно се отделя внимание на нагласите към спестяване на пари. В *нагласите към спестяване* авторите открояват следните дименсии: поведение на спестяване, спестяването като морален, етичен принцип, обръкване и тревожност относно спестяването, негативна задръжка (нервност и срамежливост). Респондентите, които имат по-малко знания, свързани с поведението на спестяване на пари, резонно са обръкани какво представлява то и какво да правят. Повече знания, свързани с различните възможности за спестяване, имат респондентите, които се придържат към спестяването като етичен принцип в тяхното поведение. Позитивни нагласи към поведението на спестяване на пари имат по-големите и по-образовани респонденти, които имат и спестени пари. По-положителни нагласи към спестяването като етичен принцип имат по-религиозните хора и тези, които имат спестени пари. Във въпросното

изследване резултатите показват като най-добър предиктор и статистически значим детерминант на положителната нагласа към спестяването като етичен принцип – разбирането, вникването на респондентите в същността на застраховката живот (Furnham & Goletto-Tankel, 2002).

Формирането на нагласите към парите, нагласите към спестяване на пари и/или вземане на заем и поведенчески модели относно тези финансови поведения още в детството и юношеството, повлияват поведението, свързано с пари и нагласите към тях, на една зряла личност. Вземането на заем/кредит и спестяването са финансови поведения, които се реализират ежедневно. Обект на изследователски интерес в редица държави, които са на различни етапи на икономическо и социално развитие, е потенциалът на нагласите както към парите, така и към видовете финансово поведение да прогнозира и детерминира това поведение.

Финансово поведение и нагласи към парите на личността

В края на 90-те години на 20. в. Я. Горниак провежда изследване сред поляци, което е посветено на поведението на спестяване или вземане на заем, ролята на нагласите към тези поведения и към индивидуалното управление на средства и социо-икономическия статус или други фактори, базирани на средата, произхода и възпитанието на една личност. В него са изследвани връзките и взаимодействието между нагласата към вземане на заем (задлъжнялост), двете противоположни поведения на разточителство и пестеливост и степента на тяхното приемане и възрастта на респондентите. Сред по-младите хора се открояват две дименсии – едната е приемане на вземането на заем (положителна нагласа) в комбинация с ориентация към пестеливост, а другата – към харчене и разточителство. По-възрастните респонденти попадат в комбинациите между негативна нагласа към вземане на заем и пестеливост или разточителство. Както нагласата към вземане на заем (и в положителна, и в отрицателна посока), така и пестеливостта и разточителството могат да бъдат проявени по-силно, умерено или слабо. В по-голяма степен положителна нагласа към вземането на заем и по-голяма вероятност да реализират това поведение има сред по-младите, сред хората, които се чувстват сигурни (а не застрашени от условията на средата), изпитват икономически оптимизъм и имат необходимия социо-икономически статус, за да вземат и погасяват заем. По-вероятно е да спестяват, резонно да имат положителна нагласа към това поведение, хора, които имат необходимия доход и социо-икономически статус, за да заделят пари, по-възрастните и тези, които изпитват несигурност и икономически песимизъм. Относно двете противоположни финансови поведения, нивото на възвръщаемост (например доходност за определен период, лихвен %) оказва по-силно влияние върху реализиране на поведение на спестяване, отколкото погасяването на заема (например вноски за определен период, ли-

хвен %) при отхвърлянето или приемането на поведението на вземане на заем (Górniak, 1999). Макар авторът да не потвърждава убедително, че поведението, свързано с пари, се повлиява от нагласите към него, „нагласите към парите – вероятно свързани с други личностни черти – до голяма степен могат да бъдат разглеждани като самостоятелен източник на вариация, различие на поведение, свързано с парите, и не като отражение на различията в социалните и икономически условия” (Górniak, 1999: 639).

Ф. Патарин и С. Козма изследват ролята и влиянието на нагласите към вземане на кредит и като цяло личностните детерминанти за предприемане на подобно поведение. Авторите не изключват, макар да не са постигнати убедителни резултати от направените анализи, наличието на статистически значима и положителна взаимовръзка между нагласи към вземане на кредит и реализиране на това поведение. В изследването не са установени значими различия между взелите кредит/заем (към момента на изследването или до 24 месеца преди него) домакинства и тези, които не са, относно месечния им доход като критерий за техния финансов статус. Сред мотивите за вземане на потребителски кредит са финансиране на важен проект или неочаквани разходи, „евтин” кредит (кредит с добри условия), задоволяване на силно желание или справяне с разходите през годината. Макар и с различна мотивация, като цяло използвалите кредит респонденти показват по-високи стойности на нагласите към това поведение. Силно положителните или негативни нагласи оказват влияние, като съответно повишават или намаляват вероятността за реализиране на конкретен тип потребителски кредит – например сключване на заем на мястото на продажбата, кредитна карта и в по-малка степен банков кредит, обикновено погасяван с вноски от месечното възнаграждение. След респондентите на изследването решението за вземане на кредит може да се повлияе от очаквано повишаване на техния доход, броя лица в домакинството, които получават доход, и преди всичко от нагласите на личността към вземане на кредит. Изводите от изследването на Ф. Патарин и С. Козма, имайки предвид и не голямата убедителност на някои статистически показатели от проведените анализи, потвърждават значимостта и влиянието на нагласите към вземане на кредит/заем и реализирането на това финансово поведение от личността. Изследването разкрива потенциала на нагласите към вземане на кредит като личностен фактор, но и на междуличностните (*субективни* – мотивация, аспирации, потребности, културно ниво и *контекстуални* – поведенчески и комуникационни модели, референтна група, доминираща култура, етични и естетични ценности) да повлияват решението за вземане на кредит. Важно е да се отбележи и разграничението, което авторите правят, между потребителска *задължнялост* и потребителски *кредит*. Потребителският дълг се свързва с нарушаване на намеренията и ангажиментите на длъжника към кредитора по изплащане на задълженията на първия към втория. Потребителският кредит се асоциира с процеса на документално встъпване в кредитни взаимоотношения

(молба, проучване, одобрение), например на едно домакинство, с финансови институции, каквито са банките (Pattarin & Cosma, 2012).

С. Дурвасула и С. Лисонски изследват сред младите китайски потребители връзките между нагласи към парите (чрез Скала за нагласи към парите (СНП) на К. Ямаучи и Д. Темплър (Yamauchi & Templer, 1982)), материализъмът и свръхангажираността с постиженията, която може да бъде изразена чрез придобиване и демонстриране на статус и материални и финансови ресурси. Авторите съобщават, че не е установена статистически значима връзка между недоверие и материализъм; и обратното – в рамките на изследването е установена статистически значима връзка между тревожност и власт-престиж и материализъм. Установена е и статистически значима взаимовръзка между власт-престиж и свръхангажираността с постиженията. Използването на парите като средство за постигане на статус и власт и приемането им като символ на успеха е по-вероятно да се прояви при респонденти с високи стойности по скалата, измерваща материализма. Личност с материална ориентация по-трудно се справя с негативните емоции и преживявания, съпътстващи недостиг или отсъствие на пари, който недостиг възпрепятства придобиването на желаните материални придобивки и деклариран социален статус. Това може да предизвика или повиши нейните нива на тревожност или раздразнение. Използването на заеми и кредитни карти, особено ако са устойчиво маркетирани сред обществото, е вариант за по-бързото сдобиване с пари и придобиване на желаните материални ценности и статусът и постиженията, на които те могат да са символ (Durvasula & Lysonski, 2010).

В други изследвания, прилагачи СНП на К. Ямаучи и Д. Темплър и нейни модификации, е потърсена връзка между нагласите към парите на младите хора и компулсивното пазаруване. Този тип поведение може да се повлиява от нагласите към парите по следния начин – докато при жените не, то при мъжете оказва влияние приемането на парите като власт-престиж; парите като символ на качество повлияват в по-голяма степен компулсивното пазаруване при мъжете в сравнение с това при жените; този тип поведение се повлиява негативно както при мъжете, така и при жените от нагласата парите да бъдат запазени във времето (Dongjin Li, Jiang, An, Shen & Jin, 2009).

И. Пау и К. Ву изследват нагласите към парите (използват СНП на К. Ямаучи и Д. Темплър), компулсивното пазаруване и използването на кредитна карта. Авторите извеждат фактор в СНП, който наименуват *лов на изгодни сделки* (bargain hunting). Относно този фактор авторовата интерпретацията на резултатите отбелязва, че по-склонни към търсене на изгодни сделки са компулсивните купувачи. Във въпросното изследване резултатите показват, за разлика от предварително очакваното, че макар и с не голяма разлика, респондентите, които не са компулсивни купувачи, имат по-висок резултат относно приемането на парите като символ и източник на власт и престиж. Различия между двете групи купувачи са установени и относно употребата на кредитна карта – разли-

ките отново на са големи, а авторите интерпретират, че по-склонни към употреба на тази финансова услуга са компулсивните купувачи (Phau & Woo, 2008).

Нагласи към парите, финансовото поведение на личността и типове личности

Нагласите към парите на една личност имат ключова роля както в процесите формиране и проявление на поведенчески модели на финансово поведение, така и в обособяването на различни типове или профили личности в контекста на техните нагласи към парите и финансовото им поведение.

Т. Танг, Д. Танг и Р. Луна-Арокас представят, на базата на свое изследване, посветено на паричните профили, редица специфики на нагласите към парите на всеки един от обособените от тях четири парични профила. Ако биват разположени в двуполусния континуум на нагласите, най-силно негативни нагласи към парите имат, *намиращата парите за отблъскващи* личност (money-repellent individual), в по-малка степен негативни нагласи има *апатичният към парите мениджър* (apathetic money manager). В положителната посока на този континуум са, притежаващият умерено положителни нагласи, *небрежен (безгрижен) почитател на парите* (careless money admirer) и *поклонникът на постигането (печеленето) на пари* (achieving money worshiper), който има най-силно положителни нагласи към парите. Макар обект на конкретното изследване да са студенти, което ограничава възможността за съпоставяне и интерпретация на нагласите към парите на респондентите по възраст, доход, образование, социален статус и т.н., е редно да се споменат и следните резултати от него. Парите като символ на успеха на една личност, на власт, уважение, постижения и като цяло като нещо добро в най-голяма степен са приемани от поклонниците на постигането (печеленето) на пари. С изключение на намиращите парите за отблъскващи, всички останали финансови профили на личности отдават внимание и значимост на уменията си и процеса на управление на техните пари (Tang, Tang, & Luna-Arocas, 2005).

К. Келър и М. Сиигрист разработват и тестват своя методика, насочена към изследване на инвестиционното финансово поведение, по-конкретно на инвестирането в акции. Авторите създават и интерпретират типология на личностите въз основа на техните нагласи към парите, както са разгледани, в предложения инструментариум. Първият тип авторите наричат *сигурни играчи* или играчи на сигурно (safe players). Този тип личности извеждат на преден план и придават значимост на подобряване на благосъстоянието си и притежанието на пари. Те са по-обсебени от парите, особено в сравнение с типовете парични глупци и отворени книги. Сигурните играчи изпитват гордост, когато спестяват, планират разходите си и управляват старателно своите средства, защото пестенето и сигурността са от голяма важност за тях. Личните финанси са обект на обсъждане и, макар да са уверени в уменията си да се справят с

парични въпроси, хазартът и инвестиране на финансовия пазар, на фондовата борса са форми на поведение, към които те имат ясно изразени негативни нагласи. Парите за сигурните играчи са важни, но като израз на свобода, независимост и успех. Вторият тип е *отворени книги* (open books). В сравнение със сигурните играчи този тип личности придават по-малка значимост на пестенето на пари и финансовата сигурност, но също като тях са формирали негативни нагласи към хазарт, фондовия пазар и инвестирането в акции. Този тип личности проявяват слаба увереност относно управлението на пари и справянето с парични въпроси. За тях въпросите от финансово естество не са обект на интерес, нямат склонност към натрапчиви мисли към парите и като цяло нито имат личен афинитет към парите, нито задръжки и притеснения да споделят относно финансовото си състояние. Това е точно обратното при третия тип – *парични глупци* (money dummies), които не харесват и не проявяват подобна откритост относно финансовите си дела. За разлика от играчите на сигурно, например, този тип личности не отдават голямо значение на финансовата обезпеченост и спестяването, не проявяват интерес към финансовите дела и още по-малко натрапчиви мисли към парите. За този тип личности доходите от инвестиции на фондовата борса не са нещо неетично, но като цяло те имат негативни нагласи, особено в сравнение с търсачите на риск, към фондовия пазар, акциите и хазарта. Четвъртият е *търсачите на риск* (risk-seekers). Те не разкриват финансова информация за себе си, не придават значимост на спестяването и финансовата сигурност. В сравнение с всеки от останалите типове те проявяват най-силна увереност в управлението на пари и справянето с парични въпроси, а самите пари приемат като средство за постигане на свобода и независимост, като символ на успеха на личността. Един търсач на риск отделя голямо внимание на натрупването на богатство и печеленето на пари, в известна степен е склонен да формира и прояви натрапчивост (обсесивност) към парите. Този тип личности не откриват неетични черти в печалбата от фондовата борса. Те приемат финансовия риск от евентуалната загуба от борсовата търговия, несигурността не ги ограничава да инвестират големи суми в различни финансови инструменти. Търсачите на риск имат в най-силна степен положителни нагласи към търговията с акции и други инструменти на фондовата борса и хазарта (Keller & Siegrist, 2006).

Разгледаната типология личности и по-конкретно специфичните характеристики в тяхното финансово поведение, подвига въпроса за проучване на етичните аспекти на различните видове поведения, свързани с пари, които реализира личността. Ежедневно съвременният човек и неговите ценности и морални норми са поставени на изпитание.

Етични аспекти на поведението, свързано с пари

В някои изследвания се търси връзка между *любовта към парите*, етичните аспекти, свързани с парите и преценката на личността за степента на

законност и етичност на дадени ситуации. Предполага се, че силно положителните нагласи към парите, присъщи на *поклонниците на парите* или силно отрицателните, присъщи на *приемащите парите за отблъскващи*, могат да повлияят преценката на личността относно степента на етичност на дадена ситуация, като я омаловажат и повишат¹ (Elias & Farag, 2010). Етичните аспекти във взаимодействието на личността с парите могат да повлияят на нейното представяне и удовлетвореността на работното място, подхода ѝ за реализиране на бизнес отношения, както и включването или избягването на неетични практики, свързани с пари (Gbadamosi & Joubert, 2005). Етичните норми и преценка на личността, които направляват и коригират нейното поведение, могат да бъдат подложени на изпитание в различни ситуации, включващи получаване и даване на пари. Когато определени щети при пътен инцидент не се покриват от застрахователя и личността чувства, че това не е справедливо, тя е склонна да представи недостоверни данни (да преувеличи обстоятелствата и щетите), за да получи парично обезщетение (Tseng & Shih, 2012). Включването или дори приемането на неетични поведения от една личност към даден застраховател може да се повлияе и от баланса между вложените, включително и допълнителните вноски, и потенциално възможните средства за получаване. Негативният резултат – получава по-малко, отколкото е вложил, и най-вече, усещането, че получава по-малко от другите хора в сходна ситуация – може да остави усещането за несправедливост у един човек и да го подтикне към измама (Tseng & Kuo, 2014). Неетичните поведения, свързани с парите, имат много изражения, включително и придобиването на имоти и недвижимо имущество от криминални източници (van Duynе & Soudijn, 2009).

Заключение

Без да се генерализират и абсолютизират изложените по-горе изводи, може да се предположи, че едни по-общи по характер и обхват нагласи към парите повлияват формирането (и/или манифестирането) на конкретни нагласи, например към вземане пари назаем или към спестяване на пари. Убежденията, които личността е формирала към парите като обект на нагласата, може да взаимодействат и повлияват нагласите и убежденията за конкретен тип финансово поведение. Изследването на потенциала на нагласите към парите и към спестяване или към вземане на кредит да детерминират и предвиждат съответното финансово поведение на личността, както и потенциалната роля на медиатор на нагласите към парите между нагласите към и реализирането на поведение на спестяване и вземане на кредит, са сред предизвикателствата пред предстоящи изследвания в български условия.

¹ Използват СЕП на Т. Танг (MES, Tang, 1992), а не например (Love of money scale, Tang, Tang, & Luna-Arocas, 2005).

ЛИТЕРАТУРА

- Gbadamosi, S. G., & Joubert, P. (2005). Money ethic, moral conduct and work related attitudes: Field study from the public sector in Swaziland. *Journal of Management Development*, 24(8), 754–763.
- Górniak, J. (1999). Attitudes towards money and dealing with money: Selected results of the research in Poland, *Innovation: The European Journal of Social Science Research*, 12(4), 633–645.
- Dongjin Li, D., Jiang, Y., An, S., Shen Z., & Jin, W. (2009). The influence of money attitudes on young Chinese consumers' compulsive buying. *Young Consumers*, 10(2), 98–109.
- Durvasula, S., & Lysonski, S. (2010). Money, money, money – how do attitudes toward money impact vanity and materialism? – the case of young Chinese consumers. *Journal of Consumer Marketing*, 27(2), 169–179.
- Elias, R. Z., & Farag, M. (2010). The relationship between accounting students' love of money and their ethical perception. *Managerial Auditing Journal*, 25(3), 268–281.
- Furnham, A. (1999). The saving and spending habits of young people. *Journal of economic psychology*, 20, 677–697.
- Furnham, A. (2001). Parental attitudes to pocket money/ allowances for children. *Journal of economic psychology*, 22, 397–422.
- Furnham, A., & Goletto-Tankel, M.-P. (2002). Understanding savings, pensions and life assurance in 16-21-year-olds. *Human Relations*, 55(5), 603 – 628.
- Keller, C., & Siegrist, M. (2006). Money attitude typology and stock investment. *Journal of Behavioral Finance*, 7(2), 88–96.
- Kirkcaldy, B., Furnham, A., & Martin, T. (2003). Parental attitudes towards pocket money, trait competitiveness and occupational stress. *Journal of managerial psychology*, 18(4), 305–232.
- Pattarin, F., & Cosma, S. (2012). Psychological determinants of consumer credit: the role of attitudes. *Review of Behavioural Finance*, 4(2), 113–129.
- Phau, I., & Woo, C. (2008). Understanding compulsive buying tendencies among young Australians: The roles of money attitude and credit card usage. *Marketing Intelligence & Planning*, 26(5), 441–458.
- Tang, T. L – P., Tang, D. S – H., & Luna – Arocas, R. (2005). Money profiles: the love of money, attitudes, and needs. *Personnel Review*, 35(5), 603–618.
- Tseng, L.-M., & Kuo, C.-L. (2014). Customers' attitudes toward insurance frauds: an application of Adams' equity theory. *International Journal of Social Economics*, 41(11), 1038–1054.
- Tseng, L.-M., & Shih, M.-F. (2012). Consumer attitudes toward false representation. *Journal of Financial Crime*, 19(2), 163–174.
- van Duyne, P. C., & Soudijn, M. R.J. (2009). Hot money, hot stones and hot air: crime-money threat, real estate and real concern. *Journal of Money Laundering Control*, 12(2), 173–188.
- Yamauchi, K., & Templer, D. (1982). The development of money attitude scale. *Journal of personality assessment*, 46(5), 522–528.

Секция

Политически науки

ПРЕХОДЪТ И ВЪНШНАТА ПОЛИТИКА НА БЪЛГАРИЯ СЛЕД 1989 Г.

Гергана Антонова Тошева

Анотация. В настоящата статия се прави преглед на академичната литература, посветена на прехода в посткомунистическите държави, спецификите на трансформациите в България и външната политика на страната след 1989 г. Методът, който е използван, е критичен анализ. Благодарение на този подход се маркират параметрите на научното поле, където може да бъде осъществено изследователското намерение на моя дисертационен труд. Основното заключение, до което се достига е, че външнополитическият преход се характеризира с неустойчивост, откъдето възниква и основният изследователски въпрос.

Ключови думи: преход, политически трансформации, икономически реформи, външна политика, посткомунистически държави, външнополитически приоритет, консенсус.

THE TRANSITION AND THE FOREIGN POLICY OF BULGARIA AFTER 1989

Gergana Antonova Tosheva

Abstract. The current article makes review of the academic literature related to the transition in former communist countries, the specific characteristics of the Bulgarian transformations and the foreign policy of Bulgaria after 1989. Through critical analysis is marked the scientific field where a new research can be made. The main finding is that it is highly possible that the foreign policy transition in Bulgaria is with nonpersistent character.

Keywords: transition, political transformations, economic reforms, foreign policy, post-communist countries, foreign policy priority, consensus.

Въведение

След края на Втората световна война започва да се обособява научно поле, което изследва прехода към демокрация (Offe and Adler, 2004). Като предмет на изследване се обособяват три групи държави. Първата са следвоенните демокрации – Италия, Япония и Западна Германия. Втората група са средиземноморските държави, започнали своя преход към демокрация през 70-те години – Португалия, Испания и Гърция. Третата група е съставена от южноамериканските държави, които се освобождават от авторитарни режими през 80-те години – Аржентина, Бразилия, Уругвай, Чили и Парагвай. В научните среди се наблюдава тенденция към обособяването на четвърта група страни в преход – тази на посткомунистическите държави. Аргументите за това се откриват в две същностни разлики на процеса на трансформации в страните от Централна и Източна Европа (СЦИЕ). Първата е, че в страните от трите групи териториалният интегритет (с изключение на Западна Германия) не е компрометиран и организацията на самата държавност се запазва до голяма степен. Освен това стартирането на демократизацията не предизвиква широкомащабни миграционни потоци. За разлика от тях в СЦИЕ ситуацията е коренно различна. Наблюдават се териториални спорове, миграция, националистически и етно-конфесионални конфликти и сепаратистки амбиции. Втората разлика е свързана с характера на самите промени. В държавите от трите групи преходът към демокрация съдържа модернизация от политически и конституционен характер, т.е. промените засягат формата на управление и правната връзка между държавата и обществото. В СЦИЕ освен тази задача, в допълнение се прибавя реформирането на икономиката. Посткомунистическите държави са изправени пред безпрецедентната задача на троен преход. Първият е политическият – от диктатура към демокрация. Вторият е икономическият – от командно-административно стопанство към пазарна икономика. Третият е свързан с ролята им в системата на международните отношения – от ограничен към пълен суверенитет (Велева-Ефтимова, 2018).

Преход

Офе и Адлер (Offe and Adler, 2004) изследват феномена на взаимно блокиране на решения на проблеми в държави в преход. Целта е изясняването особеностите на процеса на предприемане на мерки за осъществяване на необходимите реформи. Доказват, че в случая със СЦИЕ препоръката да се предприемат действия едно по едно, вместо наведнъж, не може да сработи. Те достигат до извода, че едновременното имплантиране на демокрацията и пазарната икономика е възможно единствено, при условие че те са наложени на съответното общество откъм и тяхното прилагане е обект на гарантиране и мониторинг от международни организации за дълъг период от време. В противен случай се дава предимство на демокрацията, която не изисква съществуването на пазар, докато за пълноценното функциониране на пазара е необходима

демокрация. Тезата на Офе и Адлер е, че пазарната икономика може да бъде стартирана само при преддемократични условия. За да бъде насърчено нейното функциониране, демократичните права трябва да бъдат съдържани с цел акумулирането на здравословна доза автентичен капитал. Единствено и само развита пазарна икономика може да генерира структурни условия за съществуването на стабилна демокрация. Но въвеждането на пазарна икономика в посткомунистическите общества е въпрос на политическо решение, което има възможност за успех единствено и само, ако е стъпило на силна демократична легитимност.

Офе и Адлер осъществяват изследователската си цел и достигат до извода, че преходът в посткомунистическите държави може да бъде осъществен или при превръщането им в протекторат на международни организации, или при приоритизирането на икономическите пред политическите трансформации. Едновременната реорганизация е възможна, но само при условие че е осъществена под външен диктат и предмет на поддържане отвън.

Шмитер (Schmitter, 2011) поставя за цел на изследването си да допринесе за разбирането на прехода в посткомунистическите държави. В подкрепа на изводите на Офе и Адлер (Offe and Adler, 2004) е регистрираната от Шмитер зависимост между политическия и икономическия преход. Тя е обусловена от обстоятелството, че т.нар. Вашингтонски консенсус прокламира финансова и пазарна либерализация, приватизация и дерегулация – елементи на неолибералната теоретична концепция. Тази рецепта за икономически преход изисква свиването на държавата особено в общества, където тя е била всеобхватна, какъвто е случаят с посткомунистическите страни. От своя страна политическият преход, чиято същност е демократизацията, изисква капацитет за упражняване на легитимна форма на насилие и налагане на колективните решения в рамките на определена територия, което на практика означава, че е необходима силна държава. Шмитер доказва, че механизмите за осъществяване на политическия и икономическия преход в някои параметри влизат в противоречие. Като резултат от това обстоятелство от дефицити страда административният капацитет в посткомунистическите държави.

В контекста на политическия преход Шмитер разглежда демократизацията като процес на преход от режим с различна дълбочина и начин на съществуване към такъв, който отговаря поне на минималните процедурни условия за реално съществуваща демокрация. За да бъде дефинирано едно управление като реално съществуваща демокрация според автора, то трябва да отговаря на три условия: първо, да се самоназовава като демокрация; второ, да е признато от други демокрации като едно от тях; трето, отговарянето на научните критерии, формулирани от академичните среди.

Шмитер осъществява изследователската си цел, като разяснява особено-стите на механизма за осъществяване на политическите и икономическите трансформации в посткомунистическите общества. Изводът, до който дости-

га, е, че паралелният преход в тези два аспекта води до генерирането на противоречия и известна доза конфликтност. Резултат от противоречието между мерките за провеждането на политически и икономически преход е деградиранието на административния капацитет на държавата.

Чалъков и колектив (Чалъков и др., 2008) формулират като цел на изследването си да допринесат за разбирането на българския преход. Тезата на авторите е, че основното напрежение в дълъг период от време в рамките на прехода в България е, че конфликтът на интереси не е между управляващи и опозиция, а между стопанската и политическата номенклатура в самата БКП/БСП. Изводът на Чолаков и колектив по отношение на спецификата на българския преход е твърде дългото му забавяне, което е резултат от политико-икономически симбиози. Авторите доказват, че в опита да бъде разграден моделът на държавност по съветски модел, крайният резултат е разграждането на самата държава. Този извод е потвърден от заключенията на Достена Лаверн (Лаверн, 2010) и Екатерина Карамфилова (Карамфилова, 2012). И двете изследвания доказват, че държавната администрация делегира своята работа на неправителствени организации.¹

Чалъков и колектив осъществяват своята изследователска цел и разкриват част от особеностите на българския преход. Техният генезис според авторите се корени във взаимоотношенията в БСП, които оказват силно въздействие върху функционирането на цялата държава. Изводите, до които достигат, се потвърждават от по-късни изследвания.

В изследването си Петър-Емил Митев (Митев, 1999) формулира изследователската задача да анализира режима на управление в България в условията на преход. Дефинирането му е посредством термина „протодемокрация”. Той се определя като ситуация, в която *политическата система е и не е демокрация; икономиката е и не е пазарна; политическата борба противопоставя политически субекти, които са и не са партии; на едната страна на барикадата застава формираща се, а на другата – трансформираща партия* (Петър-Емил Митев, 2017:3). Митев доказва, че за протодемократичния режим е характерно съществуването на демократични институции, страдащи от отсъствието на демократична политическа култура. В политическата област в рамките на този режим водещи са протопартиите, а в икономическата – протопазарът. Този хибриден характер може да получи допълнително обяснение посредством резултатите от изследването на Китчелт и колектив (Kitschelt et al., 1999). Те доказват, че ресурсният фонд и институциите, които предхождат избора на демократичните институции оказва значително влияние върху наблюдавания политически процес при новия демократичен режим, тъй

¹ По отношение на европеизацията на Българи Лаверн (2010) доказва, че основните документи в предприсъединителния период са продукт на Европейския институт, а не са изработени от държавната администрация.

като самите демократични институции са избрани от политическите актьори, произхождащи от старите недемократични системи. Заключението, до което достига Митев, е, че българският преход може да се определи като преход на пропуснатите възможности.

Това изследване на Митев допринася за разбирането на процеса на трансформации в България с анализ на резултатите от него. Авторът доказва, че те са с незавършен характер и могат да бъдат дефинирани като протодемокрация и протопазар.

В друго свое изследване Петър-Емил Митев (Митев, 2004) формулира като своя изследователска задача да провери дали преходът в България е приключил. В съответствие с изследванията на Офе и Адлер (Offe and Adler, 2004) и Шмитер (Schmitter, 2011), в които се изтъква политематичният характер на процеса на трансформации в СЦИЕ, Петър-Емил Митев обособява седем аспекта на прехода в посткомунистическите общества: икономически, политически, юридически, социологически, социалнопсихологически, аксеологически и геополитически. За настоящата разработка от особено значение е дефиницията на геополитическия преход, определен от Митев като приобщаването на България към Западна Европа. Посткомунистическите държави са изправени пред необходимостта да изпълнят няколко задачи. Първата е свързана с геополитическата преориентация, разбрана по следния начин: *в условията на свят, който търси нова формула на равновесие, следва да се осъществи радикална геополитическа преориентация, без да се загуби от националната независимост* (Петър-Емил Митев, 2017:167)². Изводът на Митев е, че преходът в България е приключил, тъй като ситуацията в страната може да се характеризира като постпреходна. Причината за това е в отминаването на двуполусния модел, който според автора е игра с нулев резултат, в която единственият губещ е гражданското общество. Постпреходната ситуация в България не се характеризира с решаването на всички проблеми, които съпътстват 90-те години. Митев е категоричен, че краят на прехода, настъпил с избирането на центристката партия Национално движение „Симеон Втори“, не бива да се тълкува като осъществена европеизация.

Изследването на Митев допринася за разбирането на сложния и многоаспектен характер на прехода в България. Авторът доказва, че формалното му приключване не означава, че всички въпроси от близкото минало са разрешени, а напротив, постпреходната фаза изисква систематично предприемане на действия за европеизирането на страната.

В порядъка на обобщенията от литературата, посветена на прехода в СЦИЕ и България, може да се направят няколко извода. Първо, едновременно

² Втората и третата задача са свързани с изграждането на пазарна икономика и демокрация. Следва осъществяването на национална консолидация, на културна интеграция и обезпечаването на гражданския мир.

ното осъществяване на икономическите и политическите реформи се характеризира с вътрешно противоречие. Второ, в резултат от тези противоречия от дефицити страда административният капацитет на посткомунистическите държави в преход. Трето, поради сложността на прехода, произлизаща от неговия многоаспектен характер, в постпреходния период остават въпроси, които трябва да бъдат разрешени. Четвърто, режимът, който е резултат от прехода, е с хибриден характер както в политическата, така и в икономическата сфера.

Последният извод от прегледа на литературата, посветена на прехода, показваща проблематичния характер на този процес, отвежда до формулирането на допускане, че и външнополитическият преход е незавършен, подобно на политическия и икономическия. Това твърдение подлежи на верификация благодарение на литературата, изследваща българската външна политика след 1989 г.

Външна политика на България след 1989 г.

Литературната традиция, посветена на външната политика на България след 1989 г., е разделена на няколко основни групи.

Първата група аргументира съществуването на европейски външнополитически приоритет и политически консенсус по него (Минчо Семов, 1995; Валери Рачев, 1995; Минко Ноев, 2002; Нансен Бехар, 2002; Емил Казаков, 2005; Антонина Хабова, 2005; Таня Димитрова, 2005; Абел Родригес, 2005; Калоян Петков, 2005; Десислава Ангелова, 2005; Иван Кочев, 2005; Мария Маринова, 2005; Фани Радулова, 2005; Васил Проданов, 2009; Емил Александров, 2010; Евгений Дайнов, 2015, Петър-Емил Митев, 2017).

Представител на първата група е Емил Александров (Александров, 2010). Изследването му има за цел да допринесе за разбирането на външната политика на България след промените от 1989 г. Той анализира прехода към т.нар. национална дипломация в периода 1989–2003 г. Изследователската темпорална рамка е разделена на три части: демократизация и възраждане на националната дипломация (1989–1991); дипломация на първото и второто демократично правителство (1991–1992; 1997–2001); българската дипломация – фактор за просперитет и достойно място на България в света (2001–2001). Изводът, който прави Александров, е, че в изследвания от него период *България отхвърля зависимостта си от други държави, като скъсва с подчиненото си положение спрямо Съветския съюз, респективно с господстващия принцип на социалистическия интернационализъм* (Александров и др., 2010: 629 – 630).

Изследването на Александров изпълнява поставената цел. Известна степен на съмнение относно валидността на резултатите предизвиква обстоятелството, че авторът изключва някои от правителствата, управлявали в изследователската темпорална рамка.

В рамките на сборника, написан от Васил Проданов в съавторство с Антоний Тодоров, Йосиф Аврамов и Ваня Иванова (Проданов и колектив, 2009), са представени изследвания на българския парламент и прехода, където е отделено място на външната политика за съответния период. Благодарение на фрагментите, анализиращи външнополитическия процес, е доказана последователност на политиката между отделните състави на Министерския съвет по отношение на приобщаването на България към ЕС.

Това изследване се характеризира с висока информационна плътност, защото анализира политиката на Народното събрание и на Министерския съвет. Благодарение на този подход външната политика на отделните кабинети е поставена в по-широк контекст, а обхватният предмет на анализа – шест състава на НС, позволява да бъде проследена приемствеността по отношение на европейския външнополитически приоритет.

Петър-Емил Митев (Митев, 2017) анализира външната политика в контекста на протодемократичния режим в България. Авторът доказва, че преориентацията към Западна Европа се характеризира с консенсусна същност, но страда от диверсифицирана интерпретация. Разломната линия преминава през алтернатива „Русия–САЩ“. Авторът изтъква, че тази дилема оказва влияние върху отношението спрямо Европа. Когато се говори за общия европейски дом от Атлантика до Урал (по Горбачов) се поставя фокус върху отношенията Европа–Русия. При акцентирание върху евроатлантическите структури се поставя ударение върху отношенията Европа–САЩ. Според Петър-Емил Митев „проблемът НАТО“ придобива качествата на ключов индикатор тъкмо поради това, че „в НАТО“ означава „със САЩ“, а „вън от НАТО“ – „с Русия“.

Авторът осъществява поставената изследователска задача, като изяснява характера на външната политика. Митев разяснява една особеност на стратегическата цел за интегрирането на България към ЕС, която предопределя политическите позиции на основните партии в страната.

Друга група изследователи доказват теза, че българската външна политика страда от отсъствието на ясно дефинирани приоритети и споделено съгласие по тях (Емануела Иванова и Иванка Ташева, 2002; Йордан Величков, 2016).

Представители на тази група са Емануела Иванова и Иванка Ташева (Иванова и Ташева, 2002). Те поставят като цел на своето изследване да докажат, че българската външна политика е непоследователна. Те анализират външната политика на България след 1989 г. в Югоизточна Европа. Авторите доказват, че управленският елит се старее да придобие облик на по-европейска държава, за сметка на което загубва своята балканска идентичност. Иванова и Ташева изтъкват, че непоследователността във външната политика на България произлиза от желанието на управляващите да удовлетворят позициите на външни фактори от Западна Европа и САЩ.

Иванова и Ташева осъществяват поставената си изследователска цел и доказват, че външната политика на България е непоследователна през действията

на управляващите в региона на Югоизточна Европа. Причината за това външнополитическо поведение за авторите е поддаването на влиянието на посочените по-горе екзогенни фактори.

Това заключение е потвърдено от изводите на Йордан Величков (Величков, 2016). Той поставя за цел на своето изследване да докаже тезата, че политиките в България, когато са власт, провеждат слаба и антинационална външна политика. Методът, който използва е реконструкция на исторически събития. Според автора след 1989 г. *съюзническата зависимост на България и синдромът на сателит на чужди сили, налаган десетилетия, не е преодолян* (Величков, 2016: 263). Величков извежда няколко характеристики на външната политика на страната в условия на преход, като: *сервилност, липса на баланс и прагматизъм и на дългосрочно и краткосрочно поддръжане на външнополитическите и икономическите приоритети, на цялостна стратегия и тактика в международните изяви на България* (Величков, 2016: 264). В допълнение авторът споменава залитане към крайности, безпринципно нагаждане към нови партньори и грубо охулване на стари съюзници. Като резултат от така характеризираната външна политика на България Величков постулира, че страната е запазила *утвърдения от столетие „статут“ на съюзник на някого, но никой не я прие за истински приятел* (Величков, 2016: 264). Авторът защитава тезата, че България е продължава да бъде сателит номер едно в Европа.

Величков осъществява изследователската цел и доказва, че българската външна политика се характеризира с висока степен на зависимост и отсъствие от дългосрочна стратегия за използването ѝ като инструмент за защита на националните интереси на България.

Трета група автори достигат до извода за дуализъм на българската външна политика в институционално и съдържателно отношение (Драгомир Драганов, 1995; Вилиян Кръстев, 2008).

Изследването на Драгомир Драганов (Драганов, 1995) има за цел да допринесе за разбирането на особеностите на външната политика на България след 1989 г. Изследователският метод, който използва, е анализ. Авторът доказва, че външната политика на страната е с дуалистичен характер. Първата външна политика е осъществявана от президентската институция, а втората – от кабинета. По своята същност двете не съвпадат по интензитет, посоки, цели и намерения. Това обстоятелство за Драганов е странно, защото и двете институции твърдят, че имат за задача интеграцията на България в икономическите, политическите, културните и военните структури на Европа. Причината, която авторът открива за дуализма, е в различните трасета, по които тази цел може да бъде реализирана. Първият път е т.нар. южен път. Той преминава през европейска Турция, Гърция, Италия, Испания и Франция. Вторият път към Европа е по течението на река Дунав. Той преминава през всички държави, прилежащи към дунавския басейн от България до Германия.

Драганов постига декларираната изследователска цел. Доказва, че българската външна политика се характеризира с дуалистична същност. Анализирани са мерките, които предприемат две от институциите в страната – Министерския съвет и Президентството, като разминаването между тях е в основата на този институционален дуализъм.

Вилиян Кръстев (Кръстев, 2008) формулира като цел на своето изследване да допринесе за разбирането на съвременното геополитическо положение на България. Използваният метод е анализ. Той проучва протоколните визити на чуждестранни президенти, премиери и външни министри в България, както и тези от българска страна в пет държави – САЩ, Руската федерация, Германия, Италия и Турция. Резултатите показват, че макар ясно артикулираната геополитическа ориентация на България да е евроатлантическа, паралелно с това се провежда активен двустранен диалог с Руската федерация. Българо-руските официални контакти се ситуират на втора позиция по интензитет веднага след тези със САЩ.

Авторът осъществява формулираната изследователска цел чрез провеждането на количествен анализ на външнополитическите посещения в България и задгранични визити. Структурирането на този вид дипломатическа активност позволява доказване на дуализъм на външната политика в съдържателно отношение.

Въз основа на прегледа на вторичните източници, анализиращи външната политика на страната след 1989 г., може да се направят следните изводи. Първо, в условията на геополитически преход на България ѝ се налага да предприеме сравнително самостоятелни решения за своето позициониране на международната сцена. Изборът попада върху поемането на курс на преориентация към евроинтеграция. Второ, част от научната общност не е съгласна с тезата за наличие на европейски външнополитически приоритет и споделен политически консенсус по него. Трето, отношенията на България с Руската федерация са със систематичен характер в преходния период, което навежда към тезата за дуализъм на българската външна политика в съдържателен план. Четвърто, наблюдава се институционален дуализъм във външнополитическата сфера. Съгласно текстовете на Конституцията на Република България от 12 юли 1991 г. външната политика е прерогатив на изпълнителната власт, т.е. на Министерския съвет, но Президентството също разполага с правомощия в тази област. Макар двете институции да декларират като приоритет на своите политики евроинтеграцията на България, се наблюдават известни отклонения в практическото отношение. Постоянното присъствие на русофилство в обществото и съответно в политическия живот на страната, като това обстоятелство генерира съмнение относно автентичността на европейския приоритет, фигуриращ в управленските платформи на първите правителства в преходния период (Велева-Ефтимова, 2017).

Заклучение

Литературата, посветена на прехода и външната политика на България след 1989 г. отвежда до формулирането на няколко извода. Първо, осъществяването на прехода в посткомунистическите държави е процес, характеризиращ се с вътрешни противоречия, тъй като е многоаспектен и политематичен. Второ, поради тези обстоятелства политическите и икономическите трансформации в България страдат от дефицити, резултатът от които е незавършеността им. Трето, разногласията в научната литература, анализираща външната политика на страната в условия на преход, потвърждават валидността на допускането, че външнополитическият преход е с хибриден характер, подобно на политическия и икономическия. В светлината на тези заключения се открива научно поле за осъществяване на изследователско намерение, което да допринесе за разбирането на прехода във външната политика на България след 1989 г., дефиниран като геополитическа преориентация, имаща за цел приобщаването на страната към Западна Европа.

ЛИТЕРАТУРА

- Добрев, Н. (1995). Българската външна политика – вчера, днес и утре. *Отворено общество*.
- Баева, И., Александров, Е., Стоянова, К., Рангелов, А., Христова, К. (1997). Външна политика на България след 10 ноември 1989 г. София: Интела.
- Дайнов, Е. (1999). Преходът 1989–1999. Вместо история. София: Планета – 3.
- Дайнов, Е. (2000). Политическият дебат и преходът в България. Фондация „Българска наука и култура“.
- Семов, М. (2000). Теория на политиката. София: СОФИ-Р.
- Пиргова, М. (2002). Българският парламент в условията на глобалния преход. София: Парадигма.
- Константинов, Е., Карасимеонов, Г. (2002). Българската външна политика и ситуацията в Югоизточна Европа. ГорексПрес: София.
- Райчев, А., Стойчев, К. (2004). Какво се случи? Разказ за прехода в България 1989–2004. Изток-Запад: София.
- Казаков, Е. (2004). Геополитически модели в българската външна политика: Санстефанизъм. *Геополитика и геостратегия*, бр. 2.
- Първанов, А. (2005). България, Европа и глобалния свят. София: ИК Бизнес Ревю.
- Драганов, Д. (2006). Записки по политическа история на Европа и САЩ през съвременната епоха. Велико Търново: Фабер.
- Стефанов, Г. (2006). Външна политика. Дипломация. Теория и практика. София: Сиела.

- Проданов, В., Тодоров, А., Аврамов, Й. и Иванова, В. (2009). Българският парламент и преходът. София: Сиела.
- Димитров, П. (2006). Българската геополитика в контекста на европейската интеграция. *Геополитика и геостратегия*, бр. 2.
- Кръстев, В. (2008). Днешното геополитическо положение на България. *Геополитика и геостратегия*, бр. 1
- Загорев, О. (2009). България в Европа на нациите. София: ТАНГРА ТанНакРа.
- Муравчик, Дж. (2010). 1989: скокът в неизвестността. *Геополитика и геостратегия*, бр. 3.
- Александров, Е., Трайков, В., Тошкова, В. и Спасов, Л., (2010). История на българите. Българската дипломатия от древността до наши дни. София: Труд.
- Баева, И. (2010). Източна Европа през 20. век. Идеи, конфликти, митове. София: Парадигма.
- Калинова, Е. и Баева, И. (2010). Българските преходи 1939–2010. София: Парадигма.
- Лаверн, Д. (2010). Експертите на прехода. Българските think tanks и глобалните мрежи за влияние. София: Изток-Запад.
- Пантев, А. (2011). Исторически паралели. София: Анубис.
- Баева, И. и Калинова, Е. (2011). Социализмът в огледалото на прехода. София: Изток-Запад.
- Фризон-Рош, Ф. (2012). Кръглата маса от 1990: Основополагащ акт на българската демокрация? София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“.
- Велева-Ефтимова, М. (2012). История на Европа – 20. век. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“.
- Проданов, В. (2012). Теория на българския преход. София: „Захарий Стоянов“.
- Карамфилова, Е. (2012). България – член на Европейския съюз: институционален (авто)портрет. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“.
- Лукач, Д. (2014). Кратка история на двайсети век. София: Обсидиан.
- Дянков, С. и Аслунд, А. (2015). След Стената. Преходът в Източна Европа. София: Колибри.
- Дайнов, Ев. (2015). Началото на прехода. Записки по революцията. Том 2. 1989 – 1996. София: Милениум.
- Буден, Б. (2016). Зона на прехода. За края на посткомунизма. София: Издателска къща „Критика и хуманизъм“.
- Пирински, Г. (2016). Българската връзка между Изтока и Запада. *Международни отношения*, бр. 5–6.
- Ганчев, П. (2016). Съвременна глобална геополитика. *Международни отношения*, бр. 5–6.
- Величков, Й. (2016). Векът на престъпните безумия (1912 – 2012). Равносметката на едно провалено столетие. София: изд. „Захарий Стоянов“.
- Минчев, О. (2016). Отломки от огледалото. Преходът като текст. Том 1. Институт за регионални и международни изследвания.

- Минчев, О. (2016). Отломки от огледалото. Преходът като текст. Том 2. Институт за регионални и международни изследвания.
- Методиев, К. (2017). Дебатът за неутралитета на България на границата между 20 и 21 век. *Геополитика и геостратегия*, бр. 1.
- Митев, П-Е. (2017). Преходът. Политологически ракурси. София: Изток-Запад.
- Дайнов, Е. (2017). Записки по революцията (1997–2017). Том 3. София: Ера.
- Велева-Ефтимова, М. (2017). Завръщането на България в Европа – под сянката на русофилската традиция. *Социологически проблеми*, бр. 1–2, 2017.
- Велева-Ефтимова, М. (2018). Източното разширяване на ЕС – интереси, компромиси, резултати. (Политически пачуърк). София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“.
- Kitschelt, H., Mansfeldova, Z., Markowski, R. and Toka, G. (eds.) (1999). *Post-Communist Party Systems: Competition, Representation and Inter-Party Cooperation*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Offe, C. and Adler, P. Capitalism by Democratic Design? Democratic Theory Facing the Triple Transition in East Central Europe. *Social Research*, 71:3, 501–528.

**ПРОБЛЕМАТИЧНИТЕ ИНСТИТУЦИОНАЛНИ
ВЗАИМОДЕЙСТВИЯ МЕЖДУ ПРЕМИЕРА – ПАРТИЕН ЛИДЕР,
И ПАРЛАМЕНТАРНАТА ГРУПА НА НДСВ
И ОСЪЩЕСТВЯВАНЕТО НА ПРОМЕНЕТЕ В
ПРАВИТЕЛСТВОТО ПРЕЗ 2003**

Атанас Бориславов Ждребев

Анотация. Настоящият доклад изследва специфичния авторитарен модел, който Симеон Сакскобургготски в качеството си на премиер и партиен лидер се опитва да наложи в своите взаимоотношения с ПГ на НДСВ. Сакскобургготски разчита на собствената си харизма като основание, за да пренебрегва функциониращите институционални правила, конституционните норми и плуралистичните принципи на демокрацията.

Ключови думи: премиер – партиен лидер, харизма, Парламентарна група на НДСВ, антиинституционалност.

**THE PROBLEMATIC INSTITUTIONAL INTERACTIONS BETWEEN
THE PRIME MINISTER – BEING A PARTY LEADER HIMSELF AND THE
PARLIAMENTARY GROUP OF NATIONAL MOVEMENT SIMEON II AND
THE REALIZATION OF CHANGES IN THE GOVERNMENT FROM 2003**

Stanul Grozdanov Grozev

Abstract. This report examines the specific authoritarian model, which Simeon Saxe-Coburg-Gotha serving both as a Prime Minister and a party leader attempts to impose from above in his relationships with the Parliamentary group of National Movement Simeon II. Saxe-Coburg-Gotha relies on his own charisma as a background in order to neglect the functioning institutional rules, constitutional regulations and the pluralistic pillars of democracy.

Keywords: Prime Minister - party leader, charisma, Parliamentary group of National Movement Simeon II, offence against the Institutional Roles (Policies).

I. Увод

Влизането на Симеон Сакскобургготски и на неговия лидерски проект НДСВ в българската политика през 2001 поставя началото на нов етап от развитието на политическата система, белязан от проникването и трайното утвърждаване на популисткия фактор. На практика настъпват две съществени изменения, които предизвикват трайна промяна в развитието на политическия процес. Едната тенденция е изследвана в научната литература и тя засяга перманентното състояние на трансформация и фрагментация на партийната система в условията на появата на нови популистки партии, които получават легитимен достъп до структурите на законодателната и на изпълнителната власт. Другият основен проблем, отнасящ се до влиянието на популизма върху начина на функциониране на основните политически институции в България, остава неразработен в академичните публикации. Нашата теза е, че антиинституционалността, разбрана като незачитане на институциите като инструмент за взимане на легитимни решения, е базова характеристика на политическото поведение на популистките партийни лидери. Настоящият доклад предлага илюстрация на тази теза през призмата на отделно взето събитие със значим политически ефект. За анализ на развитие на действията е използван дескриптивният метод на хронологичното изложение на развитието на събитието. За доказване на тезата са използвани индикатори при анализ на дискурса и аргументите. Системата от индикатори за анализа е детайлно разработена в дисертационния труд на автора. Тук са използвани само индикатори за антиинституционалност.

През 2003 г. Симеон Сакскобургготски извършва промени в ръководството на ПГ на НДСВ и в персоналия състав на МС, които не са мотивирани конкретно в контекста на изпълнението на управленските политики. Сакскобургготски декларира целта си да оптимизира работата на групата и на кабинета по посока на реализацията на програмните приоритети на партията. Чрез политическото си поведение излъчва сигнали, които сочат, че е неудовлетворен от нивото на институционалната координация вътре в самия кабинет и във взаимодействията между премиера – партиен лидер, и собствената му парламентарна група. Причината за това е, че харизматичният лидер измества демократичния хоризонтален модел на координация с вертикални отношения на субординация от авторитарен тип, които са неадаптивни към институционалните механизми в плуралистичната политическа система. В доклада ще бъде очертана тенденцията в политическото поведение на Симеон Сакскобургготски, зададена от negliжирането на институционалните правила, заложили от конституционно установените принципи на парламентарната република. Основният проблем произтича от авторитарния стил на вземане на решения на министър-председателя, който влиза в сблъсък с установения начин на функциониране на демократичната политическа система. За да докаже правилността на собствената си визия за правене на политика, лиде-

рът на НДСВ акцентира върху примата на целите за постигане на социален просперитет и върху личния си принос за тяхната реализация. Последната постановка се използва в изявленията му като аргумент, оправдаващ негови политически действия, отговарящи на антиинституционалността като характеристика на популисткия дискурс.¹ Докладът проследява използваните от Симеон Сакскобургготски дискурсивни манипулативни техники във връзка с осъществяването на промените в ръководството на ПГ на НДСВ и в състава на правителството.

II. Антиинституционалността като характеристика на авторитарния модел на поведение на премиера – партиен лидер, при осъществяването на неговите взаимодействия с ПГ на НДСВ

Първите симптоми за наличието на съществуващото напрежение между министър-председателя и неговата парламентарна група се появяват в изказване на Симеон Сакскобургготски пред депутатите и министрите от НДСВ от 07.03.2003 г. Той отбелязва своята мисия да поведе „едно ново движение за нови икономически решения и за нов морал в политиката, с нови хора като движеща сила”, което преследва една основна цел – „решително да подобрим живота и перспективите на нашия народ”. Мисията му влиза в контраст с поведението на жълтите народни представители², които са обвинени, че праят

¹ Под „дискурс” разбираме начин на говорене и действие, който е съсредоточен в точно определена посока. Необходимо е да поясним, че нашето разбиране за популистки дискурс е интерпретирано в контекста на теоретичната рамка, зададена от научноизследователския подход, разглеждащ популизма като дискурсивен стил. Основни представители на тази школа са Маргарет Канован и Ернесто Лакло. Тук имаме предвид понятие за популизма, което не се изчерпва с наименованието на научната парадигма, в която е положено, а притежава определен набор от характеристики, вместващи се в нейния обхват. Тези характеристики, развити подробно в предходна публикация, са: споменатата антиинституционалност, която обикновено бива комбинирана с популистки апел към народа, насочен срещу политическите елити, партиите, етническите малцинства, вътрешни и външни врагове; засилване на социални очаквания; особеното значение на ролята на харизматичния лидер и отхвърлянето на институциите като посредници; двойствената позиция на популизма като феномен, който е присъщ на демокрацията и същевременно застрашава функционирането на нейните институции; напрежението между популизма и представителната политика, касаещо материализацията на общата воля на народа. Ждребев, А. (2018). Популизъмът като дискурсивен стил. В: Докторантски четения. 1/2017, София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски”. 2018, с. 195–196. Въз основа на тези характеристики са изведени следните индикатори за популизъм: отрицание/отхвърляне на елита, противопоставяне елит/народ, унификация на народната воля, антипартийност, значение на личността/харизмата, засилване на социални очаквания, създаване образ на врага, ксенофобия, отхвърляне на институциите посредници, отхвърляне на институциите като инструмент за взимане на легитимни решения.

² На парламентарните избори на 17.06.2001 г. Националното движение „Симеон Втори” се явява с бяла бюлетина с две жълти вертикални ивици и оттам неговите народни представители получават политическия етикет „жълти”.

непремерени публични изяви и стават „за посмешище”. Също така някои от тях „противодействат” на изпълнението на „взети политически решения” и превръщат в „неефективни” действията на мнозинството. Тук виждаме как се проявява съчетанието между катализацията на антиелититски настроения и засилването на социални очаквания. Освен това се появява и деперсонифицираният образ на вътрешния враг в лицето на част от депутатите на НДСВ. Акцентът върху харизматичното лидерство е поставен чрез думите на Сакскобургготски: „...аз направих и не малко жертви – между които – приех да стана премиер и лидер на нашата партия”, както и чрез самото очертаване на управленската йерархия в НДСВ („лидер, политически съвет на НДСВ, парламентарна група, правителство”).³ Аналогично е съдържанието на посланията и в изявлението на Симеон Сакскобургготски пред ПГ на НДСВ от 08.07.2003 г., в което той мотивира желанието си да извърши промени в ръководството на групата и за „преформулиране” на неговите функции с необходимостта от „цялостно усъвършенстване на работата, нова политическа и законодателна динамика”. Целта е „...да бъдат мотивирани депутатите да дадат най-доброто от себе си за общата ни кауза, и за която съм дошъл тук – просперитета на България”. Последното изречение от изказването регистрира индикатора за лидерската харизма: „Надявам се, че днешната смяна на ръководството на Парламентарната група, както и предстоящите в скоро време структурни и персонални промени в кабинета, ще бъдат повод за обединение около онези принципи и идеали, на които съм се посветил”. От последните цитати проличава виждането на Сакскобургготски за ролята на харизматичното лидерство като инструмент за реализация на общата воля на народа, изразяваща се в абстрактното понятие за просперитет, което активизира социални очаквания, без да обективира техните конкретни измерения. Показателно за едноличния модел за вземане на политическите решения е, че лидерът на НДСВ номинира Пламен Панайотов за висока държавна позиция, уточнявайки, че двамата не са имали предварителен разговор по въпроса.⁴ Освен че става вицепремиер, Панайотов запазва и поста си на първи заместник-председател на партията и това обстоятелство заляга в основата на негово изявление, според което: „Всеки от

³ Изказване на премиера Симеон Сакскобургготски на заседанието на Парламентарната група на НДСВ и членове на правителството. (07.03.2003), В: Тицин, Н. (2003). *Ваше Величество, колко ви е часът?*. София: Spotlight Mobilis, с. 521–523. Клисарска, А. (08.03.2003). Сакскобургготски готов за промени в правителството и НДСВ. *Сега*, <<http://www.segabg.com/article.php?issueid=832§ionid=1&id=00001>>, последно посещение 30.06.2016. Журналистическите материали, използвани в този доклад, са подбрани от Медиапул и вестник „Сега“.

⁴ Пълен текст на изказването на премиера Симеон Сакскобургготски пред Парламентарната група на НДСВ. (08.07.2003). *Медиапул*, <<http://www.mediapool.bg/palen-tekst-na-izkazvaneto-na-premiera-simeon-sakskoburggotski-pred-parlamentarnata-grupa-na-nds-news21925.html>>, последно посещение 02.07.2016.

нас е по-малък от каузата на НДСВ”. Вестник „Сега” отразява мненията на представители на опозицията, според които предлаганите промени са проблематични, тъй като не касаят характера на провежданата политика, а по-скоро са признание за неспособност на управляващото мнозинство да стабилизира властта.⁵

Двете речи на Симеон Сакскобургготски пред ПГ на НДСВ отразяват неговия стремеж да натрупа политически капитал в една конкретна ситуация, в която той трябва да тушира съществуващите вътрешнопартийни напрежения. За да установим по какви механизми става това, е необходимо да се позовем на систематизацията, направена от политолога Николай Найденов, на източниците на политическия капитал. Те са разделени на групи. Първата обхваща политически действия, които по природа са символични: свързват натрупването на политически капитал с положителни или с неблагоприятни публични тенденции; водят до политически и институционални маневри и взаимодействия, които разширяват активното политическо участие; притежават ясно изразен популистски характер и са ориентирани към постигане на определен публичен ефект; прибъгват към манипулация на общественото мнение и пряко дискредитиране на политическите опоненти. Втората група касае позициите, заети от субекта, и включва: мястото на политиците в „сърцето на народа” и техните позиции, базирани на принадлежност към престижни мрежи от лични връзки, както и позиции, заемани в институции, политически партии и организации. Към третата спадат действия на политиците, насочени към разрешаване на социалните проблеми на гражданите, а към четвъртата – влиянието на медиите и на интернет.⁶ В разглежданите речи може да се твърди, че натрупването на политически капитал се случва, като се използват част от споменатите негови източници. Премиерът – партиен лидер, адресира посланията си към удовлетворяване на наболели социални очаквания. Той се явява гарант за протичането на този процес не само в собствено институционалното си качество, но и поради обвързаност с аристократични кръгове от благородно потекло, към които самият принадлежи. Вербално, зададените от него политически цели са да бъде постигната ефективност на политическата система чрез подобряване на начина на нейното функциониране. На практика обаче се търси определен публичен ефект като общият контекст на съдържанието на посланията не излиза извън сферата на популистката парадигма.

Сакскобургготски желае да наложи модел на функциониране на ПГ на НДСВ, при който той да доминира в процеса на вземане на политическите ре-

⁵ Панайотов спокоен, остава партиен шеф. (07.07.2003). *Ceza*, <<http://www.segabg.com/article.php?id=94955>>, последно посещение 30.06.2016.

⁶ **Найденев, Н.** (2011). Концептуализация на политическия капитал: възстановяване на сърцето на демокрацията. *Публични политики.bg*, 3, 07.2011, с. 29–30, <<http://ejpp.eu/index.php/ejpp/article/view/66/54>>, последно посещение 09.03.2017.

шения на групата, прекрачвайки принципа на разделение на властите, опитва се да установи пряк и нескрит от публичността контрол върху действията ѝ и да я превърне в изпълнител на неговата еднолична воля, материализирана чрез правила, несъвместими с утвърдения парламентарен ред.⁷ Този процес не разкрива достатъчна степен на институционална ефективност, тъй като липсва вътрешна комуникация в условията на действие на отношенията на субординация. Очертаният модел на йерархично взаимодействие с доминиращата позиция на лидера показва, че демократичните процедури не работят в групата, тъй като са отречени от Симеон Сакскобургготски. Доколкото Парламентарната група е част от НС, което е основната институция на представителната демокрация, вкарването на авторитарни елементи в работата на групата е белег за несъвместимостта на популисткия дискурс на премиера – партийен лидер, с принципите на демократичната представителна политика. Публичните изяви на инакомислещите, вписващи се в параметрите на плуралистичната среда, са интерпретирани от Сакскобургготски като белег на споменатата неефективност. Известно е, че през призмата на съществуващите политически традиции в демокрацията решенията се вземат чрез гласуване и се допуска съществуване на алтернативни позиции. Лидерът на НДСВ поставя принципите на партийната йерархия над спазването на парламентарните правила, плуралистичният парламентарен ред се подменя от авторитарния партийен ред. Съгласно Конституцията министър-председателят се избира от НС, което упражнява контрол върху неговата дейност. В разглеждания случай се наблюдава обратната тенденция – премиерът се опитва да контролира дейността на собствената си парламентарна група. Това е белег на антиинституционалност, при който нормата се нарушава, когато харизматичният популистски лидер се опитва да въведе отклонението от нея като валиден регулативен принцип на политическите отношения. На разглеждания етап от развитието на ПГ на НДСВ демократичните институционални правила се оказват неработещи. При избора на трима нови заместник-председатели на 07.03.2003 не се оправдават очакванията сред тях да влязат представители на инакомислещите. В дневния ред на заседанието не влиза предложението за освобождаването на Панайотов.⁸ Симптоматична за управленския стил на последния е политически некоректната му реакция по повод заявлението за напускане на парламентарната група на депутатата Румяна Георгиева.⁹ В своите мотиви Георгиева твърди, че не се

⁷ Ждребев, А. (2004). Симеон Сакскобургготски и българската политическа система, *Разум*, 2, 2004. – В: Ждребев, А. (2011). *Разпадането на политическата система в България*. София: Изток – Запад, с. 40–42.

⁸ Янкова, М. (07.03.2003). Без инакомислещи в ръководството на ПГ на НДСВ. *Медиапул*, <http://www.mediapool.bg/bez-inakomisleshti-v-rakovodstvoto-na-pg-na-nds-v-news203_63.html>, последно посещение 05.07.2016.

⁹ Румяна Георгиева: Панайотов ми каза, че съм луда. (03.07.2003). *Сегга*, <<http://www.segabg.com/article.php?id=94495>>, последно посещение 03.07.2016.

изпълнява управленската програма на НДСВ¹⁰, но нейната позиция няма стойността на критиките на лидера в рамките на установения начин на протичане на политическата комуникация. Лидерът се оказва единственият, който може да дава оценки за взетите решения; той е този, който задава каузата, принципите и идеологията на НДСВ, разчита на подчинение от страна на всички депутати и членове на партията в противовес със съществуващите демократични процедури на плурализъм на мненията. От тази гл.т. председателят на групата Пламен Панайотов запазва позицията си, защото той е изпълнител на политическата линия на Симеон Сакскобургготски, въпреки че тя влиза в противоречие с модела на един реален вътрешнопартиен плурализъм. Показателно е политическото решение на Сакскобургготски да го остави на поста първи заместник-председател на НДСВ. Лоялността му е възнаградена, защото той спазва споменатата линия на политическо поведение независимо от това, което задават правилата като норма. По-късното му издигане в политическата йерархия като вицепремиер показва, че Сакскобургготски запазва персоналната си подкрепа към него. Принуден е обаче да го изтегли от ръководството на жълтата група, тъй като еволюира в качеството си на партиен лидер към една по-прагматична позиция, която му позволява да осъзнае, че неадаптивността към демократичните принципи и институционалните правила крие рискове от разпадане на управляващото мнозинство.

Еволюцията в позицията на председателя на НДСВ от 08.07.2003 спрямо тази от 07.03.2003 е конюнктурно обусловена, но независимо от това като устойчив елемент остава тезата за личните усилия и саможертвата на Сакскобургготски в името на постигане на всеобщ просперитет. Индикаторите за лидерската харизма и за засилване на социалните очаквания присъстват в неговия популистски дискурс като мотивировка на напълно противоположни по своята посока политически действия. Същевременно не остава на заден план и приоритетът за запазване на стабилността на управлението. Вестник „Сега“ публикува коментарите на политолози и социолози във връзка с промените в състава на МС и в ПГ на НДСВ. Иван Кръстев отбелязва, че правителството управлява като кабинет на малцинството; на управляващите им се налага да си изчисляват гласовете в НС за всеки законопроект; от гледна точка на слабата позиция на кабинета промените биха имали дестабилизиращ ефект. Според политолога, продължавайки да говори „силно в 1-во лице единствено число“, Сакскобургготски не отчита променената ситуация спрямо юли 2001, проявява неспособност да контролира собствените си депутати, дори се дистанцира от тях, за да запази политическия си имидж. Михаил Мирчев ситуира промените в контекста на констатацията, че „кризите и на парламентарно, и на правителствено равнище са очевидни“. Според него има две възможни интерпретации на промените – да са проява на демагогия, или да „са искрен и радикален опит

¹⁰ Пак там.

от страна на Сакскобургготски да преодолее груповщината и свръхконцентрацията на власт у лидерите на парламентарната група и да отстрани част от възловите министри, които провалят работата на МС като цяло”¹¹.

В аналитичния коментар на Кръстев виждаме потвърждение на нашата теза, че моделът на управление на институциите на изпълнителната и законодателната власт, така както е разбран от Сакскобургготски, се оказва неадаптивен към начина на функциониране на българската политическа система. Стереотипите, правилата и нормите, зададени от системата, влизат в противоречие с неговия управленски стил. В крайна сметка той осъзнава, че избраната стратегия е нерелевантна на вътрешнополитическата ситуация и въвежда корекции в нея. Няма как да не се съгласим и с оценката на Михаил Мирчев за демагогския момент, тъй като вече изтъкнахме, че в речите на Сакскобургготски пред ПГ на НДСВ устойчиво фигурира картината на социалния просперитет, на която са подчинени политическите действия на партията и нейния лидер. Също така приемаме очевидния факт за необходимостта да се преодолеят процесите на разпад с уговорката, че не лидерите на групата, а единствено и само Симеон Сакскобургготски е този, който се опитва да концентрира властовите ресурси за контрол в своите ръце, нещо, което влиза в противоречие с неговата институционална позиция.

От гледна точка на начина, по който Сакскобургготски се опитва да легитимира лидерската си харизма, интерес представлява коментарът на Ана Илиева на речта му от 08.07.2003 г. Илиева отбелязва, че неговата основна цел е да запази доброто си име, като жертва компрометирани политици. Според нея той се разделя с ключови политически фигури като Пламен Панайотов и Стоян Ганев, но не може да се раздели със стила на поведение, наложен от тях. В статията е изразен песимизъм относно способността на новия титуляр на овакантия от Панайотов пост „да промени стила на работа” и да консолидира групата, като върне отцепниците в нея; персоналната промяна не е в състояние да примири враждуващите кръгове на „панайотките” и „нововремците”.¹² Налага се да направим уточнението, че тезата на Илиева, също както тази на Мирчев, не отчита, че основният фактор за разпадане на структурата на персоналните лоялности в рамките на НДСВ не е стилът на поведение на отделните фракции в групата, а този, наложен от партийния лидер. Сакскобургготски поставя едноличната си воля над всички легитимни принципи за вземане на решения както вътре в самата партия, така и в демократичните политически институции. И тъй като лидерският характер на НДСВ не позволява председателят да бъде отстранен, деструктивните процеси продължават да рецидивират. Развитието на вътрешнопартийната демокрация не е присъщо на една

¹¹ Политолозите. (08.07.2003). *Сеза*, <<http://www.segabg.com/article.php?id=95085>>, последно посещение 15.07.2016.

¹² **Илиева, А.** (08.07.2003). Забавеният каданс на царската реалност. *Сеза*, <<http://www.segabg.com/article.php?id=95144>>, последно посещение 14.07.2016.

свръхцентрализирана партия от лидерски тип, която интерпретира фигурата и позицията на лидера си като партийна кауза.

Според вестник „Сега“ Саксбургготски разрешава едновременно три проблема, като отстранява Пламен Панайотов от поста председател на ПГ на НДСВ и го назначава за вицепремиер: тушира недоволството сред жълтите депутати, запазва лоялността на юридическото лоби, което се сдобива с висок и престижен пост в изпълнителната власт, прехвърля голяма част от своите функции върху друг член на кабинета.¹³ Това решение обаче се случва на етап, когато процесите на разпад в групата не могат да бъдат овладени и тя е разделена на различни фракции. Смяната на политическата позиция на Панайотов удовлетворява депутатите юристи, но предизвиква недоволството на политическия кръг „Новото време“.¹⁴ Пред партийния лидер възниква проблемът как да потуши конфликта между отделните крила, за да запази единството на Парламентарната група и на мнозинството, което подкрепя кабинета. Ефективното решение се оказва изборът на Станимир Илчев за председател на групата, тъй като той е в добри отношения с всички депутати в нея, и намирането на баланс при подбора на заместниците между представителите на юристите и на Новото време. Анелия Башева акцентира върху трудностите, произтичащи от наличието на две крила в ръководството на групата и върху евентуални проблеми при следващи опити на Саксбургготски и Панайотов да наложат определени решения, както и върху опасността да не бъде овладян процесът на вътрешен разпад.¹⁵

Промените в ръководството на групата се случват със съгласието на лидера на НДСВ и в тях се открояват характерни черти на неговия политически дискурс, като се забелязва и тенденция на адаптивност към средата. Линията на консенсусно поведение на Саксбургготски, която е подчинена на идеята да обезличи противоречията между отделните партии и да ги интегрира в общо управление, се възпроизвежда в умален модел при опита за преодоляване на броженията в ПГ, като се намери формулата на единство между представителите на разнородни и противоречиви интереси. В ръководството се застъпват позициите на поддръжниците на авторитарния стил на правене на политика от страна на лидера и на привържениците на демократичния подход, представлявани от вътрешната опозиция. Напрежението между двете крила няма как да бъде овладяно и то ескалира по-късно не само с отделянето на „Новото време“, но и с предизвикването на парламентарната криза от зимата на 2005, която за

¹³ **Илиева, А.**, А. Башева. (09.07.2003). Станимир Илчев оглави парламентарната група на НДСВ. Панайотов става първи вицепремиер. *Сега*, <<http://www.segabg.com/article.php?id=95203>>, последно посещение 15.07.2016.

¹⁴ **Гъндовска, И.** (10.07.2003). Жълти недоволни, че царят прави Панайотов вице. *Сега*, <<http://www.segabg.com/article.php?id=95344>>, последно посещение 14.07.2016.

¹⁵ **Башева, А.** (10.07.2003). Новото жълто ръководство може да е сериозен успех за царя. *Сега*, <<http://www.segabg.com/article.php?id=95406>>, последно посещение 14.07.2016.

малко не прераства в правителствена. Неспособността на Сакскобургготски да овладее споменатия вътрешен разпад е продукт на определен стил на правене на политика, който генерира нестабилност. Отношенията между премиера – партиен лидер, и собствената му парламентарна група не са белязани от силна ефективност на институционалното взаимодействие поради незачитането на легитимните правила и механизми за демократично вземане на решения.

III. Антиинституционалността на популисткия дискурс на Симеон Сакскобургготски в контекста на осъществяването на правителствените промени

Характеристики на антиинституционалност се проявяват на първо място във факта, че Сакскобургготски отказва да аргументира предложенията си пред народните представители. Според него целта на структурната промяна е „изпълнението на управленската програма”, а на персоналните смени – да влязат в управлението „нови личности с неизчерпан потенциал”.¹⁶ Медиапул отново подчертава, че той само е изчел от парламентарната трибуна проекторешенията за промени в структурата и състава на МС без други мотиви извън тези в горепосочения цитат.¹⁷ За Пламен Панайотов обяснява, че: „Ще има за задача координирането на това, което от Брюксел се очаква за нашето кандидатство” и отрича възможността за дублиране на неговите компетенции с тези на Меглена Кунева, тъй като тя остава ангажирана с воденето на преговорите с ЕС: „Наистина съм малко по-опитен, отколкото да направя подобни умишлени смени и да създам някакви несъществуващи проблеми”. Смяната на образователния и на здравния министър е аргументирана с това, че ресорите им са „безкрайно сложни, защото засягат всяко семейство”.¹⁸ НС е изправено пред ситуация, при която трябва да подкрепи промени в структурата и персоналния състав на МС, без те да са аргументирани от министър-председателя. Не става ясно как замяната на едни лица с други би могла да промени правителствената политика, защото не е задена нито посока на промяната, нито институционална визия. Симеон Сакскобургготски по силата на собственото си разбиране за себе си като за харизматичен лидер отдава силно значение

¹⁶ Костова, З. (17.07.2003). Симеон видя зор с промените в кабинета. *Медиапул*, 17.07.2003, <<http://www.mediapool.bg/simeon-promeni-prez-septemvri---tova-si-e-spekulatsiya-news22063.html>>, последно посещение 30.06.2016.

¹⁷ Премиерът не мотивира промените пред парламента. (17.07.2003). *Медиапул*, <<http://www.mediapool.bg/premierat-ne-motivira-promenite-pred-parlamenta-news22044.html>>, последно посещение 01.07.2016.

¹⁸ Илиева, А. (17.07.2003). Премиерът поразмести кадрите и отива в Мадрид при внуците. *Сега*, <<http://www.segabg.com/index.php?iid=941&sid=1>>, последно посещение 15.07.2016. Симеон: Промени през септември – това си е спекулация. (17.07.2003). *Медиапул*, <<http://www.mediapool.bg/simeon-promeni-prez-septemvri---tova-si-e-spekulatsiya-news22063.html>>, последно посещение 04.07.2016.

на ролята на личността и поставя тази роля над заеманата институционална позиция от съответната политическа фигура. От неговата гл.т. персоналните качества на новите министри са достатъчна обосновка за промените в кабинета. В дискурса на премиера нямат съществена стойност изискванията на демокрацията решенията да се вземат с аргументи, а законодателната власт да бъде информирана за действията му. Като резултат от така провежданата политика излизат в публичното пространство съществуващите напрежения между правителството и подкрепящото го парламентарно мнозинство. „За” промените гласуват цялата ПГ на ДПС, 100 депутати от 108-те членове на ПГ на НДСВ, както и от „Новото време”, което прави уговорката, че тези промени не са съгласувани с неговата група.¹⁹ Кабинетът оцелява в рисковата ситуация, като напреженията и нестабилността се дължат на нарушената координация между изпълнителната и законодателната власт. Тук можем да отбележим мнението на Ана Илиева, която набляга на хипотетично съществуващия риск при пълна мобилизация на вътрешната и на външната опозиция промените да не минат и да възникне правителствена криза. За премиера става все по-трудно да поддържа единството в собствената си парламентарна група. Не е изградил добра вътрешна комуникационна стратегия и управлява в условия на нестабилност.²⁰ Същевременно така очертанят начин, по който се извършват промените, поставя под въпрос институционалната ефективност на дейността на МС. Татяна Буруджиева посочва, че персоналните размествания в рамките на съществуващия екип свидетелстват за неспособността на премиера да изпълнява собствената си програма. Светослав Малинов не вижда потенциал за кабинета да поеме по нова управленска линия.²¹ Както вече споменахме, Сакскобургготски в лаконичната си обосновка на промените набляга единствено върху по-доброто изпълнение на правителстваната програма и оттук можем да заключим за съществуващите проблеми в тази посока. Това е едната страна на въпроса, която засяга неефективното провеждане на управленските политики. От друга страна, тази тенденция се съчетава с институционалната нестабилност, породена от неспиращите процеси на разпад в ПГ на НДСВ²², които бяха обяснени в контекста на антиинституционалността като характеристика на популисткия дискурс на Симеон Сакскобургготски. Прояви на антиинституционалност се наблюдават и в отношенията между изпълнителната и законодателната власт,

¹⁹ **Костова**, З. (17.07.2003). Симеон видя зор с промените в кабинета. *Медиапул*, <<http://www.mediapool.bg/simeon-promeni-prez-septemvri---tova-si-e-spekulatsiya-news22063.html>>, последно посещение 30.06.2016.

²⁰ **Илиева**, А. (18.07.2003). Симеон остана премиер по милост. *Сега*, <<http://www.segabg.com/article.php?id=96469>>, последно посещение 15.07.2016.

²¹ Политолозите. (17.07.2003). *Сега*, <<http://www.segabg.com/article.php?id=96277>>, последно посещение 15.07.2016.

²² **Башева**, А. (23.07.2003). Жълтият юруш към свободата. *Сега*, <<http://www.segabg.com/article.php?sid=2003072300010050004>>, последно посещение 18.07.2016.

тъй като министър-председателят се оказва неспособен да осигури адекватни взаимодействия между институциите.

IV. Заключение

Партийният лидер извършва промени в състава на правителството и на групата, но продължава да следва линията на политическо поведение, която се отклонява от институционалните правила. Целта за осигуряване на ефективност не се реализира поради използваните методи на действие и тяхната неадаптивност към демократичната процедура. Авторитарният елемент, залегнал в основата на дискурса на Сакскобургготски, позволява да се акумулират популистки нагласи, въз основа на перманентно артикулираните от харизматичния лидер послания за засилване на социални очаквания, но не се осъществява неговата цел тези нагласи да доминират над актуалния политически дневен ред. Идеята за постигане на обществен консенсус или на общото благо завоалира прекрочването на институционалните правила от страна на премиера. Антиинституционалността се проявява, за да се реализира даден политически интерес, когато това не може да се случи по легитимен път.

ЛИТЕРАТУРА

- Башева, А. (10.07.2003). Новото жълто ръководство може да е сериозен успех за царя. *Сега*, <<http://www.segabg.com/article.php?id=95406>>, последно посещение 14.07.2016.
- Башева, А. (23.07.2003). Жълтият юруш към свободата. *Сега*, <<http://www.segabg.com/article.php?sid=2003072300010050004>>, последно посещение 18.07.2016.
- Гъндовска, И. (10.07.2003). Жълти недоволни, че царят прави Панайотов вице. *Сега*, <<http://www.segabg.com/article.php?id=95344>>, последно посещение 14.07.2016.
- Ждребев, А. (2004). Симеон Сакскобургготски и българската политическа система, *Разум*, 2, 2004, В: Ждребев, А. (2011). *Разпадането на политическата система в България*. София: Изток – Запад. 2011.
- Ждребев, А. (2018). Популизмът като дискурсивен стил. В: *Докторантски четения*. 1/2017, София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски”. 2018, с. 185–196.
- Илиева, А. (08.07.2003). Забавеният каданс на царската реалност. *Сега*, <<http://www.segabg.com/article.php?id=95144>>, последно посещение 14.07.2016.
- Илиева, А., А. Башева. (09.07.2003). Станимир Илчев оглави парламентарната група на НДСВ. Панайотов става първи вицепремиер. *Сега*, <<http://www.segabg.com/article.php?id=95203>>, последно посещение 15.07.2016.

- Илиева, А. (17.07.2003). Премиерът поразмести кадрите и отива в Мадрид при внуците. *Сега*, <<http://www.segabg.com/index.php?iid=941&sid=1>>, последно посещение 15.07.2016.
- Илиева, А. (18.07.2003). Симеон остана премиер по милост. *Сега*, <<http://www.segabg.com/article.php?id=96469>>, последно посещение 15.07.2016.
- Клисарска, А. (08.03.2003). Сакскобургготски готов за промени в правителството и НДСВ. *Сега*, <<http://www.segabg.com/article.php?issueid=832§ionid=1&id=0001>>, последно посещение 30.06.2016.
- Костова, З. (17.07.2003). Симеон видя зор с промените в кабинета. *Медианул*, 17.07.2003, <<http://www.mediapool.bg/simeon-promeni-prez-septemvri---tova-si-e-spekulatsiya-news22063.html>>, последно посещение 30.06.2016.
- Найденев, Н. (2011). Концептуализация на политическия капитал: възстановяване на сърцето на демокрацията. *Публични политики*.bg, 3, 07.2011, с. 23–58, <<http://ejpp.eu/index.php/ejpp/article/view/66/54>>, последно посещение 09.03.2017.
- Панайотов спокоен, остава партиен шеф. (07.07.2003). *Сега*, <<http://www.segabg.com/article.php?id=94955>>, последно посещение 30.06.2016.
- Политолозите. (08.07.2003). *Сега*, <<http://www.segabg.com/article.php?id=95085>>, последно посещение 15.07.2016.
- Политолозите. (17.07.2003). *Сега*, <<http://www.segabg.com/article.php?id=96277>>, последно посещение 15.07.2016.
- Пълен текст на изказването на премиера Симеон Сакскобургготски пред Парламентарната група на НДСВ. (08.07.2003). *Медианул*, <<http://www.mediapool.bg/palentekest-na-izkazvaneto-na-premiera-simeon-sakskoburggotski-pred-parlamentarnata-grupa-na-ndsv-news21925.html>>, последно посещение 02.07.2016.
- Премиерът не мотивира промените пред парламента. (17.07.2003). *Медианул*, <<http://www.mediapool.bg/premierat-ne-motivira-promenite-pred-parlamenta-news22044.html>>, последно посещение 01.07.2016.
- Румяна Георгиева: Панайотов ми каза, че съм луда. (03.07.2003). *Сега*, <<http://www.segabg.com/article.php?id=94495>>, последно посещение 03.07.2016.
- Симеон: Промени през септември – това си е спекулация. (17.07.2003). *Медианул*, <<http://www.mediapool.bg/simeon-promeni-prez-septemvri---tova-si-e-spekulatsiya-news22063.html>>, последно посещение 04.07.2016.
- Тицин, Н. (2003). *Ваше Величество, колко ви е часът?*. София: Spotlight Mobilis. 2003.
- Янкова, М. (07.03.2003). Без инакомислещи в ръководството на ПГ на НДСВ. *Медианул*, <<http://www.mediapool.bg/bez-inakomisleshti-v-rakovodstvoto-na-pg-na-ndsv-news20363.html>>, последно посещение 05.07.2016.

ПОЛИТИЧЕСКОТО ЛИДЕРСТВО В ЛИЦЕТО НА СЪВЕТНИКА

Георги Атанасов Темелков

Анотация. Съвременните предизвикателства пред политическите лидери поставят пред тях изискването за един нов подход към последователите и обществото.

Политическият лидер трябва да има харизма, да умее да общува на езика на последователите си, да споделя техните проблеми, а те да следват неговата визия и неговите цели. За постигането на това, политическите фигури разчитат на своите политически съветници.

Ключови думи: лидерство, лидер, политика, политически съветник.

POLITICAL LEADERSHIP AND THE ROLE OF THE POLITICAL ADVISOR

Georgi Atanasov Temelkov

Abstract. Modern challenges in front of political leaders require them to have a new approach to their followers and society.

Political leader should be charismatic, be able to communicate in the language of his followers, share their problems and follow their vision and goals. In order to achieve this, political figures rely on their political advisors.

Keywords: leadership, leader, politics, political advisor.

Увод

През различните исторически периоди успехът на политическото лидерство зависи от различни променливи, свързани с конкретния контекст. Ако преди няколко века, за да бъде успешен един лидер в политиката, са били необходими сила и власт, в съвременните условия те далеч не са достатъчни за постигането на устойчиви резултати.

Съвременният лидер в политиката се нуждае от верни последователи, които да са убедени, че неговата визия, ценности и цели съответстват на техните.

В помощ на политическите фигури се създава институцията на политическия съветник. В негово лице политикът намира съдействие, съвет и подкрепа както в ежедневиите си задачи, така и във формирането на цялостния му облик

пред обществото, последователите, сътрудниците и всички останали заинтересовани страни.

За да успее да изпълни ефективно своите основни функции, политическият съветник заема определена лидерска роля. Анализирайки неговата служба, се откроява необходимостта от наличието на лидерски умения и характеристики, без които той не би могъл да изпълни ключовите си функции. Изследванията в областта на лидерството прогнозира, че за в бъдеще лидерската роля на политическия съветник ще бъде все по-необходима, а политическите съветници ще имат все по-важно значение за крайния образ и имидж на политическите фигури и тяхното устойчиво лидерство.

1. Политическо лидерство – теоретични постановки

Думата **leader**, която има английски произход, произлиза от глагола **lead**, който има много значения – вода (по пътя), ръководя, вървя начело, убеждавам, увещавам, карам (в смисъл придружавам), скланям, командвам, предвождам, дижирам, начело съм (в шестве например), пръв съм (по успех например), изпреварвам, (давам) пример, (поемам) инициатива и пр.¹

В българския тълковен речник думата лидер се обяснява с „водач, ръководител на политическа партия или на обществено-политическа организация”², така и в английско-българските речници – „вожд, ръководител, лидер” е адекватно на смисъла, който е вложен в него при заемката му от английския език.

Лидерството винаги е било и до днес остава най-устойчивата във времето форма за изявяване и реализиране на силната личност в социалния живот. Интересът върху проявленията на лидерство в социума датира от най-ранните общества, като в различните цивилизационни модели са се променяли както самото отношение към лидерството като феномен, така и начините и средствата чрез които се дефинира и обяснява самото понятие.

Политическото лидерство е централно понятие за разбиране на политическите процеси и резултати, но определението му е трудно уловимо. Голям брой научни дисциплини през последните години допринасят за изучаването на лидерството, включително политология, история, психология, социология и мениджмънт. Значителен принос в теориите за лидерството имат учени като Николо Макиавели, Макс Вебер и Робърт Микелс.

2. Основни характеристики на политическите лидери

Въпреки множеството изследвания и теории в областта на лидерството, все още няма ясно изразена и категорична позиция от страна на авторите. Изведени са обаче някои основни характерни черти на политическите (и не само) лидери, които са засегнати в различни аспекти в лидерските теории. В тази

¹ Каменов К. и колектив. (2000). Човек, екипи, лидери. София: Люрен.

² <http://technik.info/%D0%BB%D0%B8%D0%B4%D0%B5%D1%80>

статия са разгледани някои от по-съвременните теоретични достижения за характеристиките на политическите лидери.

Различните стълбове, обясняващи ролята на лидерите в политиката, са очертани от различни автори като Ричард Циерт. Авторът извежда, че в основата на задачата на лидера стоят три основни мисии:

Първата мисия е като лидер да изпълнява насоката за дадената политическа организация.

Втората е като лидер да отговаря за моралните ценности, които той самият би искали да приложи в политиката.

Третата е да взема правилните решения за постигане на целите на политическата организация/структура.³

Мисиите на политическия лидер, разработени от Циерт, могат да бъдат допълнени от приноса на Майкъл Пасчен и Ерик Дихмайер, които, изследвайки лидерството, са проучили, че успешните лидери в политиката притежават три основни характеристики.

На първо място, според авторите лидерството е социално явление. Тъй като предполага социална йерархия, лидерството има за цел да накара хората да следват. По този начин, благодарение на повишаването на мотивацията, хората стават последователи и участват във визията на лидерите. Затова хората не преследват собствените си интереси или воля, а волята на лидерите.

На второ място, лидерството изисква смисъл. Авторите обясняват тази характеристика, като подчертават, че лидерството е целенасочено. По този начин ролята на лидерите е да изяснят на последователите, че имат общи цели, които могат да бъдат постигнати само чрез издигането на всички сили на последователите заедно. За целта, най-важният начин е да се даде ясен смисъл на задачата, целта и начина за постигане на тази цел чрез събирането на последователите. Така че лидерът е своеобразен управител на смисъла. Той трябва да даде и да споделя общо разбиране, общо значение за ролята на организацията и ролята на всеки член за постигането на целите на организацията.

И накрая, според Пасчен и Дихмайер третата съществена характеристика на лидерството е силата, заложена в позицията. Всъщност авторите обясняват, че тази власт представлява способността на лидера да подчертае на последователите рисковете, които съществуват за тях, ако откажат да се подчинят и ако искат да се откажат от лидера. Тя може да бъде подчертана посредством своеобразни наказания или награди.⁴ Авторите обръщат внимание, че това влияние е потенциално – те считат, че само осъзнаването

³ Cyert, R. (2010). Defining leadership and explicating the process, in De Wit, B & Meyer, R (eds), Strategy: process, content context: An international perspective, 4th edition. CENGAGE learning, pp. 501–505.

⁴ Т.е. на популярния „принцип на моркова и тоягата”, разгледан за пръв път от Хъртзбърг през 60-те години на миналия век.

на тази власт от последователите може да бъде достатъчно, за да приемат властта на лидера.⁵

Голям принос в съвременната лидерска литература имат Уорън Бенис и Бърт Нанос, като обясняват ролята на лидерите като създатели на визия в рамките на политическата организация, което според тях е и главната роля на лидерите. Всъщност тази визия трябва да дефинира бъдещето на политическата структура или организация, като посочи целите, които трябва да се постигнат.⁶ Тези цели представляват желаната от лидера посока и стават ясни благодарение на значението, което им придава лидерът. Ето защо, целта на визията е да се съберат членовете на организацията. Думата „събиране“ е наистина важна, защото благодарение на визията лидерът не принуждава хората да го следват, а ги подбужда. Така, чрез визията, авторите обясняват събирането на последователите, които следват лидера в съответствие с техните желания, а не чрез принуда. Така лидерите не налагат своята визия, а я споделят с последователите. По този начин Бенис и Нанос обясняват, че това не е принудително действие, а акт, водещ до доброволно следване, благодарение на убеждаването.⁷ Тази визия легитимира ролята на лидера и му позволява да повдигне мотивацията на хората да го последват и затова подстрекава хората да участват във визията. Ето защо според авторите визията представлява първичен стълб, който да ръководи организацията към бъдещето.

Бенис и Нанос обясняват, че споделянето на визия става ефективно, благодарение на начина, по който се общува.⁸ Всъщност ролята на лидера е да изясни визията, като управлява нейното значение. Благодарение на управлението на значението визията става разбираема и лесна за споделяне и следване. Чрез това споделяне организацията става хомогенна, защото всички индивиди работят заедно за постигането на едни и същи цели и защитават едни и същи ценности. Възможно е тази мисъл да се свърже с необходимостта от предаване на визия, която е разбираема, с мисълта на Джоузеф Маскили, Майкъл Малчанов и Анди Найт, които обясняват, че Ленин смята, че една от най-важните задачи на политическия лидер е да оформи разбирането за последователите и да ги накара да бъдат информирани за собствените си интереси.⁹ Тази идея за хомогенността на една организация може да бъде свързана и с мисълта на Франсоа Бурриод, който обяснява, че една политическа група се определя от

⁵ **Paschen**, M., & **Dihsmailer**, E. (2013). *The Psychology of Human Leadership: How to Develop Charisma and Authority*. Berlin: Springer, p. 6.

⁶ **Bennis**, W., & **Nanus**, B. (2012). *Leaders: Strategies For Taking Charge*. HarperCollins, p. 83.

⁷ **Bennis**, W., & **Nanus**, B. (2012). *Leaders: Strategies For Taking Charge*. HarperCollins, p. 99.

⁸ Пак там, с. 100.

⁹ **Masciulli**, J., **Molchanov**, M., & **Knight**, W. (2009, November). *Political Leadership in Context*, p. 13.

съществуването на последователите, с които си взаимодейства благодарение на връзките, които ги обединяват чрез техните вярвания и желания. Според Бурриуд социологическата функция на политическия лидер е да осигури сплотеността на групата от последователи.¹⁰ Според Харолд Ласуел в условията на демокрация лидерите са избрани да защитават и усъвършенстват ценностите и институциите на обществото.¹¹ Едно от най-важните негови заключения е, че лидерите в политическите системи трябва да действат едновременно като служители и като лидери и да работят едновременно и със служителите и последователите и с други лидери, за да имат устойчив успех.

В публикуваните през годините изследвания и статии, посветени на лидерството, са идентифицирани някои идентични характеристики, присъщи на успешните политически лидери:

- Той служи като пример за почитеност и лоялност към хората, които представлява, както за обществеността, така и за други политически лидери.
- Човек с добри комуникационни и междуличностни умения, който може да работи с редица други хора, независимо от политическата структура, към която принадлежи, за да постигне най-доброто за обществото.
- Може да устои на различните изкушения и примамки на политическата арена.
- Човек със силен характер, със съвест и харизма.
- Интересува се от потребностите на обикновените хора и се старее да ги задоволи по оптимален за цялото общество начин.
- Има куража да се изправи и да каже каквото трябва да бъде казано – вместо да каже на широката общественост това, което тя иска да чуе.
- Готов е да взема трудни (и понякога непопулярни) решения, за да осигури по-добро бъдеще или за да разреши кризисна ситуация по най-добрия за обществото начин.

Ефективният политически лидер има лидерски стил, който се фокусира върху коалицията и изграждането, а неефективната лидерска ситуация е резултат от лидер, който използва манипулации, за да получи това, което иска, вместо вдъхновение и мотивация. Докато преговорите и дори принудата са понякога необходими, един добър политически лидер винаги ще се опита да използва на първо място убеждаването.

3. Политическият съветник като лидер

Политическите съветници имат своята огромна роля за поддържането на лидерската позиция на ръководителя на политическата организация, към която принадлежат – те оценяват ситуации, властово положение, изграждат

¹⁰ Bourricaud, F. (1953). La sociologie du « leadership » et son application à la théorie politique, p. 447.

¹¹ Lasswell, H. (2009). Power and Personality. New Jersey: Transaction Publishers, p. 108.

отношения с други заинтересовани страни и вземат решения, които могат да окажат голямо влияние върху популярността на политика.

Лидерството в тяхната политическа рамка изисква да се съсредоточат върху дългосрочната полза от действията на политическата организация или конкретния политик за страната, над и преди всяка лична краткосрочна облага. Доброто политическо лидерство изисква комбинация от харизма и почтеност, както и способността да се оцени ситуацията и да се вземе решение въз основа на това, което би било най-добро за най-много хора.¹²

В практическата насоченост на работата на политическия съветник, пречупена през призмата на лидерството, биха могли да се оформят няколко основни посоки, чрез които той допринася и за развиването и популяризирането на лидерството на политическата фигура, на която служи: разяснява различните роли на управление, управление и вяръност, които политическите лидери играят и обсъжда начините и инструментите, чрез които тяхната способност да управляват ефективно може да бъде подобрена.¹³

Разпоредбите, регулиращи работата на политическите съветници – там, където те съществуват, – изглежда се концентрират основно върху техния формален правен статут и линията на отчетност и често не се стремят да определят в какво точно се състои работата на съветника. Определянето на функциите на политическия съветник е оставено на самия министър. Най-общо, практиката показва, че политическият съветник изпълнява няколко основни функции, за които са му необходими лидерски качества:

- ▶ Връзки с партията – с партийни представители, парламентаристи, регионални и общински съветници, партийни поддръжници и евентуално политически партии в други страни: по дефиниция това е област, в която обикновено на държавните служители е забранено да подкрепят министъра. Тук министрите обикновено разчитат на своите съветници за подкрепа. Политическият съветник трябва да притежава силни лидерски качества като харизма и убеждаване, за да бъде способен да убеди партийните представители в ценността на поставените задачи, да ги накара чрез самия министър да ги приемат като свои и да провокира тяхното собствено желание да работят по всички възможни начини за реализирането им. Т.нар. „вирусно убеждаване” е много важно в съвременната политика – чрез убеждаването на партийните представители в ценността на целите и задачите се постига силен ефект и върху самите последователи – партийните представители посочват убедително посланията, вярвайки в тях, като по този начин убеждават и самите последователи в тези ценности. Тук политическият съветник трябва да е

¹² **Hsin-Yi Cohen** (2018) A political Leader. <http://www.leadershipexpert.co.uk/political-leader.html> 25.07. 2018

¹³ **Elock, H.**, Political Leadership, Edward Elgar Publishing, 2001.

добре подготвен по отношение на общуването и комуникациите както в психологически, така и в технически аспект – той може да подсказва на министъра как да насочи партийните представители да споделят ценностите и целите в социалните медии и т.н.

- ▶ **Взаимоотношения с други министри:** Всяко ефективно правителство разполага с ефективна система за координация между министерствата по въпросите на разработването на политиките и административните въпроси, които обикновено се извършват от държавните служители. Има обаче партийни дела, по които държавните служители не могат да работят, и може да има такива политически чувствителни въпроси, по които министърът ще предпочете да се обработват от някого, на когото той има голямо доверие. Когато политическият съветник не притежава нужните качества да спечели симпатиите и доверието на останалите министри чрез действията на министъра, чиито интереси защитава, то той не би могъл да постигне професионален успех. Необходимо е той да бъде проникателен – да се поинтересува от въпросите, които стоят на преден план пред другите министерства, и да даде съвети на министъра за тяхната ситуация. Така могат да се разработят решения, които да не се конфронтират с проблемите на другите министерства, а напротив – да бъдат синхронизирани с тях, така че те да се съгласят с отправените предложения и искания.
- ▶ **Консултации по текущи въпроси:** Министърът ще иска да обсъди и да получи съвети по непосредствените политически въпроси – много често по нещо, което е в медийните заглавия в момента. След като е установен необходимият достъп, ежедневните функции на политическия съветник се диктуват от (често променливите) изисквания на министъра. Основният елемент е развитието на доверие. Политическите съветници, чрез своите лидерски качества, на първо място трябва да изградят авторитета и доверието на министъра или друга политическа фигура, която съветват. Това стои в основата на последващите им действия – да имат готовността и увереността да се изправят пред него и да споделят това, което е правилно според тях, дори ако това означава да се сблъскат с несъгласието на политика. Ако министърът ясно излага своите разсъждения на съветника и ако съветникът се държи умерено, предлагайки съвет, който е разумен и политически успешен, съветникът ще стане незаменяема част от живота на министъра. Успешният политически съветник често дава оригинални, политически адекватни, иновативни съвети, които в общия случай биха се приели от традиционните държавни служители като крайни и неподходящи. Именно такива съвети обаче много често биват най-успешният изход от проблемна ситуация или постигат голям кредит на доверие.
- ▶ **Коментари на предложенията,** изготвени от държавните служители в

министерството: Политическият съветник, който е арогантен или агресивен, просто ще отчужди хората, от чието сътрудничество се нуждае. Това несъмнено би довело до неприятности, тъй като държавната служба, която иска да възпрепятства работата на един съветник, може да го направи, в разрез с интересите на министъра. Изложеното по-горе предполага, че успехът или неуспехът в отношенията до голяма степен са в ръцете на политическия съветник.

- ▶ Връзки с поддръжниците на партията в законодателната власт: Тази функция включва запознаване на тези поддръжници с предложенията на министъра и ги подтиква да направят полезни интервенции в дебатите или да поискат от министъра благоприятни въпроси. Отчетността е от решаващо значение за ефективното политическо лидерство, тъй като без това няма да има уважение от страна на последователите. Добрият политически лидер е честен и отговорен за собствените си действия и решения и е готов да признае, когато е допуснал грешка. В такива ситуации политическият съветник ще съсредоточи енергията и времето си върху представянето на информацията пред хората, вместо към прикриването на проблема.
- ▶ Подпомагане на министъра да се подготви за обществени изяви – дебати в парламента, изказвания пред парламентарните комисии, важни речи или медийни интервюта: Министрите смятат, че това е по-лесно да се направи с някого, когото познават добре и на когото се доверяват политически. Едно от ключовите лидерски качества, което липсва на много политически лидери, е способността за поемане на отговорност. Значителна част от фигурите в политиката са много умели да насочват вниманието към незначителни теми и малцина изглеждат способни да поемат отговорност за грешките си, да признаят своите политически провали и да признаят собствения си принос към проблема. Именно тук намесата на политическия съветник като лидер е от изключителна важност – да посъветва политическата фигура да поеме отговорност, да подходи честно към доверието на последователите, за да не загуби своята легитимност пред тях.
- ▶ Брифинг на министъра по правителствените предложения извън неговите отговорности: Министърът може да присъства на заседанията на правителството или на министерските съвети, в които някои въпроси няма да засегнат интересите на неговото министерство, но по които той може, като член на правителството, да поиска да изразят мнение. Тъй като такава намеса най-често има политически характер, министърът най-често се обръща към своите политически съветници за помощ. В тези случаи от изключителна важност е политическият съветник да познава въпросите, които ще се разискват, и да е проучил предварително какви ползи и загуби могат да се породят от тях за конкретното минис-

терство, чиито интереси защитава. Така той ще бъде най-пълноценен за подготовката на министъра.

- Предлагане на собствените си идеи за нови политики или „разработване“ на идеите от министъра за нови инициативи: Държавните служители често са предпазливи и имат желание да защитят своя министър от потъване в спорна област. Политическите съветници, за разлика от тях, могат да предложат идеи, които държавните служители биха могли да отхвърлят като необичайни. В най-добрия случай, когато съветникът се развива в своята роля, се осъществява процес на симбиоза, в който той оценява изискванията на министъра и разбира как работи неговият ум. Добрият съветник ще може да предскаже реакцията на министъра за дадено събитие и неговите идеи, а също така и да предвиди бъдещите нужди. По-общо казано, политическият съветник ще получи най-доброто съдействие от държавната служба по същия начин, по който човек получава най-доброто съдействие от всекиго: чрез учтивост, професионализъм и обмислени действия и поведение.
- Действие като неформален пратеник на външни групи: Тази задача включва контакти с влиятелни партийни поддръжници, групи за натиск, приятелски академични организации или мозъчни тръстове, бизнес лидери или синдикалисти. В тези ситуации отново е налице необходимостта от комуникационни качества и умения за общуване. Това обаче няма да бъде достатъчно без предварителната подготовка за обсъжданите въпроси, за най-важните проблеми и цели на конкретната институция или социална група. При наличието на добра подготовка и умения за общуване политическият съветник би могъл лесно да придобие харизматичен образ пред тези групи и да защити по най-добрия начин интересите на министъра, запазвайки добри отношения и бъдещо сътрудничество с отсрещната страна.

От разгледаните функции на политическия съветник и доказването на необходимостта от притежаването на лидерски качества и роля на лидер за успеха на осъществяването на неговата дейност, става ясно, че в нейната основа лежи подпомагането и поддържането на лидерството на политическата фигура, чиито интереси защитава. Създавайки и поддържайки лидерската позиция на министъра или друга политическа фигура, която съветва, политическият съветник е изпълнил своята задача. За нейното постигане обаче са необходими редица лидерски качества, множество умения и положен труд, без които това би било почти невъзможно.

4. Предизвикателства пред политическото лидерство

Като своеобразно доказателство за посоката, в която се развива политиката и политическото лидерство в световен мащаб и новите предизвикателства, пред които ще се изправят политическите лидери на утрешния ден, голяма

част от изследователите прогнозира, че следващите елементи ще бъдат взети под най-голямо внимание в политическия живот:

- ▶ Личните особености на личността на лидера, включително неговите ценностни и етични характеристики. Етиката и моралът; идеите, които изповядва и прокламира; съвпадението на действия и заявления на лидера – това ще бъдат ключови въпроси, от които ще зависи неговият успех.
- ▶ Характеристиката и етичният характер на последователите, с които личността си взаимодейства (поддържайки мнението, че лидерите на други последователи, а също и последователи на други лидери си сътрудничат или конкурират, което трябва да се има предвид в изграждането на образа и стратегията на политическите лидери на бъдещето). В тази връзка, лидерът трябва да познава последователите си и да прогнозира доколко те са склонни да се влияят от странични мнения, доколко неговите идеи и политически решения биха провокирали действие или бездействие от тяхна страна по отношение на симпатиите и подкрепата си към него и т.н.
- ▶ Социалният или ориентиращ контекст, в който се проявяват взаимодействията между лицата и последователите – общо положение, политически обстоятелства, политически климат, норми, институции. В какви условия политическият лидер осъществява комуникацията с последователите си – еднопосочно, когато само той излъчва информация чрез медийни изявления или двупосочно, предоставяйки възможност на хората да общуват с него чрез живи срещи, профили в социалните медии и т.н.
- ▶ Основните колективни проблеми или задачи, с които се сблъскват лидерите и последователите в конкретни исторически ситуации. Дали проблемите на последователите съвпадат с решенията на лидера и дали проблемите, стоящи пред лидера, са и най-важните за неговите последователи, т.е. „на един и същ език ли говорят двете страни”.
- ▶ Начинът, по който лидерът споделя своята визия и по-конкретно – начинът, по който той привлича последователите да следват неговата визия и да я приемат като свое убеждение. Има ли лидерът харизмата и способността да убеждава и по какъв начин го прави – неговите последователи вярват ли, че следвайки него, следват собствените си цели.
- ▶ Средствата – инструментите и възможностите – да оправдават лидера пред своите хора и пред последователите. Това са „техниките, които лидерът трябва да мобилизира в името на поддържането на своята позиция“.¹⁴ Подготвен ли е лидерът да поддържа своята позиция и чрез

¹⁴ Peele, Gillian (2005), 'Leadership and Politics: A Case for a Closer Relationship?' Leadership, 1, 2, 187–204.

какви методи и средства – дали по-скоро чрез манипулативни техники, или чрез открито поведение и честност; на медиите и на други представители ли ще разчита, или на собствения си образ.

- ▶ Ефектите, които лидерът постига сред своите последователи – дали успява чрез своите действия или бездействия да постигне доверие; дали генерира повече популярност сред последователите и привлича нови; дали при евентуални кризисни ситуации неговите поддръжници биха устояли на негативни изявления спрямо него, или биха преустановили кредита си на доверие и т.н.

От така представените предизвикателства се вижда, че в основата на бъдещето на политическите лидери стои кредитът на доверие и откритостта пред последователите. В тази връзка, правейки паралел с изведените функции и характеристики на политическия съветник, отново може да се направи изводът, че неговата роля ще нараства в бъдеще и че необходимостта от лидерски качества за осъществяването на дейността му ще става все по-остра.

ЛИТЕРАТУРА

- Каменов К. и колектив, (2000). Човек, екипи, лидери, Люрен, София.
- Bennis, W., & Nanus, B. (2012). *Leaders: Strategies For Taking Charge*. HarperCollins.
- Bourricaud, F. (1953). *La sociologie du « leadership » et son application à la théorie politique*.
- Cyert, R. (2010). *Defining leadership and explicating the process*, in De Wit, B & Meyer, R (eds), *Strategy: process, content context: An international perspective*, 4th edition. CENGAGE learning
- Elock, H., *Political Leadership*, Edward Elgar Publishing, 2001
- Hsin-Yi Cohen (2018) *A political Leader*. <http://www.leadershipexpert.co.uk/political-leader.html> 25.07. 2018
- Lasswell, H. (2009). *Power and Personality*. New Jersey: Transaction Publishers.
- Masciulli, J., Molchanov, M., & Knight, W. (2009, November). *Political Leadership in Context*.
- Paschen, M., & Dihsmailer, E. (2013). *The Psychology of Human Leadership: How to Develop Charisma and Authority*. Berlin: Springer.
- Peele, Gillian (2005). *Leadership and Politics: A Case for a Closer Relationship? Leadership*.
<http://rechnik.info/%D0%BB%D0%B8%D0%B4%D0%B5%D1%80>

ИЗМЕРЕНИЯ НА МОДЕРНИЗАЦИЯТА НА ПУБЛИЧНАТА АДМИНИСТРАЦИЯ В БЪЛГАРИЯ И СЪРБИЯ. ВРЪЗКА МИНАЛО–НАСТОЯЩЕ

Петя Светлинова Кръстева

Анотация. Модернизацията е едно от най-изследваните явления и движеща сила на промяната в съвременния глобализиран свят. Съществената роля, която има публичната администрация във функционирането на държавния апарат, както и постоянно растящите очаквания към нея, правят темата за нейната модернизация особено актуална.

Настоящият доклад има за цел да проследи посредством индикатори особеностите на процеса на модернизация на публичната администрация в две съседни държави – България и Сърбия, а за да бъдат разбрани по-добре съвременните характеристики, в разработката се прави паралел между минало и настояще, като и са проследени някои исторически събития, които оставят своя отпечатък върху съвременния облик на публичната администрация.

Ключови думи: Модернизация, публична администрация, България, Сърбия, минало, настояще.

DIMENSIONS OF PUBLIC ADMINISTRATION MODERNIZATION IN BULGARIA AND SERBIA. RELATIONSHIP BETWEEN THE PAST AND THE PRESENT

Petya Svetlinova Krasteva

Abstract. Modernization is one of the most analyzed phenomena and driving force of change in today's globalized world. The essential role that public administration has in the functioning of the state and constantly growing expectations of its work make its modernization a question of present interest.

This report aims to analyze through indicators the features of public administration modernization process in two neighboring countries – Bulgaria and Serbia. In order to understand the modern characteristics this paper draws a parallel between present and past by following up some historical events that leave their mark on the modern form of public administration.

Keywords: Modernization, public administration, Bulgaria, Serbia, past, present.

Въведение

Терминът „модернизация“ е масово срещан във всекидневния живот – „не минава и седмица, без човек да чува или чете за необходимостта от модернизиране на публичната администрация, транспортните средства или училищата в една или друга държава“¹.

Стремежът към модернизация във всички сфери на живота е присъщ на съвременността и това е закономерно – свързва се с развитие, напредък, позитивна промяна, а справка в българския тълковен речник² подкрепя това твърдение: модернизацията е характеризирана като *нововъведение, усъвършенстване, съобразяване със съвременните изисквания и норми*.

В този смисъл основната **цел** на този доклад е да анализира значението на системите за обучение за модернизацията на държавната администрация в България и Сърбия след 19. в.

Макар само един индикатор да не може да бъде показателен за процеса на модернизация, значението на обучението на държавни служители е огромно, тъй като компетентните, мотивирани и адаптиращи се към нововъведенията служители са в основата на модерната и ефективна администрация, поради тази причина то служи за основа на настоящото изследване.

Методите на изследване в разработката са анализ и синтез на документи (включително нормативни и стратегически) и сравнителен анализ.

Предвид историческата насоченост на темата и огромния обем от информация, подборът и анализът на материали е извършен изборително, с цел максимална фокусираност на доклада, а изводите и твърденията в него ще бъдат задълбочени и детайлизирани в дисертацията.

1. Теоретичен обзор

Макар „модернизация“ да е термин, който в съвременността е по-актуален от всякога, а концепциите за нея да придобиват популярност в обществените науки едва след Втората световна война³, в настоящата разработка се разглежда модернизацията през 19. в.

Според историческите източници думата „модерен“ за първи път се използва в ерата след Средновековието, когато настъпва епохата на Просвещението – бурен подем на мисълта, векът на разума, модерността или Новото време; период, в който традиционното и догматично мислене се сменя с рационален подход, водещ към прогрес, което само по себе си се отъждестява с модерност. Събитие като Френската революция, което променя из основи досегашния социален и политически ред, се възприема⁴ като осъществяване и практически продукт на Просвещението, а от своя страна първото сръбско

¹ **Martinelli**, A. (2005). Global Modernization: Rethinking the Project of Modernity, p. 1.

² <https://www.t-technik.info/>

³ **Martinelli**, A. (2005). Global Modernization: Rethinking the Project of Modernity, p. 1.

⁴ **Kitromilides**, P. (2013). Enlightenment and Revolution, p. 175.

въстание е определено като „Френска революция в Балкански стил“⁵, като авторът твърди, че не е съвпадение фактът, че първата революция на Балканите в началото на ерата на национализма се случва именно в Сърбия, както и че силно повлиян от либералните идеи в зората на Френската революция, сръбският елит поставя въпроси за националните права и териториалната автономия още през 1790 г.⁶ След серия от въстания сърбите извоюват частична автономия, а периодът 1839–1878 г. се характеризира с многобройни институционални и законодателни реформи, включително и в държавната администрация.

На базата на изложените по-горе позовавания, може да се допусне, че „модерността“, която Просвещението носи, има влияние върху постепенното изграждане на сръбската държавност през 19. в. и процесът би могъл да бъде характеризиран с термина „модернизация“, имайки предвид връзката между термините «модерност» и «модернизация», която е предмет на много научни изследвания и анализи. В настоящия доклад е взето под внимание определението на Sztompka⁷, който формулира връзката между двата термина по следния начин: „Модерността е богат комплекс от социални, политически, икономически, културни и мисловни трансформации, възникващи в западното общество след 16. в. и достигащи своя апогей през 19. и 20. в. Тя включва в себе си процес на индустриализация, урбанизация, рационализация, бюрократизация, демократизация, надмощие на капитализма, разпространението на индивидуализма и мотивация за личностни постижения, утвърждаване на разума и науката, и много други процеси... в този смисъл, модернизацията представлява постигане на модерност...“

Други автори⁸ също формулират връзката между модерност и модернизация и общото между определенията е фактът, че модернизацията е считана за постигане и проявление на модерността, която пък сама по себе си представлява всички процеси, които водят до мащабни социални, културни, политически промени.

Изхождайки от това определение, може да се допусне, че процесът на усъвършенстване на държавните администрации през 19. в. представлява именно модернизация, поради което в настоящата разработка е използван този термин.

В увода на разработката е изяснена връзката между модернизацията и обучението на държавни служители – модернизирана администрация е тази, в която служителите се усъвършенстват и следват нововъведенията, а това може да се случи, ако съществува адекватна система за обучение на държавни служители. Определението за система за обучение на държавни служители, което

⁵ Batakovic, D. (2004). A Balkan-Style French Revolution? The 1804 Serbian Uprising in European Perspective, p. 113.

⁶ Пак там, p. 114.

⁷ Sztompka, P. (1993). The Sociology of Social Change, p. 129.

⁸ Brooker, P. (2017). A Glossary of Literary and Cultural Theory, pp. 183–184. Martinelli, A. (2005). Global Modernization: Rethinking the Project of Modernity, p. 5.

е възприето в разработката, е: *Съвкупност от нормативна база, анализ на обучителните нужди, цели на обучението, обучителни институции, финансиране на обучението, които чрез връзките и постоянното взаимодействие помежду си формират спецификата на системата за обучение във всяка държава.*

Автори⁹, изследващи процеса на популяризиране на системите за обучение, дефинират *целта на създаването и усъвършенстването на обучителни системи за служителите в сферата на административните услуги, като подготовка да се осъществи последователна държавна политика в сферата на административните услуги. Тази политика трябва да гарантира, че държавните служители имат достатъчно висока квалификация и са в състояние да изпълняват качествено функциите си в съответствие с държавните стандарти.*

В повечето западноевропейски страни нуждата от обучение на държавните служители е negliжирана до средата на 60-те години на миналия век, когато под влиянието на административната реформа и новите управленски течения правителствата започват да осъзнават нуждата от обучение.¹⁰ От този период датират и първите системи за обучение на държавни служители в западноевропейските държави. В този смисъл не е изненадващо, че след разпадането на социалистическата система държавите, част от нея, са изправени пред предизвикателства, свързани с адаптирането им към голям брой промени в административната среда за много кратко време – в Западна Европа това са процеси, които протичат от няколко десетилетия, което поставя източноевропейските държави в догонваща позиция, и прави задачата им още по-голямо предизвикателство. За да се посрещнат ефективно тези предизвикателства, се изисква съвсем нов подход към публичната администрация и „скъсване“ с порядките, наследени от тоталитарния режим, което включва държавните служители да придобият нови квалификации и компетенции, които да помогнат за по-бързата адаптация на държавите към новите политически и социално-икономически условия. Оказва се, че за държавите от Източна Европа, сред които са България и Сърбия, темата за обучението на държавните служители идва на дневен ред едва през 90-те години на 20.в.

2. Модернизацията на публичната администрация в България и Сърбия – минало и настояще

Вече беше споменато, че модернизацията е необходимо условие за развитието на ефективна администрация, която може да посрещне ефективно нарасналите нужди на гражданите и държавата, а обучението на държавни

⁹ Barabashev A.G., Chlivickas E. (2013). Modernization of Civil Service Training: International Experience for Searching Rational System, p. 8.

¹⁰ OECD (1997). Public Service Training in OECD Countries, SIGMA Papers, No. 16, p. 7.

служители има жизненоважна роля в този процес. Макар проблемът с модернизацията да е изключително актуален и „принадлежащ“ на съвременността, анализът му изисква и поглед в миналото, защото то до голяма степен предопределя настоящото състояние на публичните администрации в т.нар. „страни в преход“, сред които са и двете разглеждани в доклада.

Под „минало“ разработката условно има предвид 19. в., а причината за това е, че с националноосвободителните движения започва и постепенното модернизиране на държавните администрации в Сърбия и България. След няколко въстания сърбите извоюват частична автономия от Османската империя още през 30-те години на 19. в., която е последвана от бурна модернизация на институционално, законодателно и образователно ниво по пример на западноевропейските модели, с фокус върху публичната администрация – правителството отпуска специално финансиране, за да се обучават най-добрите студенти в чужбина и впоследствие да дадат най-доброто от европейския опит във висшите институции в Сърбия.¹¹

В това отношение Сърбия изпреварва България, която започва модернизацията в държавната администрация няколко десетилетия по-късно по време на Временното руско управление. Това е период, в който започват да се провеждат специални езикови и практически курсове за административни умения, като около 150 души ги изкарват, но подготвените лица за държавната администрация са все още недостатъчни.¹²

Макар следващите десетилетия да са изпълнени със събития, които многократно променят облика и границите на двете разглеждани държави, в настоящия доклад няма да се спирам подробно на тях.

Тоталитарният режим в България (1946–1990 г.) и в Сърбия (Социалистическа федеративна република Югославия – 1945–1992 г.) поставя отпечатък върху съвременното развитие на публичната администрация в двете държави – в този период тя е силно централизирана, а обучението на държавни служители напредва изключително бавно, тъй като се извършва в условията на система, която не позволява на информацията да циркулира свободно, което автоматично означава ограничен достъп до модерни технологии и обучителни материали, както и трудна обмяна на идеи и информация с други държави.¹³

Сред други негативни характеристики, влияещи на публичната администрация и на формирането на системите за обучение, са и стандартизирана работна структура с много малки разлики в заплатата, работа без мотивация и без да се познават и разбират термини като професионална компетентност, креативност или иновация, нулеви перспективи за развитие, поради тромавата

¹¹ **Pavlowitch, S.** (2002). *Serbia: The History Behind The Name*, p. 42.

¹² **Пеев, Г.** (2010). *Изграждане на българската държавна администрация в първите години след Освобождението*, с. 4.

¹³ **OECD** (1997). *Country Profiles of Civil Service Training Systems*, SIGMA Papers, No. 12, p. 162.

система за повишения, която се основава по-скоро на политически критерии, отколкото на представянето в службата.¹⁴

Разпадането на социалистическия блок в началото на 90-те години на миналия век заварва двете държави с публична администрация, която е наложително да бъде реформирана, с оглед по-бързата адаптация на изоставашите държави към новите политически и икономически условия. И докато 90-те години са период, в който в България административната реформа се случва под знака на борбата за присъединяване към ЕС, което оставя своя отпечатък върху нея, в Сърбия (която в периода 1992–2006 след разпадането на Социалистическа република Югославия се нарича първо Съюзна република Югославия, а впоследствие Държавен съюз Сърбия и Черна гора), нещата стоят по различен начин. Там развитието на публичната администрация може да бъде разделено на две фази¹⁵ – преди и след Стратегията за развитие на публичната администрация от 2004 г., която е първият стратегически документ за реформа на публичната администрация в Сърбия, а първата фаза да се раздели на две подфази¹⁶ – репресивна, през която реформата на публичната администрация не е част от политическия дневен ред на страната, тъй като тя успешно изпълнява ролята си на инструмент в ръцете на бившия сръбски президент Милошевич, и подфаза на реориентация, която завършва с приемането на Стратегията. Поради тези причини Сърбия подава молба за членство в ЕС едва през 2009 г., а преговорите за присъединяване започват през 2014 г.

Чрез този плавен преход от минало към настояще се стига до изведените по-рано компоненти на системата за обучение на държавни служители, които разработката проследява паралелно в двете държави.

- Нормативна уредба

След падането на тоталитарния режим е наложително двете държави да се адаптират адекватно към бързо променяща се среда и да започнат административна реформа, която да заличи „наследството“ от него, изразяващо се в остарели практики и порядки, необучена и не добре функционираща администрация. Тези негативни обстоятелства намират израз в липсата на законодателство, което да определя статута на държавния служител чак до края на 90-те години, когато в България са приети Закон за държавната администрация и Закон за държавния служител, съответно през 1998 и 1999 г., и дори до началото на 21. в.к за Сърбия, където едва през 2005 г. е приет Закон за държавните служители. Интересен момент в съпоставката между двата закона е начинът, по който са представени членовете, касаещи обучението на държавни служители. В сръбския закон е дефинирано, че „държавният служител има право и задължение за професионално усъвършенстване“¹⁷, докато в българския, членът гласи,

¹⁴ Пак там, р. 162.

¹⁵ Dzinic, J. 2011. Public Administration Reform in Serbia, p. 1076.

¹⁶ Пак там, р. 1077.

¹⁷ Law on Civil Service Official Gazette of RS, No. 79/05, art.96.

че „органът по назначаването осигурява условия за повишаване на професионалната квалификация и преквалификация на държавния служител“¹⁸, а като задължително е посочено обучението, на което подлежат постъпилите за първи път на държавна служба, както и назначените за първи път на ръководна длъжност държавни служители, а също така, че висшите държавни служители са длъжни да преминават обучение поне веднъж годишно.¹⁹ От това може да се извади заключението, че фокусът на българския закон пада върху новопостъпилите служители, назначените за първи път на ръководна служба държавни служители, както и висшите държавни служители, длъжни да преминават обучение поне веднъж годишно, а за повишаването на квалификацията на служителите отговаря органът по назначаването, без обаче да се споменава задължителност, като това оставя убеждението, че конкретният орган извършва обучение, ако и когато сметне, че това е необходимо.

От друга страна, в сръбския закон се наблюдава по-голяма категоричност, относно задължителния елемент в обучението, както и се набляга на факта, че програмите за обучение се основават на програми, които определят типа и съдържанието му, а също така са заложили и специални професионални обучения, в зависимост от специфични нужди на държавната власт²⁰, както и специална част, касаеща допълнително обучение, което е със специално значение за държавната власт,²¹ което не присъства в българския нормативен документ.

Що се отнася до стратегическите документи, в Сърбия няма Стратегия с насоченост към обучението на държавни служители, за разлика от България, където през 2002 г. е приета Стратегия за обучение на служителите в администрацията.

- Анализ на обучителните потребности:

Идентификацията на нуждите от обучение на държавни служители е един от индикаторите, които имат най-голямо значение за развитието на системите за обучение и това не е случайно. Ако разглеждаме системата за обучение на държавни служители като цикъл от действия, свързани помежду си, то именно идентификацията на нуждите стои на първо място, тъй като правилното определяне на нуждите на служителите от обучение има ключово значение за по-нататъшните действия, които се предприемат, и политиките, чрез които това се извършва.

В България стъпките, които са предприети в това отношение, са следните:

- През 2010 г. е извършен Анализ на потребностите от обучение на държавни служители от Професионално обучение на държавните служители.²²

¹⁸ Закон за държавния служител, чл.35 (1).

¹⁹ Пак там, чл. 35б.

²⁰ Law on Civil Service Official Gazette of RS, No. 79/05, art. 97.

²¹ Пак там, art. 98–99.

²² Анализ на потребностите от обучение на служителите в държавната администрация. http://pods-bg.org/wp-content/uploads/2011/04/TNA_PODS_analiz.pdf

• Анализ на потребностите от обучение в държавната администрация на България в периода 2015–2018 г. разработен от Института по публична администрация, част от Стратегията за развитие на държавната администрация 2014–2020 г.²³

Този анализ е извършен на базата на интернет проучване на потребностите от обучение, извършено през 2015 г. сред служителите от централната и местната администрация, както и посредством задълбочен преглед на най-новите стратегически документи, от които произтичат обучителни потребности. Това, което прави впечатление от двата анализа, споменати по-горе, е че те имат почти изцяло информационен характер, но не могат да бъдат използвани като инструмент за анализ на потребностите. Доказателство за това е твърдението²⁴, застъпено в Стратегията за развитие на държавната администрация 2014–2020 г., че настоящ основен проблем е свързан с липсата на задълбочен и цялостен анализ на потребностите от обучение, както по отношение темите на обучителните курсове, така и до конкретните служители, които следва да се включат в тях. Няма и механизми, които да оценяват ефективността на провежданите от ИПА обучения, а всички тези фактори водят до изразходване на средства, без да са налице желаните резултати, свързани с повишаване на квалификацията на служителите за по-качествено изпълнение на поставените им цели и задачи.

В Сърбия методологията е същата – за идентификация на обучителните нужди се използват въпросници, анкети, интервюта, научни анализи. Прави впечатление, че както Системата за човешки ресурси, така и службата за Европейска интеграция извършват анализ на потребностите, посредством комбинация от няколко методологични похвати – първо, участниците попълват въпросник на края на всяко обучение, а впоследствие отговорите са анализирани и категоризирани всяка година и на тяхна база се правят планове за бъдещи обучения. Допълнително се провеждат интервюта, касаещи обучителните нужди с висши служители в различните администрации, а в края на 2006 г., за да се изготви Първата обща програма за обучение (2007), Системата за човешки ресурси извършва оценка на обучителните потребности на малка извадка от държавните служители.²⁵ В хода на анализа на двете държави прави впечатление по-добрата организация на Сърбия по отношение на процеса на идентифициране на обучителните потребности – фактът, че се набляга повече на интервюта и анализите в отделните администрации, включително и на регулярна база, показва, че има шанс обучението да покрие тези звена, в които има несъответствие между необходимите умения за заемане на длъжността и реалните умения на служителя, който я заема.

²³ Анализ на потребностите от обучение в държавната администрация на България в периода 2015–2018 г. http://www.ipa.government.bg/sites/default/files/tna_12_12_2015-sag_lasuvan.pdf

²⁴ Стратегия за развитие на държавната администрация 2014–2020, с. 34.

²⁵ Civil service training systems in the Western Balkans Region. 2008, p. 22.

- Цели на обучението:

Макар целите на обучението на държавни служители да варират в зависимост от конкретната ситуация във всяка държава, може да бъде изведена една обща цел, която е общовалидна, и тя е *подпомагане на административната реформа и модернизация*.²⁶

В по-актуално изследване²⁷ се формулират следните ключови цели по отношение на обучението на държавни служители в Западните Балкани: обслужване на гражданите, повишаване на нивото на професионализъм в държавната администрация, включването на модерни технологии във всекидневната работа на държавната администрация и подготовка за членство в ЕС.

Целите на обучението може да са дефинирани в законодателството, като основните положения могат да залегнат в конституцията, закона за държавния служител или в специфични наредби, касаещи обучението.

В тази връзка, в края на 20. и началото на 21. в. целите, заложи в нормативната уредба, както и стратегическите и програмните документи в България и Сърбия имат общи черти, чийто фокус пада предимно върху модернизацията на българската администрация и улесняване процеса на европейската интеграция.

- Обучителни институции

В България водещата институция за обучение на държавни служители е Институтът по публична администрация, основан през 2000 г., който представлява структура към Министерския съвет на Република България.

В Сърбия основната институция за обучение е Системата за управление на човешки ресурси (HRMS), създадена през 2005 г. и представлява централна структура, която не е подчинена на нито едно министерство, а директорът ѝ е пряко подчинен на министър-председателя.

Друга важна институция за обучение е Сръбска служба за Европейска интеграция (SEIO), която предлага само обучение с насоченост към ЕС (въведение в ЕС, европейските политики, европейските закони, хармонизиране на сръбското законодателство с *Acquis communautaire*), също както Системата за управление на човешки ресурси не е подчинена на министерство, а директорът ѝ е подчинен на министър-председателя. Интересен момент е, че има частни организации, които организират свои програми, които в повечето случаи се отнасят до публичната администрация. Те са насочени към държавни служители, както и към други групи.

Нововъведение е, че през 2017 г. сръбското правителство приема проектозакон за Национална академия по публична администрация, чиято цел е да осигури равни възможности за професионално развитие на служителите в

²⁶ OECD (1997). Public Service Training in OECD Countries, SIGMA Papers, No. 16, OECD Publishing. <http://dx.doi.org/10.1787/5kml619ljzzn-en>, p. 8.

²⁷ Civil service training systems in the Western Balkans Region. 2008, p. 8.

публичната администрация, като обучението ще бъде задължително за висши държавни служители и ще е организирано както на държавно, така и на местно ниво.

- **Финансиране**

Средствата от държавния бюджет са две групи – централизирани средства по чл. 35. ал. 6 от Закона за държавния служител и средства за обучение, предвидени в бюджетите на отделните администрации. В България освен от държавния бюджет, обучението на служителите в администрацията се осигурява и от други източници на финансиране – това са Структурните фондове на ЕС, като в периода 2007–2013 г. България получава над 11 млрд. евро.

Според Закона за държавния служител²⁸ държавният бюджет на Сърбия осигурява средствата за обучение на държавни служители. Основната учебна институция в Сърбия СУЧР разполага с бюджет от държавата, който покрива повечето от дейностите, заложиени в нейната програма. Службата за Европейска интеграция разполага със значително по-малък бюджет и са необходими външни средства, които да го допълнят.

В Стратегията за развитие на държавната администрация 2014–2020 г. са посочени сериозни недостатъци в разпределянето на бюджетите за обученията, както и неефективно изразходване на средства, така че може да се направи изводът, че финансирането е поредната област, която има нужда от сериозни реформи, за да може най-ефективно да се усвояват средствата и това да води до видими резултати по отношение процеса на обучение.

От краткия анализ на компонентите на системите за обучение на държавните служители е видно, че те са свързани в неделимо цяло, което създава облика на системата за обучение, респективно пропуските в един, имат влияние върху друг, а оттам – върху цялата система. Като пример може да бъде посочен неясният процес за определяне на обучителните потребности в България, който води след себе си негативни последици върху целия обучителен процес, поради разминаването между реални нужди и налични обучения. Пример с обратен знак би могъл да бъде задължителният елемент, който законодателят в Сърбия е включил в нормативния акт – това придава категоричност на законодателството и е логично да се смята, че когато нещо е заложено като задължение, то ефективността ще е по-голяма.

Заключение

Модернизацията е един от най-характерните белези на съвременността, а докладът проследява нейните проявления в две държави – България и Сърбия, съответно през 19. в. и в настоящето. Индикаторът, който е използван за сравнителния анализ, са системите за обучение на държавни служители, поради голямото му значение за усъвършенстването и развитието на съвре-

²⁸ Law on Civil Service Official Gazette of RS, No. 79/05, art. 96.

менната публична администрация. Краткият исторически анализ, извършен в разработката, показва, че поради различни обстоятелства двете държави са поставени в позицията на „страни в преход“ с нужда от цялостна реорганизация на досегашния модел на публична администрация, като фактически реформи започват да се случват едва през 90-те години на миналия век. Към настоящия момент и двете държави трябва в най-кратки срокове да минимизират остарелите порядки и да съумеят да ориентират политиката си към европейските ценности и практики, тъй като това е единственият сигурен път към модернизация на публичната администрация, като това важи с особена сила за Сърбия, която е със статут на кандидат-член на ЕС.

ЛИТЕРАТУРА

- Пеев, Г. (2010). Изграждане на българската държавна администрация в първите години след Освобождението. *Годишник на ЦПА-НБУ*.
- Barabashev A.G., Chlivickas E. (2013). Modernization of Civil Service Training: International Experience for Searching Rational System. *Public Administration*. Vol. 2. No.38, p. 8–22.
- Batakovic, D. (2005). A Balkan-Style French Revolution? The 1804 Serbian Uprising in European Perspective. *Balkanika*, Vol. 2005, N:36, pp. 113–128.
- Brooker, P. (2017). A Glossary of Literary and Cultural Theory, 3rd edition. New York, NY: Routledge.
- Civil service training systems in the Western Balkans Region. 2008. Available at: <https://www.oecd.org/countries/serbia/42331015.pdf> Seen 02/09/2018
- Dzinic, J. (2011). Public Administration Reform in Serbia. *HKJU – CCPA*, god. 11. (2011.), br. 4., pp. 1075–1105.
- Kitromilides, P. (2013). Enlightenment and Revolution. The making of modern Greece. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Martinelli, A. (2005). Global Modernization: Rethinking the Project of Modernity. London, SAGE Publications.
- Pavlowitch, S. (2002). Serbia: The History Behind The Name. London: Hurst and Company.
- Sztompka, P. (1993). The Sociology of Social Change. New York City: Wiley.
- OECD (1997). Public Service Training in OECD Countries, SIGMA Papers, No. 16, OECD Publishing. Available at <http://dx.doi.org/10.1787/5kml619ljzzn-en> Seen 1/09/2018
- <https://www.t-rechnik.info/> видян на 03/09/2018 г.

Нормативни документи

Закон за държавния служител. Достъпно от: http://www.mzh.government.bg/odzpemnik/Libraries/%D0%97%D0%B0%D0%BA%D0%BE%D0%BD%D0%B8/ZAKON_za_dyrjavniq_slujitel.sflb.ashx
Прегледано на: 01/09/2018

Law on Civil Service Official Gazette of RS, No. 79/05. Достъпно от: http://europam.eu/data/mechanisms/COI/COI%20Laws/Serbia/Serbia_Law%20on%20Public%20Servants_2005,%20amended%20in%202014.pdf
Прегледано на: 01/09/2018

Проучвания

Анализ на потребностите от обучение на служителите в държавната администрация. Достъпно от: http://pods-bg.org/wp-content/uploads/2011/04/TNA_PODS_analiz.pdf
Прегледано на: 01/09/2018

Анализ на потребностите от обучение в държавната администрация на България в периода 2015–2018 г. Достъпно от: http://www.ipa.government.bg/sites/default/files/tna_12_12_2015-saglasuvan.pdf
Прегледано на: 01/09/2018

Стратегически документи

Стратегия за развитие на държавната администрация (2014–2020). Достъпно от: <https://www.eufunds.bg/archive/documents/1434121594.pdf>
Прегледано на: 02/09/2018

МЕЖДУНАРОДНИ ИНИЦИАТИВИ ЗА АВТОМАТИЧЕН ОБМЕН НА ФИНАНСОВА ИНФОРМАЦИЯ ЗА ДАНЪЧНИ ЦЕЛИ

Емилия Маринчева

Анотация. Необходимостта от обмен на финансова информация за данъчни цели е свързана с основен принцип на модерното данъчно облагане на доходите от началото на 20. в., според който дадена държава има компетентността да облага своите местни лица, включително и за доходи с произход извън територията на конкретната юрисдикция. Днес преобладаващото мнозинство от държави следват този подход за данъчно облагане, като за да бъде приложен ефективно този модел, съответната държава следва да има достоверна информация за световния доход на местните си лица. Настоящият доклад анализира автоматичния обмен на финансова информация в контекста на приемането на Акта за спазване на данъчното законодателство във връзка със задгранични сметки на САЩ (Foreign Account Tax Compliance Act), Директива 2014/107/ЕС на Европейския съюз и Многостранното споразумение между компетентните органи за автоматичен обмен на информация за финансови сметки на Организацията за икономическо сътрудничество и развитие. Въз основа на тези международни инициативи държавите засилват административното сътрудничество в областта на данъчното облагане, като обменят системно информация за финансови сметки на местни лица за другите участващи юрисдикции, включително такава, представляваща банкова тайна. Тези данни се предоставят без отправено искане и на предварително определени интервали от време като специфична форма на контрол и превенция с оглед на нарастващите през последните години трансгранични случаи на различни данъчни измами в световен мащаб. Значимостта на темата е свързана с факта, че автоматичният обмен на данни за данъчни цели генерира качествена промяна в областта на данъчното облагане, като постепенно се превръща в действаща регулативна рамка в съвременния свят.

Ключови думи: автоматичен обмен, финансова информация, данъчно облагане, данъчни измами, финансова прозрачност.

INTERNATIONAL INITIATIVES FOR AUTOMATIC EXCHANGE OF FINANCIAL INFORMATION FOR TAX PURPOSES

Emilia Marincheva

Abstract. A basic principle of modern income taxation is that a state has the power to tax the income of its residents from all sources, including the income originating outside the territory of its particular jurisdiction. Today the overwhelming majority of countries follow this approach of taxation based on residency. In order for this model to be effec-

tively implemented, a state must have reliable information about the foreign source of income of its residents. The report explores automatic exchange of financial information in the context of adoption of Foreign Account Tax Compliance Act of the United States, Directive 2014/107/EU of the European Union and the Multilateral Competent Authority Agreement on Automatic Exchange of Financial Account Information of the Organisation for Economic Cooperation and Development. Based on these international initiatives the states have intensified their administrative cooperation in taxation matters. They exchange financial account data including information constituting bank secrecy in the field of taxation regarding residents in other participating states. This information is communicated without request, at established regular intervals, as a form of control and prevention of the increasing cross-border cases of tax fraud globally. The significance of the topic is determined by the fact that the regular communication of financial account information for tax purposes by automatic means is a game changer in the field of taxation, as it gradually becomes a regulatory framework in the contemporary world.

Keywords: automatic exchange, financial information, taxation, tax fraud, financial transparency.

* * *

21. век отправя покана за преосмисляне на традиционните концепции за структурата на съвременното общество. Промените не винаги са предизвикани от процеса на глобализация, но се извършват и развиват в контекста на интензификация на икономическите, социални, технически, политически и културни взаимовръзки и отношения между отделните страни, организации и индивиди, все по-малка значимост на държавните граници, безпрецедентно движение на стоки, услуги, капитали и хора, нов тип разбиране за локално и световнозначимото, преход от индустриално към информационно общество.

На фона на процесите на глобализация законът продължава да играе важна роля за самото съществуване на човешкото общество. Една от най-важните му функции е да гарантира сигурност и просперитет в рамките на общността, а за да се насърчи изпълнението на нормативните задължения, публичната власт винаги е имала определени механизми за разкриването и санкционирането на нарушенията. Внасянето на данъци е законово задължение, което често е уредено в конституцията на съответната държава. В чл. 60 от Конституцията на България е установено, че гражданите са длъжни да плащат данъци и такси, установени със закон, съобразно техните доходи и имущество, като данъчни облекчения и улеснения могат да се установяват само със закон.¹

¹ Конституция на Република България, обн. в ДВ, бр. 56 от 13.07.1991 г., в сила от 13.07.1991 г.

Правилното прилагане на законите в областта на данъчното облагане е свързано с данъчната и осигурителна информация, която има ключово значение за функционирането на данъчната система. Без да имат достъп до такава информация, данъчните органи ще се сблъскат с големи затруднения при установяване на данъчните задължения. От гледна точка на данъчните власти и тяхната цел за ефективно прилагане на данъчните закони и събиране на дължимите данъци, се потвърждава истинността на думите „Няма информация – няма данъчно облагане“². Това се отнася особено за данъчното облагане на доходите, тъй като в повечето юрисдикции се разчита на подадената данъчна декларация от съответния данъкоплатец.³

Необходимостта от обмен на финансова информация за данъчни цели е свързана с основен принцип на модерното данъчно облагане на доходите от началото на 20. в., според който дадена държава има компетентността да облага своите местни лица, включително и за доходи с произход извън територията на конкретната юрисдикция. Днес преобладаващото мнозинство от държави следват този подход за данъчно облагане, като за да бъде приложен ефективно този модел, съответната държава следва да има достоверна информация за световния доход на местните си лица.⁴ Поради тази причина все повече се засилва международното сътрудничество в данъчната област с цел борба с данъчните измами и избягването на данъци.⁵

Актуалността на темата е свързана с очаквания ефект и обхват на автоматичния обмен на информация за данъчни цели, който ще разширява своето поле на приложение и ролята си за предотвратяване на избягването на данъци, както и своите географски граници чрез увеличаване на броя на участващите в него юрисдикции. Счита се, че автоматичният обмен на информация ще изиграе съществена роля в борбата с укриване на данъчни задължения чрез използване на услугите на финансови институции в офшорни центрове и ще увеличи данъчните приходи на участващите държави.

Автоматичният обмен на финансова информация е значима и актуална тема не само на европейско и глобално равнище, но и конкретно за България, като тя е слабо засегната в българската научна литература. Един от приоритетите на данъчната политика в България е повишаването на събираемост-

² **Pomeranz**, D. (2015). No Taxation without Information: Deterrence and Self-Enforcement in the Value Added Tax. *American Economic Review*, 105(8), pp. 2539–2569. doi: 10.1257/aer.20130393.

³ **Gordon**, R. K. (1996). Law of Tax Administration and Procedure. In: V. Thurony (ed.). *Tax law design and drafting*. Vol. 1 Washington, DC: International Monetary Fund.

⁴ Deloitte Tax Guides and Highlights предоставя кратко и актуално резюме на данъчните системи на над 140 държави по целия свят към 2017 година (<https://dits.deloitte.com/#TaxGuides>).

⁵ **Stewart**, M. (2012). Transnational Tax Information Exchange Networks: Steps towards a Globalized, Legitimate Tax Administration, 4. *World Tax Journal*, pp. 152–179.

та на данъчните постъпления и намаляване на дела на сенчестата икономика чрез предотвратяване на възможностите за укриване и невнасяне на данъци и отклонение от данъчно облагане.⁶ Участието на България в многостранните международни договорености за автоматичен обмен на финансова информация за данъчни цели ще допринесе за по-висока данъчна събираемост, както и за третирането на България като прозрачна данъчна юрисдикция.

Повечето изследователи са единодушни, че въвеждането на автоматичния обмен на информация като форма на засилено сътрудничество между данъчните органи на отделните държави ще намали международното избягване на данъци. Неговата ефективност и полезно действие обаче са свързани с географския обхват на участващите юрисдикции и с това дали всички обменящи финансова информация държави прилагат правила, основаващи се на общи стандарти и процедури.

Чрез извършения анализ в настоящия доклад се аргументира изследователската теза, че предоставянето на финансова информация със средствата на автоматичния обмен между участващите юрисдикции генерира качествена промяна в областта на данъчното облагане, като постепенно се превръща в глобална регулативна система. Основните закономерности и изведените тенденции са базирани на сравнителноправния анализ и историческия подход, а установяването на факти и зависимости се основава на констативно-аналитичния и оценъчния подход.

В контекста на темата за автоматичен обмен на финансова информация за данъчни цели, хармонизиране на данъчното законодателство може да бъде постигнато по два начина⁷: пряка форма на хармонизиране на данъчното законодателство се използва тогава, когато се определят минималните данъчни ставки. Европейският съюз например изисква налагане на данък върху добавената стойност (ДДС) с данъчна ставка най-малко 15 на сто. Вторият начин е имплицитно (косвено) хармонизиране и се прилага тогава, когато правителствата събират финансова информация от инвеститорите нерезиденти и обменят тази информация с чужди правителства. Тази система за обмен на информация има тенденция да бъде еднопосочна, тъй като движението на работна ръка и капитали като цяло е в посока от държави с високи данъци към такива с по-ниски. В рамките на тази непряка форма на данъчна хармонизация данъкоплатците не са в състояние да се възползват от по-добрата данъчна политика в други държави.⁸

Обменът на информация в областта на данъчното облагане, който е непрекъснато развиващ се инструмент за международно сътрудничество, е споделя-

⁶ Доклад с оценка по прилагането на Единната национална стратегия за повишаване на събираемостта на приходите, справяне със сенчестата икономика и намаляване на разходите за спазване на законодателството 2015–2017 г. на Министерство на финансите.

⁷ *Mitchel, D, J. (2004). The Economics of Tax Competition: Harmonization vs. Liberalization.*

⁸ *Ibid.*

нето на информация за данъкоплатците между юрисдикциите, за да се предотврати трансграничното избягване на данъци. Последният етап в развитието на обмена на информация е въвеждането на автоматичен обмен на данни за данъчни цели⁹, който е специфична форма на контрол с оглед на зачестилите през последните години случаи на данъчни измами и укриване на данъци в световен мащаб и може да бъде класифициран като средство за управление на трансграничния риск.

Доходите, които не се декларират и не се облагат с данъци, водят до значително намаляване на националните данъчни приходи. Отговор на този проблем се открива в т.нар. *автоматичен обмен на информация, който по същество „включва систематичен и периодичен обмен на масиви от данни за данъкоплатците от страната източник на доходите към страната, където лицето е местно за данъчни цели по отношение на различни категории доходи (например дивиденди, лихви, авторски възнаграждения, заплати, пенсии и т.н.)*”¹⁰. В научното пространство няма изразени спорове по отношение на значението и обхвата на термина „автоматичен обмен на информация“, поради това че повечето автори приемат и цитират посочената в настоящия параграф дефиниция на ОИСР.

Този нов международен стандарт представлява проактивен подход за подобряване на данъчната събираемост чрез сътрудничество между държавите, който се превърна в глобално прието решение¹¹ за противодействие на трансграничното избягване на данъци върху капиталовия доход. Автоматичният обмен на информация е отговор на нарастващото обществено разочарование към офшорното укриване на данъци и е описван като „крайъгълен камък“ за глобална данъчна прозрачност, по силата на своя потенциал за активно откриване и възпиране на незаконната дейност на данъкоплатците в офшорни зони.¹² Той постига глобална подкрепа, защото представлява политически осъществимо решение, което не променя фундаментално действащия международен данъчен режим и не диктува специфични данъчни политики.¹³

Докато автоматичният обмен е смятан за неприложим в миналото, към настоящия момент технологичният напредък е направил сравнително лесно

⁹ OECD, (2013). A Step Change in Tax Transparency: OECD Report for the G8 Summit, p. 4.

¹⁰ OECD, (2012). Automatic Exchange of Information. What It Is, How It Works, Benefits, What Remains To Be Done, p. 7.

¹¹ Marsoul, K. (2014). FATCA and Beyond: Global Information Reporting and Withholding Tax Relief: From FATCA to a Common Reporting Model, and from a Common Reporting Model to Simplified Withholding Tax Relief Procedures, 16 Derivs. & Fin. Instrum.

¹² Knobel, A. and Meizner, M. (2014). OECD's Automatic Information Exchange Standard: A Watershed Moment for Fighting Offshore Tax Evasion?, Tax Justice Network <<http://www.taxjustice.net/>>.

¹³ Cockfield, Arthur J. (2010). Protecting Taxpayer Privacy Rights Under Enhanced Cross-Border Tax Information Exchange: Toward a Multilateral Taxpayer Bill of Rights, 42(2) UBC Law Rev, pp. 419– 435.

събирането, прехвърлянето и обработката на големи количества данни. Новата ера на „данъчната прозрачност“ се характеризира с безпрецедентни нива на информация за данъкоплатците, споделяна между правителствата по целия свят.¹⁴ Автоматичният обмен на финансова информация включва предоставяне на голямо количество данъчно съществена информация, отнасяща се за чуждестранните данъкоплатци от данъчната администрация на страната – източник на доходите към страната, където лицето е местно. За разлика от спонтанния обмен на информация и този при поискване, автоматичният обмен на информация не се отнася до конкретен случай, а по-скоро данни, отнасящи се до определени категории данъкоплатци, се предоставят с автоматични средства.

През годините много държави предприемат стъпки, за да получават при поискване информация в областта на данъчното облагане за местните си лица за данъчни цели, като включват разпоредби в данъчни договори или споразумения за обмен на информация с други правителства, включително данъчни убежища. Историята на обмена на информация за данъчни цели може да се проследи до договорите за избягване на двойното данъчно облагане, сключени между Белгия и Франция през 1843 г. и между Белгия и Холандия през 1845 г.¹⁵ Сегашната мрежа от двустранни договори, които имат ключова роля при облагането на трансграничния доход, до голяма степен се основават на интелектуалната работа под егидата на Обществото на народите през 20-те години на 20. в., в резултат на която са създадени образци на договори в областта на данъчното облагане. Дори и в този период, когато възможностите за трансгранична търговия и инвестиции са силно ограничени, правителствата по целия свят обръщат сериозно внимание на международното избягване на данъци.¹⁶

Периодът непосредствено след Втората световна война се характеризира със слаба взаимозависимост между националните икономики, високи нива на недоверие сред държавите от Западния и Източния блок, малко на брой мултинационални компании, липса на истински световен финансов сектор, несигурни финансови системи и банкиране. Информационните технологии не са подготвени за глобални взаимовръзки в реално време, а водещата парадигма е защитата на банковата тайна. Може да се обобщи, че в този период все още не се е формирала концепцията, че избягването на данъци постепенно засилва своята трансграничност и е необходимо да бъдат предприети мерки на регионално и глобално ниво, както и не са налични правни и технически механизми за осъществяване на автоматичен обмен.

¹⁴ Owens, J. P. (2014). Tax transparency: the „Full Monty. *Bulletin for International Taxation*, 68 (9), pp. 512-514.; Turina, A. (2016). Visible, Though Not Visible in Itself. Transparency at the Crossroads of International Financial Regulation and International Taxation. *World Tax Journal* 8(3).

¹⁵ Oberson, X. (2015). *International Exchange of Information in Tax Matters. Towards Global Transparency*. Cheltenham: Edward Elgar Publishing Limited., p. 4.

¹⁶ Picciotto, S. (1992). *International Business Taxation: a Study in the Internationalization of Business Regulation*. London Widenfeld & Nicolson, p. 250–251.

Идеята за автоматичен обмен на данъчна информация се споменава за първи път в Конвенцията за избягване на двойното данъчно облагане на доходи-те и капитала на Организацията за икономическо сътрудничество и развитие (наричана по-долу „Конвенция по модела на ОИСР“) от 1963 г., която съдържа разпоредби относно обмен на информация¹⁷. Именно чл. 26 от Конвенцията предоставя правно основание за три форми на обмен на информация: 1) обмен при поискване; 2) спонтанен обмен на информация и 3) автоматичен обмен на информация. Практиката на сключените по този модел договори в областта на данъчното облагане показва, че най-често се използва методът на обмен на информация при поискване, когато една държава изисква информация за конкретен случай от друга държава. Конвенцията предвижда за въвеждане на автоматичен обмен държавите да сключат допълнително административно споразумение, което да регламентира логистичните и оперативните аспекти. Следователно тази форма на обмен остава основно като възможен механизъм, но на този първоначален етап не се прилага на практика.

Един от най-ранните международни инструменти, които създават практическа основа за автоматизиране на обмена на данъчна информация между държавите, е Скандинавската конвенция за взаимно административно сътрудничество по данъчни въпроси (Скандинавска конвенция)¹⁸. Тя е сключена между Дания, Финландия, Исландия, Норвегия и Швеция през 1972 г. и е подновена през 1989 г., когато се включват Фарьорските острови и Гренландия (територии на Дания, които се ползват с известна автономия и са независими по данъчни въпроси) като нови участващи юрисдикции.¹⁹ Тази Конвенция по-късно служи като основа за Спогодбата за административно сътрудничество по данъчни въпроси на ОИСР, която има значителен принос за развитието на концепцията за автоматичен обмен на информация.

Спогодбата за административно сътрудничество по данъчни въпроси на ОИСР (Многостранна спогодба) е разработена съвместно от ОИСР и Съвета на Европа през 1988 г.²⁰ Член 6 от Конвенцията въвежда правната възможност за автоматичен обмен на данъчна информация между страните. Този инструмент обаче изисква и наличието на допълнително споразумение между компетентните органи на заинтересованите държави, което да задейства автоматичен обмен на информация, а на практика подобни административни споразумения в този период не са били сключвани.

¹⁷ Ring, D. (2016). Exchange of Information – Global Tax Treaty Commentaries, p. 9.

¹⁸ Nordic Convention on Mutual Administrative Assistance in Tax Matters as amended in 1989 (Copenhagen 1972).

¹⁹ The Global Forum on Transparency and Exchange of Information for Tax Purposes, Combined Peer Review Report: Norway, paragraph 210. http://www.keepeek.com/Digital-Asset-Management/oecd/taxation/global-forum-on-transparency-and-exchange-of-information-for-tax-purposes-peerreviews-norway-2013_9789264205888-en#page1.

²⁰ Council of Europe/OECD, Convention on Mutual Administrative Assistance in Tax Matters (as amended by Protocol in 2010) Council of Europe/OECD 1988).

Междувременно започват да се появяват и двустранни международни договори, които имат за предмет автоматичен обмен на информация. Например, Канада и САЩ сключват споразумение, съгласно което могат автоматично да обменят информация за определени видове доходи.²¹ От 1997 г. споразумението позволява на Канада и САЩ автоматично да обменят информация за лихвените плащания, извършени към местни лица за данъчни цели на едната страна по техните банкови депозити на територията на другата държава.

През 1998 г. ОИСР стартира проект „Вредна данъчна конкуренция: възникващ глобален проблем“ в отговор на искане от държавите членки на ОИСР за предприемане на мерки за противодействие на разпространението на вредни данъчни практики²². Проектът е провокиран от опасенията на държавите за значителни загуби на приходи поради вредна данъчна конкуренция.²³ Докладът в резултат от проекта предоставя набор от насоки и график за държавите – членки на ОИСР, да премахнат вредните характеристики на техните данъчни режими. По-специално, докладът дава препоръки: да се идентифицират „данъчните убежища“ и да се поискат ангажименти от тяхна страна за спазване на принципите на прозрачност и ефективен обмен на информация; да се идентифицират и премахнат вредните характеристики на преференциалните данъчни режими в държавите – членки на ОИСР; да се насърчат други държави извън ОИСР да се присъединят към инициативата. Държавите – членки на ОИСР, приветстват доклада и възлагат на организацията да продължи дейността в тази насока. Целта е да се гарантира, че данъчната тежест ще бъде понасяна справедливо, а данъците няма да бъдат първостепенен фактор при вземането на решения за разпределяне на капитала. Въпреки че в този проект на ОИСР не е конкретно обсъждан автоматичният обмен на информация за данъчни цели, призивът за глобална прозрачност насочва към него.

През март 2001 г. ОИСР представя модел на Споразумение за автоматичен обмен на информация (Model Memorandum of Understanding on Automatic Exchange), което може да бъде използвано, за да бъде въведена в действие правната рамка за автоматичен обмен на информация съгласно договорите за избягване на двойното данъчно облагане и Спогодбата за административно сътрудничество по данъчни въпроси.²⁴

Когато се проследява историческото развитие на моделите за автоматичен обмен, трябва да се отбележи съществената роля, която Европейският

²¹ Article 27 of the Convention between Canada and the United States with Respect to Taxes on Income and on Capital from September 26, 1980, as amended by the Protocols done on June 14, 1983, March 28, 1984, March 17, 1995, July 29, 1997, and September 21, 2007.

²² OECD (1998). Harmful Tax Competition: An Emerging Global Issue. Paris: OECD.

²³ **Morriss, A. & Moberg, L.** (2012). Cartelizing Taxes: Understanding the OECD's Campaign against Harmful Tax Competition.

²⁴ OECD (2001). Model Memorandum of Understanding on Automatic Exchange for Tax Purposes. Paris: OECD.

съюз изиграва в разработването на инструменти за борба срещу укриването на данъци на регионално ниво. Интересен е фактът, че първоначално не е приет проектът на директива на Европейската общност за данъчно облагане на спестявания от 1989 г. (Директивата Scrivener по името на френски министър). Съобщението на Германия, че въз основа на директивата ще задържи 15% от дължимите дивиденди и лихви, предизвиква оттегляне на капиталите в размер на 43 милиона щатски долара между края на 1988 г. и април 1989 г., поради което мярката е отхвърлена.²⁵ През 2003 г. Европейският съюз приема режим за обмен на информация, наречен „Директива за спестяванията“ (2003/48/ЕО). Обхватът на автоматичния обмен между данъчните власти на държавите – членки на ЕС, е значително разширен в следващите години чрез приемането и измененията на Директивата за административното сътрудничество (Директива 2011/16/ЕС), главно поради влиянието на работата на ОИСР върху Общия стандарт за подаване на информация.

През 2010 г. нагласите към системата за автоматичния обмен се променят драстично поради световната финансова криза, като във връзка с нейното въздействие върху приходите международната общност започва да призовава за „глобална“ прозрачност за данъчни цели. В този контекст Съединените американски щати дават силен импулс за реализиране на автоматичен обмен на данни за финансови сметки, когато приемат Акт за спазване на данъчното законодателство във връзка със задгранични сметки на САЩ през 2010 г.²⁶ Тези норми на САЩ са резултат от разкрити случаи на злоупотреби със съществуващия данъчен режим относно доходите от чуждестранни източници на данъкоплатци на САЩ. Основният стимул за въвеждане на автоматичен обмен на информация за финансови сметки са разкритията от първото десетилетие на новото хилядолетие по отношение на банкови сметки, поддържани в чужбина от граждани на САЩ, главно в Швейцария. Най-голямата швейцарска банка UBS е обвинена, че между 2002 и 2007 г. е помогнала на свои американски вложители да укрият около 20 милиарда долара и съответно да избегнат плащането на милиони данъци годишно. За да отклони съдебно преследване по обвиненията, банката заплаща сума в размер на 780 милиона долара на правителството на САЩ.²⁷ Тези обстоятелства дават основание на Конгреса на САЩ да приеме разпоредби, познати като FATCA – Foreign Account Tax Compliance Act.

Идеята е да бъдат задължени чуждестранни финансови институции да идентифицират сметки, притежавани от граждани на САЩ, и да предоставят информация за тях на американската данъчна администрация. Регламентацията изисква финансовите институции извън САЩ да се регистрират на сайта

²⁵ **Walter**, I. and Smith, R. (2000). High Finance in the Euro-zone: Competing in the New European Capital Market. Ed. Pearson Education, p. 241.

²⁶ **Grinberg**, I. (2012). Beyond FATCA: An Evolutionary Moment for the International Tax System. Georgetown: Georgetown Law: Scholarly Commons.

²⁷ US Department of Justice (2009). *UBS Enters into Deferred Prosecution Agreement*.

на американската Служба за вътрешни приходи (Internal Revenue Service) и да съобщават регулярно за американските клиентски сметки.

Разпоредбите FATCA, които са част от Вътрешния приходен кодекс на САЩ, са инкорпорирани в мрежа от споразумения, като се сключват както междудържавни, така и споразумения между правителството на САЩ и конкретни финансови институции. Според междудържавните споразумения чуждестранното правителство следва да събере необходимата информация от финансовите институции на своята територия и да предостави информацията на Службата за вътрешни приходи на САЩ. В замяна, в рамките на някои от междуправителствените споразумения, САЩ се ангажират също да предоставят информация на чуждестранното правителство. По този начин по същество вътрешните норми на FATCA се трансформират в норми на междудържавни споразумения. Процесът на обмен при споразуменията между САЩ и конкретни финансови институции не е опосреден от административен орган на държавата, където се генерират доходите. Подходът на САЩ е катализатор, който поставя въпроса за автоматичния обмен на информация отново на дневен ред, но този път с много повече спешност и ултимативност.

Европа реагира на Акта за спазване на данъчното законодателство във връзка със задгранични сметки на САЩ с констатацията, че „фактът, че държавите членки са сключили или предстои да сключат споразумения със Съединените американски щати, свързани с FATCA, означава, че тези държави членки предоставят или ще предоставят по-широко сътрудничество по смисъла на член 19 от Директива 2011/16/ЕС²⁸, и са или ще бъдат задължени да предоставят по-широко сътрудничество и на други държави членки“²⁹. Приета е взаимстващата от FATCA Директива 2014/107/ЕС на Съвета от 9 декември 2014 г. по отношение на задължителния автоматичен обмен на информация в областта на данъчното облагане.³⁰ Директива 2014/107/ЕС е част от мерките за данъчна и финансова прозрачност на Европейския съюз, като чрез нея се регламентира особен вид административно сътрудничество между държавите членки, съгласно което те обменят системно финансова информация (включително такава, представляваща банкова тайна) в областта на данъчното облагане, касаеща местни лица за данъчни цели на другите юрисдикции от ЕС.³¹

²⁸ Директива 2011/16/ЕС на Съвета заменя Директива 77/799/ЕИО относно взаимопомощта между компетентните органи в държавите членки в областта на прякото данъчно облагане (ОJ L 64, 11.3.2011, р. 1).

²⁹ Цитатът е от Директива 2014/107/ЕС от 9 декември 2014 г. за изменение на Директива 2011/16/ЕС.

³⁰ Директива 2014/107/ЕС на Съвета е обнародвана в ОJ L 359, 16.12.2014, р. 1–29.

³¹ Директива (ЕС) 2015/2376, която касае предварителните трансгранични данъчни становища и предварителните споразумения за ценообразуване, Директива (ЕС) 2016/881 за многонационалните групи от предприятия и Директива (ЕС) 2016/2258 по отношение на достъпа на данъчните органи до информация за борбата с изпирането на пари, са допълнителни мерки на ЕС за прозрачност, разширяващи или свързани с автоматичния обмен.

През лятото на 2012 г. ОИСР публикува доклад за автоматичния обмен със заглавие „Какво е това, как работи, какви са ползите, какво остава да бъде направено?“³² Този доклад описва ключовите аспекти на автоматичния обмен на информация, включително какво е постигнато до момента от ОИСР в тази област и какви мерки следва да бъдат предприети. Докладът получава през юни 2012 г. одобрение от лидерите на Г-20³³ на срещата им в Мексико.³⁴

Пробив в международната данъчна политика е осъществен през 2013 г., когато страните от Г-20 приемат автоматичния обмен като нов формат за подаване на данъчна информация между държавите и възлагат на Организацията за икономическо сътрудничество и развитие разработване на единен световен стандарт за автоматичен обмен на данни за финансови сметки. Г-20 освен това призовават всички останали държави да се присъединят към тази инициатива възможно най-бързо, като целта е мерките да се прилагат в глобален мащаб.³⁵

Общ стандарт за предоставяне на информация (Common Reporting Standard, Стандарт CRS) и типово Споразумение между компетентните органи са публикувани от ОИСР през февруари 2014 г., като те се основават на предходни документи на ОИСР и ЕС, на FATCA, както и на международните стандарти за борба с изпирането на пари. Стандартът по същество изисква финансовите институции в целия свят да въведат необходимата система за идентифициране на техните клиенти и да докладват информация за сметките на чуждестранни физически и юридически лица (включително тръстове и фондации) към местната данъчна администрация, която на годишна база следва да подава информацията на държавите, където титулярите на сметки са местни лица за данъчни цели. За да се гарантира, че информацията е коректна и пълна, стандартът също така определя конкретни процедури и изисквания при събирането на данни, които да бъдат следвани от финансовите институции. Скоро след това на 9 юли 2014 г. ОИСР публикува пълната версия на Стандарта за автоматичен обмен на информация за финансови сметки в областта на данъчното облагане.³⁶ Тази версия на Стандарта включва коментари и насоки, подробен модел на споразумения, както и стандартен формат и изисквания за сигурен обмен на данни. През септември същата година цялостният пакет за световния стандарт е одобрен от министрите на финансите и от управителите на централните банки на държавите от Г-20.

³² <http://www.oecd.org/ctp/exchange-of-tax-information/improvinginternationaltaxcooperationoecdreleasesreportsonautomaticexchangeandtaxconfidentiality.htm>.

³³ Г-20 е група от 19 държави с най-големи икономики в света и Европейския съюз, които произвеждат 90% от световния брутен национален продукт.

³⁴ G20 Leaders Declaration (June 18-19), paragraph 48. <http://www.g20.utoronto.ca/summits/2012loscabos.html>.

³⁵ G20 (2013). G20 Leaders' Declaration. Russia, Saint Petersburg: G20. <http://www.g20.utoronto.ca/2013/2013-0906-declaration.html>.

³⁶ Достъпно на <http://www.oecd.org/ctp/exchange-of-tax-information/standard-for-automatic-exchange-of-financial-account-information-for-tax-matters-9789264216525-en.htm>.

На 29 октомври 2014 г. 51 държави подписват Многостранното споразумение между компетентните органи за автоматичен обмен на информация за финансови сметки, с което на базата на Спогодбата за административно сътрудничество по данъчни въпроси на ОИСР се активира автоматичният обмен на финансова информация. Общо над 100 юрисдикции са се ангажирали да предоставят информация в рамките на Глобалния стандарт на ОИСР и над 85 държави са подписали Многостранното споразумение, като група от тях, включително България, реално обменят за първи път данни през 2017 г.³⁷

Всички тези събития показват, че концепцията за международен автоматичен обмен на данъчна информация се превръща от теоретичен замисъл в практически приложен проект на регионално и глобално ниво за сравнително кратък период от време, а политическите и научни интереси започват да се фокусират все повече върху възможностите, предоставени от този вид регулации. Финансовите потоци, свързани с трансгранично избягване на данъци, се увеличават, а в същото време се мултиплицира сложността и непрозрачността на техниките за укриване на данъци. Тези явления изискват ефективни, систематични и единни мерки от държавите на икономическия, финансовия и фискален фронт с цел смекчаване на значителните негативни последици. Един от възможните отговори е автоматичният обмен на финансова информация за данъчни цели, който е приложим на глобално равнище.

ЛИТЕРАТУРА

- Директива 2011/16/ЕС на Съвета относно взаимопомощта между компетентните органи в държавите членки в областта на прякото данъчно облагане, обн. в ОJ L 64, 11.3.2011, р. 1.
- Директива 2014/107/ЕС на Съвета от 9 декември 2014 г. за изменение на Директива 2011/16/ЕС по отношение на задължителния автоматичен обмен на информация в областта на данъчното облагане, обн. в ОJ L 359, 16.12.2014 г.
- Cockfield, Arthur J. (2010). Protecting Taxpayer Privacy Rights Under Enhanced Cross-Border Tax Information Exchange: Toward a Multilateral Taxpayer Bill of Rights, 42(2) UBC Law Rev, pp. 419–435.
- Deloitte Tax Guides and Highlights (<https://dits.deloitte.com/#TaxGuides>).
- Grinberg, I. (2012). Beyond FATCA: An Evolutionary Moment for the International Tax System. Georgetown: Georgetown Law: Scholarly Commons.

³⁷ <https://www.oecd.org/tax/transparency/AEOI-commitments.pdf>.

- G20 Leaders Declaration (June 18-19), paragraph 48. <http://www.g20.utoronto.ca/summits/2012loscabos.html>.
- G20 (2013). G20 Leaders' Declaration. Russia, Saint Petersburg: G20. <http://www.g20.utoronto.ca/2013/2013-0906-declaration.html>.
- Gordon, R. K. (1996). Law of Tax Administration and Procedure in: V. Thurony (ed.). Tax law design and drafting Vol. 1 Washington, DC: International Monetary Fund.
- Knobel, A. and Meizner, M. (2014). OECD's Automatic Information Exchange Standard: A Watershed Moment for Fighting Offshore Tax Evasion?, Tax Justice Network <<http://www.taxjustice.net/>>.
- Mitchel, D, J. (2004). The Economics of Tax Competition: Harmonization vs. Liberalization.
- Marsoul, K. (2014). FATCA and Beyond: Global Information Reporting and Withholding Tax Relief: From FATCA to a Common Reporting Model, and from a Common Reporting Model to Simplified Withholding Tax Relief Procedures, 16 Derivs. & Fin. Instrum.
- Morriss, A. & Moberg, L. (2012). Cartelizing Taxes: Understanding the OECD's Campaign against Harmful Tax Competition.
- Oberson, X. (2015). International Exchange of Information in Tax Matters. Towards Global Transparency. Cheltenham: Edward Elgar Publishing Limited.
- OECD (1998). Harmful Tax Competition: An Emerging Global Issue. Paris: OECD.
- OECD (2001). Model Memorandum of Understanding on Automatic Exchange for Tax Purposes. Paris: OECD.
- OECD, (2012). Automatic Exchange of Information. What It Is, How It Works, Benefits, What Remains To Be Done, p. 7.
- OECD, (2013). A Step Change in Tax Transparency: OECD Report for the G8 Summit, p. 4.
- OECD Committee on Fiscal Affairs (2006). Manual on the Implementation of Exchange of Information Provisions for Tax Purposes. Paris: OECD. <http://www.oecd.org/ctp/exchange-of-taxinformation/cfaapprovesnewmanualoninformationexchange.htm>.
- Owens, J. P. (2014). Tax transparency: the „Full Monty. Bulletin for International Taxation, 68 (9), pp. 512-514.; Turina, A. (2016). Visible, Though Not Visible in Itself. Transparency at the Crossroads of International Financial Regulation and International Taxation. World Tax Journal 8(3).
- Picciotto, S. (1992). International Business Taxation: a Study in the Internationalization of Business Regulation. London Widenfeld & Nicolson, p. 250–251.
- Pomeranz, D. (2015). No Taxation without Information: Deterrence and Self-Enforcement in the Value Added Tax. American Economic Review, 105(8), pp. 2539–2569. doi: 10.1257/aer.20130393.
- Ring, D. (2016). Exchange of Information – Global Tax Treaty Commentaries, p. 9.
- Stewart, M. (2012). Transnational Tax Information Exchange Networks: Steps towards a Globalized, Legitimate Tax Administration, 4 World Tax Journal, p. 152–179.

The Global Forum on Transparency and Exchange of Information for Tax Purposes, Combined Peer Review Report: Norway, paragraph 210. http://www.keepeek.com/Digital-Asset-Management/oecd/taxation/global-forum-on-transparency-and-exchange-of-information-for-tax-purposes-peerreviews-norway-2013_9789264205888-en#page1.

US Department of Justice (2009). UBS Enters into Deferred Prosecution Agreement.

Walter, I. and Smith, R. (2000). High Finance in the Euro-zone: Competing in the New European Capital Market. Ed. Pearson Education.

МОДЕЛИ НА СЪДЕБНИ СЪВЕТИ В ЕВРОПА

Снежина Календжиева

Анотация. Опасенията относно независимостта на съдебната система доведоха до създаването на съдебни съвети в различни европейски държави. Тези независими институции имат различни компетенции в различни държави от ЕС. Съветите на съдебната власт от различни страни имат функцията да управляват определени аспекти на съдебната власт.

В съдебните съвети, съществуващи в Европа, често се прави разграничение между *южен европейски модел*, в който органът е с конституционни корени и изпълнява основни функции за защита на съдебната независимост – като например даване на съвети за назначаване на членове на съдебната система или дисциплинарни правомощия по отношение на тези членове, и *северен европейски модел*, при който съветите имат правомощия в областта на администрацията и управлението на съдилищата и играят важна роля в бюджетирането на съдилищата.

Докладът се съсредоточава върху различията между тези два модела и ключовите изисквания на така наречения *европейски модел на съдебен съвет*.

Ключови думи: Съдебни съвети, модели на администриране на съдебната система, европейски модел на съдебен съвет, северен европейски модел, южен европейски модел.

MODELS OF JUDICIAL COUNCILS IN EUROPE

Snejina Kalendjieva

Abstract. Concerns about the independence of the judiciary led to the creation of Judicial Councils in various European countries. These independent institutions have different competences in different EU countries. Councils of the Judiciary from different countries have in common the function of management of certain aspects of the judicial branch.

Within the Judicial Councils existing in Europe, a distinction is often made between the Southern European model, in which the body is constitutionally rooted and fulfills primary functions in safeguarding judicial independence – such as giving advice on the appointment of members of the judiciary or exercising disciplinary powers with regard to these members – and the Northern European model, in which the Councils have powers in the area of administration and court management and play an important part in the budgeting of courts.

The report focuses on the differences between these two models and the key requirements of the so-called “European Model of Judicial Council”.

Keywords: Judicial Councils, models of court administration, European Model of Judicial Council, Northern European Model, Southern European model.

Въведение

Съществуването на независими и безпристрастни съдилища е структурно изискване на всяка правова държава. В редица европейски държави, сред които и България, въпросите, свързани с управлението на съдебната система, са част от политическия дневен ред вече десетилетия. Настоящият доклад има за цел накратко да представи т.нар. „южен” и „северен” европейски модел на съдебен съвет, техните статут, състав и правомощия. Това разграничение е полезно, тъй като показва различните подходи, които са избрани в редица европейски държави със съдебни съвети, в опит да се осигури независимостта на съдебната система. Въпреки съществените различия между двата модела, именно осигуряването на независима съдебна власт е основната задача, която стои пред институцията *съдебен съвет*.

В доклада първо са посочени алтернативите на модела съдебен съвет на администриране на системата, разгледани са различни дефиниции на понятието „съдебен съвет”, както и основните характеристики на „европейския модел на съдебен съвет”. След това конкретно са разгледани и особеностите на двата модела, предмет на изследване, като са посочени и примери от различни европейски държави.

1. Модели на администриране на съдебната система

Съществуват различни модели на администриране на съдебната система. Възможни са и различни класификации на тези модели.¹

Класификацията, която използват Михал Бобек и Давид Кошар², се състои от 5 възможни модела, а именно:

- Модел на Министерството на правосъдието (the Ministry of Justice model) е исторически най-старият и функционира и до днес в Германия, Австрия, Чехия, Финландия и др. страни. Този модел не следва да се разбира като система, при която всичко се ръководи от изпълнителната власт – съществуват и други органи, които често играят важна роля при вземането на решения (законодателният орган, президентът на републиката, съдебни съвети, професионални организации);

- Модел на съдебния съвет (the judicial council model), дефиниран от авторите като модел, при който на независим орган са предоставени значителни правомощия главно при назначаването и повишаването на съдиите и/или при упражняване на дисциплинарни правомощия спрямо съдиите (тоест т.нар. „южен модел на съдебен съвет”, както ще видим по-нататък);

¹ Ginter, J.(1996). Guarantees of Judicial Independence. *Juridica International*, 1996, No. 1, pp. 75–84. <https://www.juridicainternational.eu/index.php?id=12423>, за разграничението между държавите от системата на общото право и на континенталната правна система, както и далеч по-усложнената класификацията, предложена от Shimon Shetreet (пак там).

² Bobek, M., & Kosar, D. (2014). *Global Solutions, Local Damages: A Critical Study in Judicial Councils in Central and Eastern Europe*. *German Law Journal*, Vol. 15, No. 7, p. 1265.

- Модел на съдебните служби (the courts service model), при който основната функция на съвета като независима организация е в областта на управлението и бюджетирането на съдилищата, и само ограничени правомощия при назначаването и повишаването на съдиите не упражняват дисциплинарни правомощия по отношение на съдиите (отговарящ на т.нар. „северен европейски модел на съдебен съвет”, възприет в Дания, Ирландия, Швеция и др.);

- Хибридни модели (hybrid models), при които са комбинирани различни компоненти от предходните три модела по такъв начин, че значително се различава от всеки един от тях (пр. Кипър, Швейцария, Англия, Унгария след 2011 г.);

- Социалистическият модел (the socialist model), при който в действителност комунистическата партия контролира съдилищата чрез главния прокурор, Върховния съд и председателите на съдилища (вече не се среща в Европа).

2. Моделът на съдебен съвет

През последните десетилетия се наблюдава тенденция да се създават съдебни съвети в редица държави не само в Европа, а и в Латинска Америка, Африка, Азия и Близкия изток. Целта на създаването на тези нови за съответните държави институции е да се осигури по-голяма независимост и/или отчетност на съдебната власт.

Когато говорим за независимост на съдебната система, трябва да имаме предвид, че съдийската независимост включва три аспекта: независимост на отделния съдия, независимост на отделните съдилища, независимост на системата на съдилищата.³ Някои автори говорят само за независимост на отделния съдия и независимост на съдилищата, под което се разбира системата на съдилищата като цяло.⁴ Според Ян Гинтер трите аспекта на независимост на съдебната система могат да бъдат гарантирани чрез различни средства и техники, като средствата и техниките за гарантиране на един аспект понякога могат да имат негативно отражение върху друг аспект на съдебната независимост. Същевременно някои автори разглеждат постигането на институционалната независимост като предпоставка за независимостта на отделния съдия.⁵ Затова не е и случайно, че именно институционалната реформа, която да осигури независимост на системата, е този аспект на независимостта на съдебната система, на който международните институции и организации отделят особено внимание, особено по отношение на посткомунистическите страни в Европа. Този подход и налагането на един конкретен модел на съдебно ад-

³ Ginter, J.(1996). Guarantees of Judicial Independence. *Juridica International*, 1996, No. 1, pp. 75–84. <https://www.juridicainternational.eu/index.php?id=12423>.

⁴ Guarnieri, C. (2011). Do Judicial Councils further Judicial Independence? Some Lessons from Europe.

⁵ Пак там.

министриране (модела „съдебен съвет“) е критикуван от някои автори⁶, които не само поставят под съмнение постигането на поставените цели, а сочат, че в някои страни от Централна и Източна Европа ситуацията дори се е влошила след създаването на съдебните съвети.

Важна е ролята, която играят редица международни организации и неправителствени организации за налагането на модела на съдебен съвет като модел на администриране на съдебната власт в редица държави. В Европа едва след 1990 г. Европейският съюз (ЕС) и Съветът на Европа (СЕ) започват да обръщат сериозно внимание на моделите на администриране на съдебната власт. Повратният момент е приемането на критериите за ЕС от Копенхаген през 1993 г. и последващият процес на присъединяване към ЕС. Съветът на Европа дава предимство на модела „съдебен съвет“ на съдебно администриране още през 1994 г.⁷ Консултативните органи, играли най-важна роля в създаването на този стандарт са: *Консултативният съвет на европейските съдии (KCEC)* – консултативен орган на Съвета на Европа по въпросите, свързани с независимостта, безпристрастността и компетентността на съдиите; *Европейската мрежа на съдебните съвети* – независим орган, политически и финансово подкрепен от Европейската комисия; *Венецианската комисия* – консултативен орган на СЕ по конституционни въпроси.

3. Понятие за съдебен съвет

Преди да разгледаме съставът и правомощията на двата модела, предмет на изследване в настоящия доклад, следва първо да разгледаме понятието „съдебен съвет“ и „европейски модел на съдебен съвет“.

Различните автори дават различни дефиниции на „съдебен съвет“. Основните дефиниции на съдебен съвет наблягат на тяхната функция да опазват съдебната власт от политически влияния, като ги определят като: посредници между изпълнителната власт и съдебната власт (Wim Voermans); орган, позициониран между съдебната власт и политически отговорната администрация, между изпълнителната власт и парламента, на който са предоставени значителни правомощия главно при назначаването и повишаването на съдиите и/или при упражняването на дисциплинарни правомощия спрямо съдиите (Бобек, Кошар); органи с конституционен мандат, на които е дадено правомощието да управлява кариерата на съдиите, независимо от въздействието и контрола на изпълнителната власт (Beers); институции, проектирани, за да отделят функциите по назначаване, повишаване и дисциплинарно наказване на съдиите от политическите процеси, докато осигуряват в известна степен на отчетност (Garoupa and Ginsburg); органи, които имат функцията да управляват опреде-

⁶ Bobek, M., & Kosar, D. (2014). Global Solutions, Local Damages: A Critical Study in Judicial Councils in Central and Eastern Europe. *German Law Journal*, Vol. 15, No. 7, p. 1258.

⁷ Препоръка Rec(94)12 на Комитета на министрите относно независимостта, ефективността и ролята на съдиите

лени аспекти на съдебната система (Pablo Jose' Castillo Ortiz).

Общото между всички определения е независимостта на органа от изпълнителната власт и целта – осигуряване независимост на съдебната система. За някои от авторите обаче правомощията във връзка с кариерата на съдиите (назначаване, повишаване и дисциплинарни правомощия) са неизменна черта на съдебните съвети. Поради тази причина и тези автори не приемат разграничението между северен и южен модел на европейски съвети, а определят модела с институции, създадени по т.нар. северен модел, макар и често наричани съдебни съвети, като court service model, а не модел на съдебен съвет.⁸ Други автори отричат разграничението като безполезно.⁹

4. Европейски модел на съдебен съвет

Характеристиките на европейския модел на администриране на съдебната система могат да бъдат изведени от различни документи.¹⁰ Сред основните изисквания на този модел могат да бъдат посочени:

1. съдебният съвет трябва да има конституционен статут;
2. поне половината от членовете на съдебния съвет трябва да бъдат съдии, избирани от своите колеги;
3. на съдебния съвет трябва да се предоставят правомощия за вземане на решения, а не само консултативни правомощия;
4. съдебният съвет трябва да има значителни компетенции по всички въпроси, свързани с кариерата на съдиите, включително подбор, назначаване, повишаване, преместване, уволнение и налагане на дисциплинарни наказания;
5. съдебният съвет трябва да се председателства или от председателя на Върховния съд, или от неутрален от изпълнителната власт представител.

Основната характеристика, която отличава предлагания европейски модел от конкуриращите го алтернативи, включително другите видове съдебни съвети, е, че той централизира правомощията, свързани с почти всички въпроси за кариерата на съдиите и предоставя средства за контрол на този орган върху съдиите.

⁸ **Bobek**, M., & **Kosar**, D. (2014). Global Solutions, Local Damages: A Critical Study in Judicial Councils in Central and Eastern Europe. *German Law Journal*, Vol. 15, No. 7, p. 1264. Същевременно Pablo Jose Castillo Ortiz вижда в посочената по-горе класификация посочване на 3 вида съдебни съвети.

⁹ **Garoupa**, N., & **Ginsburg**, T. (2008). Guarding the Guardians: Judicial Councils and Judicial Independence. John M. Olin Program in Law and Economics Working Paper No. 444.

¹⁰ Становище № 10 (2007) на Консултативния съвет на европейските съдии; Европейската харта за статута на съдиите; Резолюция от Будапеща относно самоуправлението на съдебната власт: балансиране на независимост и отчетност (2008 г.); Препоръка CM/REC(2010)12 на Комитета на министрите до държавите-членки относно съдиите: независимост, ефективност и отговорности; The European Network of Councils for the Judiciary (ENCJ), Councils for the Judiciary Report 2010–2011.

Много от настоящите държави – членки на ЕС, са избрали модела на съдебен съвет. Съставът, компетенциите, както и правомощията на съдебните съвети значително варират дори и сред европейските страни, които са въвели съдебен съвет. Повечето от тези съдебни съвети не отговарят на всички посочени по-горе критерии. Например френските, холандските и португалските съдии са малцинство в съдебните съвети в съответните страни. В Испания членовете от съдебната квота на съдебния съвет не са избирани от техните колеги. В Белгия и Холандия съдебните съвети не играят никаква роля в дисциплинарното производство. Унгарският съдебен съвет отговаря на изискванията на Европейския модел на съдебен съвет, докато правителството на Орбан не провежда съдебната реформа през 2011 г. и отнема голяма част от правомощията на унгарския Висш съвет на съдебната власт и ги прехвърля на новосъздадената Национална съдебна служба (Унгарският модел на съдебната администрация след съдебни реформи през 2011 г. може да се причисли към категорията на „хибридни модели“). Въпреки посочените примери моделът „европейски съдебен съвет“ оказва влияние върху развитието в много европейски държави (най-вече посткомунистически държави и кандидат членки), поради което познаването му е необходимо.

5. Южен и северен модел

Въпреки споменатите по-горе критики към класификацията на моделите на съдебни съвети на южен модел и северен модел (както е предложена в доклад, изготвен през 1999г. от Wim Voermans във връзка с плановете за създаване на съдебен съвет в Холандия)¹¹, разглеждането на тези два модела е важно, тъй като тези модели всъщност са израз на два различни подхода към намирането на баланса между независимост и отчетност на съдебната система, както и на акцентирание върху различни аспекти от независимостта на съдебната власт, които вече бяха разгледани. Същевременно дори авторите, които критикуват това разграничение, на практика признават тези два различни подхода, макар да не са съгласни с причисляването на съдебните съвети от северния модел към модела на съдебни съвети. Някои автори наричат „южния модел“ „средиземноморски“¹² или „френско-италиански“.¹³ Но всички признават разграничението в подходите. Освен това разграничението се споменава и в документи на различни консултативни органи.¹⁴

¹¹ Voermans, Dr. Wim. (1999). Councils for the Judiciary in EU Countries. European Commission/TAIEX, достъпно на http://siteresources.worldbank.org/INTLAWJUSTINST/Resources/Voermans_article.pdf.

¹² Smilov, D. (2013). The Judiciary: The Least Dangerous Branch? *The Oxford Handbook of Comparative Constitutional Law*. Oxford University Press.

¹³ Garoupa, N., & Ginsburg, T. (2008). The Comparative Law and Economics of Judicial Councils. *27 Berkeley Journal of International Law* 53, p.58.

¹⁴ Opinion of the Draft Law on the High Judicial and Prosecutorial Council of Bosnia and Herzegovina, Opinion No. 712 / 2013, Doc CDL-AD(2014)008; Становище № 10 (2007) на Консултативния съвет на европейските съдии (т.46).

5.1. Правомощия

Южноевропейските съвети в повечето случаи са конституционно закрепени и изпълняват основни функции за запазване независимостта на съдебната власт. Съветите, изградени по този модел, имат правомощия по отношение на назначаването или повишаването на членове на съдебната власт, обучението и дисциплинарни правомощия по отношение представители на съдебната власт. Отговорностите и компетенциите на съдебните съвети от южноевропейския модел са свързани с кариерното развитие на съдиите. Сред държавите, избрали съвети от южния модел, са Франция, Италия, Испания, Португалия, Белгия, Словения, Словакия, България, Румъния и др.

Съдебни съвети, създадени по северния модел, имат отчетливо различни характеристики. В повечето случаи тези съвети имат компетенции по-скоро в областта на съдебната администрация (надзор/наблюдение/ръководство на съдебната администрация, разпределение на делата, натовареност на магистратите), управлението на съдилищата (сграден фонд, автоматизация, подбор на персонал, обучение и др.) и играят важна роля в бюджетирането на съдилищата (участие в съставянето на бюджета, разпределение, наблюдение и контрол на разходите). Отговорностите и компетенциите на съдебните съвети, създадени в съответствие с този модел, не са фокусирани върху кариерата на съдиите, а по-скоро върху ефективното управление на съдебните организации. Примери за държави със съвети по северния модел са Швеция, Ирландия, Дания, Холандия и др.

Северният и южният модел са израз на два принципни метода за подпомагане качеството на системата на администриране на съдебната власт. В южния този принос към качеството се случва чрез система от правомощия, адресирани към съдията и неговата кариера, с акцент върху назначаване, обучение, оценка, повишение. При северния модел в основата на подхода е не контролът на отделния съдия, а в материалната и управленската сфера. Целта е задоволяване нуждите на съдебната власт независимо от волята на изпълнителната власт.

Въпреки че при южния модел се акцентира върху осигуряването на независимост на съдебната власт (най-вече във връзка с кариерата на съдиите), а при северния фокусът е основно върху ефективността на управлението и разпределението на ресурсите, следва да отбележим, че и при двата модела целта е независимостта на съдебната власт, но при северния модел, предвид правомощията на съдебните съвети, можем да говорим по-скоро за организационна независимост.

В Становище № 10 (2007) на Консултативния съвет на европейските съдии се говори за съвети, изпълняващи традиционни функции (така наречения “южноевропейски модел”, с правомощия за назначаване на съдии и оценка на съдебната власт) и съвети, изпълняващи нови функции (например така наречения “северноевропейски модел”, с правомощия по въпроси на управлението и бюджета). КСЕС поощрява предоставянето на съдебните съвети както на традиционни, така и на нови функции.

Южният модел на съдебен съвет в Европа е силно повлиян от италианския и френския съдебен съвет.¹⁵ Съдебните съвети в тези държави са и най-старите в Европа (Франция – 1946 г., Италия – 1959 г.).

Италианският модел прави опит да превърне съдебната система в почти самодостатъчен орган, предоставяйки ѝ правомощия за вземане на решения по всички въпроси, свързани с назначенията и статута на магистратите, включително бюджетното управление. Италианската система е известна с крайната независимост, при която съдебният съвет контролира на практика всички аспекти на съдебното назначаване и повишение в съдебната система. Този модел предоставя най-висока степен на институционална защита от външно влияние върху кадровите и бюджетните въпроси, което отразява изключително големите страхове от възможна намеса от страна на политически органи.¹⁶ Именно поради това е и моделът, който се избира в редица посткомунистически държави, и чието налагане ЕС и СЕ насърчават и в кандидат членките. Осигуряването на независимост на съдебната система след периоди на недемократично управление е приоритет в тези държави, а този модел съдебни съвети осигуряват именно ограничаване на влиянието на изпълнителната власт чрез създаване на независим орган, който да гарантира независимостта на съдебната власт.

Интересни са резултатите от изследване, направено от Европейската мрежа на съдебните съвети¹⁷, което показва, че 1/3 от съдиите, участвали в проучването, не смятат, че съдебните съвети в техните държави могат ефективно да защитават тяхната независимост. Нещо повече, най-висок е този процент в държави със съдебни съвети с широки правомощия (представители на южния модел) като Португалия, Испания и Румъния, докато най-нисък този процент е в Дания, Холандия и Норвегия (избрали съдебни съвети от северния модел). Интересни са и резултатите от отговора на въпроса дали съдебните съвети защитават независимостта на отделния съдия, където най-голям процент отговорили положително са съдиите от Дания, Франция, Норвегия и Полша – държави с много различни по компетенции и състав съдебни съвети. Имайки предвид, че и в Дания, и във Франция съдиите дори не са мнозинство в съдебните съвети, то виждаме, че от тези резултати не може да се направи категоричен извод за успеха или неуспеха на един от двата модела. Предоставените широки правомощия сами по себе си не са гаранция за функционирането на независим орган, който да защитава независимостта на съдебната власт. За да бъдат направени изводи от такива проучвания, следва да се имат предвид правомощията, съставът и политическият контекст във всяка отделна държава в съвкупност.

¹⁵ По-подробно за модела в Италия и Франция – Voermans, Dr. Wim. (1999). *Councils for the Judiciary in EU Countries*.

¹⁶ Smilov, D. (2013). *The Judiciary: The Least Dangerous Branch? The Oxford Handbook of Comparative Constitutional Law*. Oxford University Press.

¹⁷ Data ENCJ Survey on the Independence of Judges 2016–2017, p. 49, p. 55

5.2. Състав

Видно от гореизложеното разграничението между южния и северния модел е на основа правомощията, които са предоставени на съответните съдебни съвети. Въпреки че самите правомощия насочват към основните задачи, които са поставени пред съдебните съвети (осигуряване на независимост от политическо влияние при южния модел или по-ефективно администриране на различни аспекти на системата, без да се засягат въпроси, свързани с кариерата на съдиите, при северния модел) и към намиране на баланса между независимост и отчетност, чрез засилване на единия или другия аспект, то тези задачи и цели не могат да бъдат постигнати само с предоставянето на определени правомощия на съответните органи. Съставът на съдебните съвети играе не по-малко важна роля в това отношение. Ако целта е ограничаване на политическото влияние, то именно съставът на съдебния съвет е от ключово значение.

По-голямата част от съдебните съвети в европейските държави са със смесен състав (изключение напр. Гърция, където съставът се определя чрез жребий измежду съдиите и прокурорите във Върховния съд). В повечето от държавите съдиите са мнозинство, това обаче не означава, че съдиите, избрани от съдии, са мнозинство, каквато е препоръката на КСЕС.¹⁸ Във Франция и Дания съдиите, не всички избрани от свои колеги, дори не са мнозинство. В редица от държавите, сред които България, Хърватия, Италия, Полша, Португалия, Румъния, Испания, част от членовете се избират от парламента, а в някои като Словакия има представители дори на правителството. В Дания е предвидено, че двама от членовете следва да са със специални управленски и социални познания.

Огромно е разнообразието и в броя на членовете на съдебните съвети – от 3–5 в Холандия до 44 в Белгия. В почти всички държави мандатът е между 4 и 6 години.

Трудно може да се направи строга класификация по признака „състав на съдебните съвети“. Освен това разглеждането единствено на състава на съдебните съвети, без да се отчитат и правомощията на съответните органи, не може да ни даде информация за функционирането на органите и способността им да осигурят независимост на съдебната система.

5.3. Статут

КСЕС препоръчва съдебните съвети да са уредени на конституционно ниво.¹⁹ От разгледаните в Наръчника на европейската мрежа на съдебните съвети²⁰ държави едва в 4 уредбата е на законово, а не на конституционно ниво. Това са Холандия, Латвия, Дания, Ирландия, както и Съветът за администра-

¹⁸ Вж. Становище на КСЕС № 10 от 2007 г, т. 17.

¹⁹ Вж. Становище на КСЕС № 10 от 2007 г, т. 11.

²⁰ Наръчник на европейската мрежа на съдебните съвети, с. 49–117, достъпен на <http://www.vss.justice.bg/root/f/upload/18/ENCJ-Guide-2017.pdf>

тивно правосъдие в Италия.²¹ И в четирите посочени държави (изключваме Италия) съдебните съвети нямат дисциплинарни правомощия и нямат или имат само съвещателни функции по отношение на назначаването на магистрати. За разлика от съставите на съветите, където разнообразието не позволява да направим категоричен извод без по-задълбочен анализ, то статутът в различните разгледани държави показва, че единствено държави, избрали т.нар. северен модел на съдебен съвет не са уредили съответния орган на конституционно ниво. Тук следва да отбележим обаче, че и при уредбата на конституционно ниво са възможни съществени различия, а именно в степента, в която са уредени съставът и правомощията в конституцията.

От гореизложеното е видно, че южният европейски модел на съдебен съвет е по-близо до критериите на европейския модел на съдебен съвет, очертани по-горе. Всеки съдебен съвет, който отговаря на критериите на европейския модел на съдебен съвет може да се определи като съдебен съвет от южния модел, обратното обаче не винаги е вярно, тъй като в основата на разграничението между южен и северен модел са предоставените правомощия, но европейските стандарти имат редица изисквания и относно състава и начина на вземане на решения. Освен това т.нар. „европейски модел на съдебен съвет“, който се препоръчва и от консултативните органи на СЕ, препоръчва на съдебните съвети да бъдат предоставени възможно най-широк кръг правомощия, включващи характерните и за южния модел, и за северния модел правомощия.

6. ВСС в България

Висшият съдебен съвет (ВСС) като независим кадрови орган на съдебната власт е учреден за първи път с Конституцията от 1991 г. Проследявайки развитието на уредбата, се забелязва тенденция на увеличаване на правомощията на ВСС за сметка на компетентността на председателите на съдилища и общите събрания и превръщането на ВСС в централен орган за администриране на съдебната власт с обща компетентност. ВСС е сред съдебните съвети с най-широки правомощия сред държавите от ЕС²² и безспорно може да се причисли към съдебните съвети, изградени по южния модел. Висшият съдебен съвет на РБ до голяма степен следва елементите на т.нар. европейски модел на съдебен съвет, очертан в препоръките на Съвета на Европа.

²¹ В италианската система се прави разграничение между съдиите, занимаващи се с граждански и наказателни дела, от една страна, и административните съдии, от друга страна. Те имат различни органи за самоуправление: Висш съдебен съвет на съдиите по наказателни и граждански дела (C.S.M.) и Съвет за административно правосъдие (CPGA) на съдиите по административни дела.

²² Castillo Ortiz, P.J.(2017). Councils of the Judiciary and Judges' Perceptions of Respect to Their Independence in Europe. *Hague J Rule Law* (2017) 9: 315. <https://doi.org/10.1007/s40803-017-0061-2>.

Заклучение

В доклада бяха очертани най-общо характеристиките на южния и северния европейски модел на съдебни съвети – едно разграничение, критикувано и отхвърляно от някои автори, но помагащо ни да вникнем по същество в различните задачи, които стоят пред съответните институции и различните подходи, избрани от европейските държави, за подобряване функционирането на съдебната система. Съдебните съвети са продукт на разнообразни политически и културни развития в съответната правна система, те са уникални и ние не можем да наблюдаваме и сравняваме тези институции извън контекста. Разглеждането на двата модела, предмет на настоящия доклад, няма за цел отхвърлянето на който и да било от тях като неподходящ или неотговарящ на определени изисквания. Познаването на тези два основни модела на съдебни съвети обаче е важно и с оглед динамиката в законодателствата на европейските държави през последните години, в търсене на най-подходящия за техните условия и тяхната съдебна система съдебен съвет. Предвид и дискусиата за нова конституция и възможността за радикална промяна на модела в България, по-задълбочено изследване на различните модели на администриране и в частност моделите на съдебни съвети би спомогнало за намирането на правилния път при изграждането на институциите, за да бъде постигната и висока степен на независимост и ефективност на съдебната система.

ЛИТЕРАТУРА

- Аденитайър, Д. Съдебна независимост в Европа. *Съдебно право*, достъпно на <http://www.sadebnopravo.bg/biblioteka/2016/6/17/>-. /Adenitire, J. Sadebnata nezavisimost v Evropa. *Sadebno pravo*.
- Наръчник на европейската мрежа на съдебните съвети, достъпен на <http://www.vss.justice.bg/root/f/upload/18/ENCJ-Guide-2017.pdf/> ENCJ Guide.
- Европейската харта за статута на съдиите./ European Charter on the Statute for Judges.
- Препоръка Rec(94)12 на Комитета на министрите относно независимостта, ефективността и ролята на съдиите./ Recommendation No.R (94) 12 of the Committee of Ministers on the independence, efficiency and role of judges.
- Препоръка CM/REC(2010)12 на Комитета на министрите до държавите членки относно съдиите: независимост, ефективност и отговорности./ Recommendation CM/Rec (2010) 12 of the Committee of Ministers to member states on judges: independence, efficiency and responsibilities, adopted by the Committee of Ministers on 17 November 2010.

- Резолюция от Будапеща относно самоуправлението на съдебната власт: балансиране на независимост и отчетност (2008 г.)./ Resolution of the ENCJ on “Self Governance for the Judiciary: Balancing Independence and Accountability” of May 2008.
- Становище № 10 (2007) на Консултативния съвет на европейските съдии./ Opinion no. 10 (2007) of the Consultative Council of European Judges (CCJE).
- Autheman, V., & Elena, S. (2004). Global Best Practices: JUDICIAL COUNCILS. Lessons Learned from Europe and Latin America. IFES RULE OF LAW WHITE PAPER SERIES. <https://www.csm.org.pt/wp-content/uploads/2017/12/authemaandelena2004judicialcouncilslessonslearnedeuropelatinamerica.pdf>.
- Bobek, M., & Kosar, D. (2014). Global Solutions, Local Damages: A Critical Study in Judicial Councils in Central and Eastern Europe. *German Law Journal*, Vol. 15, No. 7, pp. 1257-1292.
- Castillo Ortiz, P.J.(2017). Councils of the Judiciary and Judges’ Perceptions of Respect to Their Independence in Europe. *Hague J Rule Law* (2017) 9: 315. <https://doi.org/10.1007/s40803-017-0061-2>.
- Garoupa, N.,& Ginsburg,T. (2008). Guarding the Guardians: Judicial Councils and Judicial Independence. John M. Olin Program in Law and Economics Working Paper No. 444.
- Garoupa, N.,& Ginsburg,T. (2008). The Comparative Law and Economics of Judicial Councils. *27 Berkeley Journal of International Law* 53.
- Ginter, J.(1996). Guarantees of Judicial Independence. *Juridica International*, 1996, No. 1, pp. 75-84. <https://www.juridicainternational.eu/index.php?id=12423>.
- Guarnieri, C. (2011). Do Judicial Councils further Judicial Independence? Some Lessons from Europe. http://www.tepav.org.tr/upload/files/haber/1306757445-1.CARLO_GUARNIERI_Do_Judicial_Councils_further_Judicial_Independence_Some_Lessons_from_Europe_Paper_.pdf
- Piana, D. (2009). The Power Knock at the Court’s Back Door: Two Waves of Postcommunist Judicial Reforms. SAGE Publications. *Comparative Political Studies*, volume 42, issue 6, June 2009., pp. 816-840.
- Preshova, D., Damjanovski, I.,& Nechev, Z. (2017). The Effectiveness of the ‘European Model’ of Judicial Independence in the Western Balkans: Judicial Councils as a Solution or a New Cause of Concern for Judicial Reforms. CLEER Paper Series, 2017/1, T.M.C. Asser Institute for International & European Law 2017-1. http://www.asser.nl/media/3475/cleer17-1_web.pdf
- Smilov, D. (2013). The Judiciary: The Least Dangerous Branch? *The Oxford Handbook of Comparative Constitutional Law*. Oxford University Press.
- The European Network of Councils for the Judiciary (ENCJ), Councils for the Judiciary Report 2010–2011.
- Data ENCJ Survey on the Independence of Judges 2016–2017.

Секция

**Социология, антропология
и науки за културата**

НОРМАТИВНА УРЕДБА НА ИНТЕРНАТА В БЪЛГАРИЯ

Здравко Сталев Ангелов

Анотация. Докладът е анализ на нормативна база, промените ѝ, правилниците за приложение, отнасящи се за ТВУ създадено, уредено, законово и нормативно регулирано от ЗБППМН в периода на държавния социализъм и приемниците му ВУИ и СПИ.

Анализът показва мястото на интерната в правно регламентарната рамка на страната; начинът, по който е детерминиран и/или легитимиран от законната и нормативна регулация – залагаща инфранаказателност на училищата, позволяваща гъвкавостта и устойчивостта им при трансформация на страната. Тази квазиюрдическа функция позволява да се държат определени процеси под нивото на юридическата нормативност. Интернатната микронаказуемост е поливалентна. През идеята за опасност тя се обръща и към индивиди и групи, но и към поведения.

Поставя се въпросът: променя ли се логиката на функциониране на интерната от място на наказуемост към място на социална чувствителност и превенция и вижда ли се промяната през нормативните документи.

Ключови думи: Закон за борба срещу противообществените прояви на малолетните и непълнолетните (ЗБППМН), Трудововъзпитателно училище (ТВУ), Възпитателно училище интернат (ВУИ), Социално-педагогически интернат (СПИ), Централна комисия за борба срещу противообществените прояви на малолетните и непълнолетните (ЦКБППМН), Местна комисия за борба срещу противообществените прояви на малолетните и непълнолетните (МКБППМН)

REGULATORY BASIS OF THE BOARDING SCHOOL IN BULGARIA

Zdravko Stalev Angelov

Abstract. The report is an analysis of legal basis, its amendments, the rules of implementation relating to LES created, regulated, legally regulated by AJDA in the period of the state socialism and its successors remedial boarding school and social-pedagogical boarding school.

The analysis shows the place of the boarding school in the legal regulatory framework of the country; the way in which it is determined and/or legitimized by the legal regulation – presupposing infrapenalty of schools, allowing their flexibility and sustainability in the transformation of the country. This quasi-judicial function allows certain processes to be kept below the level of legal regulation. The boarding school micropenalty is multivalent. Through the idea of danger, it also turns to individuals and groups, but to behaviours as well.

The question arises: Does the logic of functioning of the boarding house change from a place of punishment to a place of social sensitivity and prevention and is the change visible through the regulatory documents.

Key words: Anti-juvenile delinquency act, Labour education school (LES), Remedial boarding school, Social-pedagogical boarding school, Central committee were set up to control anti-social acts of minors and juveniles, Local committee were set up to control anti-social acts of minors and juveniles.

* * *

Този текст е кратък анализ от птичи поглед на *Закона за борба срещу противообществените прояви на малолетните и непълнолетните* от 1961 г. и на правилниците за приложение, отнасящи се за *Трудововъзпитателното училище (ТВУ)* и неговите приемници след 1989 г.¹

ЗБППМН урежда въпроси, свързани с предотвратяването и борбата срещу формите на престъпност, нарушения и отклонения при възпитанието на малолетни и непълнолетни. Целта му е справянето с формите на престъпност сред малолетните и непълнолетните, за чието осъществяване се организират комисии за борба срещу противообществените прояви на малолетните и непълнолетните, детски педагогически стаи, трудововъзпитателни училища, поправителни домове.

С приемане на ЗБППМН през 1961 г. се привлича и активизира обществеността към борба срещу противообществените прояви. Изземат се правораздавателни функции от съдилищата, които трансформирани в обществено-възпитателни функции, се възлагат на местните комисии. Така се залага инфранаказателната функция на интерната в България. Позовавам се на Мартин Канушев по отношение на понятието. Под инфранаказателна функция разбирам именно държането под юридическата нормативност простъпките на малолетните – изразено в това изземване на функции от съдилищата и възложени на местните комисии.

Комисиите за борба срещу противообществените прояви на малолетните и непълнолетните са Централна, окръжни и местни (районни) комисии.

Централната комисия ръководи и съгласува дейността на окръжните и местните комисии. Разработва мероприятия за широко привличане на обществеността, предотвратяване и борба с противообществените прояви на малолетните и непълнолетните. Обобщава съответните статистически данни и прави предложения към съответните държавни органи, обществени организации и научни институти.

При всички окръжни и градски народни съвети се създават *окръжни и местни комисии* за борба срещу противообществените прояви на малолетните и непълнолетните. Оперативно се ръководят от председател, зам.-председател и секретар и в края на всяка година отчитат своята дейност пред съответните народни съвети.

Задачите на окръжните комисии са: да ръководят и съгласуват дейността на местните комисии в окръга; да изучават състоянието и причините на противообществените прояви на малолетните и непълнолетните в окръга; да правят предложения пред Министерството на просветата и културата за настаняване в ТВУ-тата на малолетните и непълнолетните, представени от местните комисии и да осъществяват обществен контрол върху намиращите се на територията на окръга детски педагогически стаи, ТВУ-та и поправителни домове по приложението на ЗБППМН.

Задачите на местните комисии са: да издирват малолетните и непълнолетните, нуждаещи се от помощ (това са деца с агресивно поведение, несправящи се в училище, с проблеми в семейството, сираци и останали без надзор) и вземат мерки за тяхното настаняване на работа или изпращането им в учебни заведения, и оказват помощ на родителите (лицата, които ги заместват) при възпитанието на децата. Разглеждат простъпките на малолетните и непълнолетните от 8- до 14-годишна възраст, извършили обществено опасни деяния и на непълнолетните от 14 до 18 навършени години, които са извършили престъпни деяния по отношение на които наказателното преследване е прекратено от прокурора или съда съгласно чл. 29 от закона.

За всеки конкретен случай се комплектува подходящ състав с оглед на семейството, личността на малолетния или непълнолетния или на родителите, чието нехайство се разглежда, определят се председател и двама членове, единият, от които ще бъде секретар. Към тримата членове според случая може да се привлече и друг член на комисията.

Тук ще си позволя едно отклонение. Ще преразкажа интерпретацията на Мартин Канушев върху Фуко и понятието за простъпка като специално квазиюридическо понятие. Накратко комисииите разглеждат и обсъждат простъпките на малолетните, извършили общественоопасни деяния; детайлно преценяват простъпките на непълнолетните, извършили престъпления, когато са освободени от наказателна отговорност; санкционират простъпките на непълнолетни, извършили други значителни противообществени прояви, за които се предвижда налагане на възпитателна мярка като „дребно хулиганство“ и „наказват“ простъпките на непълнолетни, извършили противообществени прояви, които са израз на отклонение от правилното развитие и възпитание. Простъпките са неморален и паразитен начин на живот, бягство от семейството, безделие, скитничество и просия. При разглеждане на простъпките се следва установен ред. Първо, инспектор от детската педагогическа стая или член на комисията извършва проверка на фактите, изложени в заявлението или оплакването, постъпило от обществени организации, съд, прокуратура, милиция, заявления на граждани, оплаквания на родители. Той събира доказателствата, изобличаващи извършителя на простъпката и прави обоснован писмен доклад до комисията. Второ, запознаване с доклада и определяне на времето, мястото и лицата, които трябва да бъдат призовани.

В деня на разглеждането председателят установява спазването на законната процедура и дава ход на разглеждането, при което адвокатска защита не се допуска.

Решенията се вземат с обикновено болшинство, те са писмено мотивирани и не подлежат на обжалване. Законът допуска повторно разглеждане на простъпката от друг състав на комисията. Решенията на местните комисии са задължителни за всички учреждения, организации, предприятия, длъжностни лица и граждани.

С приемането на ЗБППМН и Правилника за приложение от 1961 г. през ранния социализъм се залага инфранаказателна юрисдикция на институцията интернат. Квазиюримическа функция се изразява в изземването на правораздавателни функции от съдилищата, които, трансформирани в общественно-възпитателни функции, се възлагат на социалистическата общественост чрез местните комисии. Реалната инфранаказателна юрисдикция на комисииите се състои в това, че те разглеждат простъпките на малолетните, извършили общественноопасни деяния и преценяват простъпките на непълнолетните, извършили престъпление, но освободени от наказателна отговорност. Полето на възпитателната инфранаказателност покрива от отклонението през простъпката до престъплението и накрая до настаняването в ТВУ. Инфранаказателната функция обхваща не само детската девиантност, но и родителите. Доказателство за това са указанията на Централната комисия, в които ясно е посочено изземването на правораздавателни функции от съдилищата и трансформирани в общественно-възпитателни, и са възложени на комисииите. Когато се установи, че малолетните и непълнолетните са подбудени към извършването на деянието от възрастни граждани, или нехайство от страна на родителите комисииите имат право да правят предложение пред държавните органи за привличането на родителите под отговорност.

Според промените в ЗБППМН през 70-те години се въвежда фигурата *обществен възпитател*. Обществените възпитатели имат за задача да оказват помощ на родителите (лицата, които ги заместват) в поправянето и превъзпитанието на малолетните и непълнолетните и се определят от местната комисия. Определянето на обществен възпитател не освобождава родителите от задълженията им с възпитанието и поведението на децата им. Работата им се ръководи от местните комисии и от инспекторите при детските педагогически стаи и те се отчитат редовно пред местните комисии. Промените включват още допълване на задачите на местните комисии и на установения ред за настаняване в ТВУ, срокът на престой там и възможността за предсрочно напускане.

След падането на режима на държавния социализъм промени в ЗБППМН са направени през 1996 г. Съществуващите ТВУ се трансформират като се закриват, а на тяхно място се създават *възпитателни училища интернати*, и се създават още *социално-педагогически интернати*. Законът урежда дейността по предотвратяването и борбата срещу противообществените прояви на мало-

летните и непълнолетните и по осигуряването на нормалното развитие и възпитание на извършителите им. За тази цел се създават комисии за борба срещу противообществените прояви на малолетните и непълнолетните, детски педагогически стаи, социално-педагогически интернати, възпитателни училища – интернати, домове за временно настаняване на малолетни и непълнолетни, приюти за безнадзорни деца. Към СПИ, ВУИ и домове за временно настаняване на малолетни и непълнолетни се организират общежития, работилници и помощни стопанства.

Централната комисия вече не съгласува, а контролира дейността на местните комисии. Координира дейността на държавните органи във връзка с борбата срещу противообществените прояви на малолетните и непълнолетните.

Промените в задачите на местните комисии са да организират и координират социално-превантивната дейност на територията на общината, издирват и установяват съвместно с инспекторите в детските педагогически стаи и центрове за социални грижи малолетните и непълнолетните, нуждаещи се от помощ, и вземат мерки за тяхната социална защита и развитие. Съдействат на лицата, излезли от социално-педагогическите интернати, от възпитателните училища интернати, от поправителните домове и от приютите за безнадзорни деца, пред компетентните органи за уреждане на основните им битови, трудови и социални проблеми.

Простъпките на малолетните и непълнолетните се разглеждат от местните комисии в състав председател и двама членове. В зависимост от конкретния случай може да се привличат и други членове на комисията или специалисти. Съставът, разглеждащ възпитателното дело, разяснява на малолетния (непълнолетния) правата му и последиците от извършената простъпка.

Като възпитателна мярка, която могат да налагат местните комисии, се предвижда настаняване в социално-педагогически интернат; предупреждение за настаняване във възпитателно училище интернат, с изпитателен срок до 6 месеца, и настаняване във възпитателно училище – интернат.

Местните комисии разглеждат простъпките на малолетните и непълнолетните в двуседмичен срок по предложение на педагогическите съвети, обществените възпитатели и социалните работници. При разглеждането на простъпките присъствието на малолетния (непълнолетния), на единия родител и обществен защитник е задължително. Адвокатска защита пред местните комисии не се допуска. След приключването на делото наложената възпитателна мярка може да се обжалва пред кмета от обществения защитник, непълнолетния или родителите (лицата, които ги заместват) в 14-дневен срок. Кметът се запознава с преписката и се произнася в 7-дневен срок от получаването на жалбата. Мярката настаняване във ВУИ може да се обжалва пред районен съдия.

В социално-педагогическите интернати се настаняват малолетни над 7-годишна възраст и непълнолетни, които нямат подходящи условия за живот в

семейството или са лишени от родителски грижи и надзор и са извършили или съществуват предпоставки за извършване на противообществени прояви.

Във възпитателните училища интернати се настаняват малолетни над 8-годишна възраст и непълнолетни, извършили противообществени прояви, към които възпитателните мерки от закона са се оказали недостатъчни и за нормалното им възпитание няма подходяща социална среда.

Въвежда се фигурата *социален работник*, който е служител в съответния общински (районен) център за социални грижи и има следните задължения по ЗБППМН: издирва, установява и взема на отчет социално застрашени малолетни и непълнолетни и взема мерки за социалната им защита; съдейства за решаване на социалните проблеми на малолетните и непълнолетните с противообществени прояви и семействата им; осигурява работа и нормални битови условия на освободените от ВУИ и СПИ, приютите и поправителните домове; работи съвместно с местните комисии, детските педагогически стаи и обществените възпитатели и следи развитието и възпитанието на настанените във ВУИ и СПИ. Социалният работник изпълнява своите задачи в сътрудничество с обществения възпитател. Разликите са в тяхната дейност. Дейността на обществения възпитател е в оказването на помощ на родителите при възпитанието на децата им. Социалният работник спомага за интеграцията на социално застрашени малолетни и непълнолетни, взема мерки за социалната им защита и решаването на социалните им проблеми. Следователно основната цел на социалния работник е да съдейства за интеграцията в обществото на малолетните и непълнолетните. В този смисъл социалният работник и общественият възпитател имат взаимно допълващи се функции.

Законът дефинира и фигурата *обществен защитник*. Обществен защитник е лице с обществен престиж, ползващо се с доверието на малолетния или непълнолетния, неговите родители, или лицата, които го заместват. Той защитава малолетния (непълнолетния) при разглеждането на възпитателното дело.

Към Централната комисия през 2004 г. се създава Център за квалификация на кадри за борба срещу противообществените прояви на малолетните и непълнолетните. Създава се дирекция „Социално подпомагане“.

Централната комисия разработва и участва в създаването на програми за работа с малолетни и непълнолетни за предотвратяване и противодействие на извършването на противообществени прояви или престъпления и приобщаване към дейности, които спомагат за нормалното им развитие и възпитание; програми за образование и социална интеграция на малолетни и непълнолетни, извършили противообществени прояви, и непълнолетни, извършили престъпления; програми за професионално обучение и трудова заетост на непълнолетни, пребивавали в социално-педагогически интернати, възпитателни училища интернати, поправителни домове, както и условно осъдени и предсрочно освободени; програма за работа с родители във връзка с извършени от техните деца противообществени прояви или престъпления; програми за

стимулиране на работодатели, които наемат на работа непълнолетни, извършили противообществени прояви или престъпления. С промените в закона започва да участва в разработването на нормативни актове, отнасящи се до проблемите на малолетните и непълнолетните.

Местните комисии заедно с детските педагогически стаи разглеждат простъпките на малолетните и непълнолетните и налагат възпитателни мерки без мерките настаняване в СПИ и настаняване във ВУИ. Привеждат в изпълнение възпитателните мерки по отношение на малолетните и непълнолетните и мерките за обществено въздействие по отношение на родителите (лицата, които ги заместват), проявили нехайство към възпитанието на децата си.

Компетентен орган да разглежда възпитателни дела за противообществени прояви, извършени от малолетни или непълнолетни, и престъпления, извършени от непълнолетни, освободени от наказателна отговорност по чл. 61 от НК, е местната комисия по настоящ адрес. В компетенциите на местните комисии остава налагането на предвидените от ЗБППМН възпитателни мерки спрямо малолетни и непълнолетни, както и на родители, проявили нехайство спрямо възпитанието на децата си.

Местните комисии разглеждат простъпките на малолетните и непълнолетните в двуседмичен срок по ред вече описан по-горе, определен в ЗБППМН.

При разглеждането на възпитателното дело присъствието на малолетния (непълнолетния), на негов родител (лицето, което го замества) е задължително. Правата и законните интереси на малолетния (непълнолетния) се защитават от негов доверен представител или адвокат. Местната комисия налага възпитателна мярка по чл. 13 с изключение на мерките настаняване в СПИ и във ВУИ. Тези мерки се налагат от районен съд след предложение от местната комисия. Решението се изготвя в писмена форма с мотиви, подписва се от членовете на състава и се обявява на същото заседание. Възпитателното дело се изпраща в 3-дневен срок на районния съд, ако решението е предложение за настаняване в СПИ или ВУИ. Решението на комисията може да бъде обжалвано пред районен съд. Решението, с което се налага възпитателна мярка настаняване в СПИ и във ВУИ, може да бъде обжалвано или протестирано пред съответния окръжен съд. Окръжният съд насрочва делото по жалбата.

В допълнителните разпоредби към ЗБППМН от 2004 г. се дават определения на понятията: *противообществена проява*, *възпитателна мярка*, *безнадзорно дете*, *доверен представител* и *лицата, които ги заместват*.

„Противообществена проява“ е деяние, което е обществено опасно и противоправно или противоречи на морала и добрите нрави.“

„Възпитателна мярка“ е алтернативна на наказанието мярка за възпитателно въздействие спрямо малолетен или непълнолетен, извършил противообществена проява, и непълнолетен, освободен от наказателна отговорност по чл. 61 от НК, и се налага за преодоляване и предотвратяване на бъдещи нарушения и интеграция в обществото.

„Безнадзорно дете“ е лице, ненавършило 18-годишна възраст и оставено без грижата на родителите или на лицата, които ги заместват.“

„Доверен представител“ е пълнолетно лице, ползващо се с добро име в обществото и с доверието на малолетния (непълнолетния), на неговите родители или на лицата, които ги заместват, и което го защитава при разглеждането на възпитателното дело.“

„Лицата, които ги заместват“ са настойниците, попечителите и лицата, които полагат грижи по отглеждането и възпитанието на малолетния или на непълнолетния.“

Правилникът за устройството, организацията и дейността на Централната комисия за борба срещу противообществените прояви на малолетните и непълнолетните към МС от 2012 г. изразява практическото приложение на ЗБППМН. Централната комисия организира, ръководи, координира и контролира дейността по предотвратяването и противодействието на противообществените прояви на малолетните и непълнолетните, както и осигуряване на нормалното развитие и възпитание на извършителите им. Издава свой печатен орган – списание „Обществено възпитание“, и поддържа интернет страница.

Първите промени в ЗБППМН след падането на режима са от 1996 г. Интернетът се свива. ТВУ се трансформира във възпитателно училище интернат, създава се социално-педагогически интернат. По смисъла на закона това са заведения, които имат за цел да окажат закрила на подрастващите. Т.е. преди падането на режима има институция, в която се настаняват малолетни и непълнолетни, извършили противообществени прояви, към които възпитателните мерки от закона са се оказали недостатъчни. Явно имаме разделението на интерната на две – ВУИ (наследник на ТВУ) и СПИ. С промените от 1996 г. се допуска обжалване на възпитателните мерки пред кмета. Обжалване на мярката настаняване във ВУИ става пред районен съд. Макар адвокатска защита да не се допуска, въвежда се фигурата на обществения защитник, имащ за задача да защитава интересите на малолетния (непълнолетния).

След промените на ЗБППМН през 2004 г. настаняването във ВУИ и в СПИ вече става след разглеждане на делото пред съответния районен съд и съдия. Адвокатската защита вече е позволена. Преписките с предложения за настаняване във ВУИ и в СПИ се изпращат на районния съд. Решението на районния съд може да се обжалва пред окръжния съд. Превенцията на противообществените прояви се изразява в различни програми и дейности за предотвратяване и ограничаване на криминогенните фактори; създава се Център за квалификация на кадри за борба срещу противообществените прояви. Въвежда се фигурата на социалния работник по ЗБППМН, дават се определения на ключови понятия. Грижата вече за малолетните и непълнолетните извършители на противообществени прояви е персонализирана и пряко детерминирана от закона. Приетият Закон за закрила на детето спомага за движението в посока на социална чувствителност и превенция. Така заложената инфранаказателност

в процеса на трансформация на интерната се измества в посока на социална чувствителност и превенция. Решенията вече не са субективни. В този смисъл интернатната микронаказуемост, която е поливалентна, престава да държи под нивото на юридическата нормативност определени процеси.

ЛИТЕРАТУРА

- Закон за борба с детската престъпност. *Известия*, бр. 13 от 14 февруари 1958 г.
- Закон за борба срещу противообществените прояви на малолетните и непълнолетните. *Известия*, бр. 11 от 7 февруари 1961 г.
- Закон за борба срещу противообществените прояви на малолетните и непълнолетните и постановления на ЦК на Българската комунистическа партия и на Министерския съвет, правилници и др. по приложението на закона. С.: Държавно издателство „Наука и изкуство“, 1961 г.
- Закон за изменение и допълнение на Закона за борба срещу противообществените прояви на малолетните и непълнолетните. *ДВ*, бр. 30 от 15 април 1969 г.
- Закон за изменение и допълнение на Закона за борба срещу противообществените прояви на малолетните и непълнолетните. *ДВ*, бр. 89 от 15 ноември 1974 г.
- Закон за изменение и допълнение на Закона за борба срещу противообществените прояви на малолетните и непълнолетните. *ДВ*, бр. 53 от 11 юли 1975 г.
- Закон за изменение и допълнение на Закона за борба срещу противообществените прояви на малолетните и непълнолетните. *ДВ*, бр. 36 от 8 май 1979 г.
- Закон за изменение и допълнение на Закона за борба срещу противообществените прояви на малолетните и непълнолетните. *ДВ*, бр. 75 от 30 септември 1988 г.
- Закон за изменение и допълнение на Закона за борба срещу противообществените прояви на малолетните и непълнолетните. *ДВ*, бр. 110 от 30 декември 1996 г.
- Закон за изменение и допълнение на Закона за борба срещу противообществените прояви на малолетните и непълнолетните. *ДВ*, бр. 66 от 30 юли 2004 г.
- Закон за борба с противообществените прояви на малолетните и непълнолетните. С., 2008 г.
- Наказателен кодекс, 2010 г.
- Правилник за устройството, организацията и дейността Централната комисия за борба срещу противообществените прояви на малолетните и непълнолетните към Министерския съвет. *ДВ*, бр. 75 от 2 октомври 2012 г.
- Канушев, М. Наказателните практики на комунистическия режим, Т. II, Изд. на НБУ, 2016 г.

ПРЕД-НАРАТИВНОСТТА ВЪВ ВИЖДАНЕТО НА ПОЛ РИКЪОР ЗА ТРАНСКУЛТУРАЛНА НЕОБХОДИМОСТ

Чавдар Валентинов Димитров

Анотация. В доклада е анализирана концепцията на Пол Рикъор за пред-наративна организация на сюжетизирането. Въведението е към проблематиката за естествена нагласа и езиковост. Като втора част, виждането на Рикъор за връзка между *'практическо разбиране'* (парадигмално състояние) и *'наративно разбиране'* (синтагма) е изведено като взаимоотношение на предпоставяне и преобразуване. С оглед пред-наративност и времева протяжност, ролята на семантиката на дейността е открояна като компетентност в символното опосредстване на публично артикулиран, общ опит. На този етап понятието „виртуална наративност” (Рикъор) е съотнесено с възможност за транскултурална форма, фундираща възприемането на образци и изграждането на идентичност. В последната част е разгледана онтологичната релевантност на проекта за *троен мимезис*. Заключениеето е критично към предприетото от Рикъор интертеоретично изясняване. При избора на структуралистко (ре-)конструиране на сюжетите се изоставя херменевтиката на конституиране на смисловата цялост на дейността – не се разкрива пред-наративност в цялостен миметически кръг.

Ключови думи: пред-наративност, вътре-времеовост, семантика на дейността, наративно разбиране, плътно описание, троен мимезис.

PRE-NARRATIVITY IN PAUL RICOEUR'S VIEW ON TRANSCULTURAL NECESSITY

Chavdar Valentinov Dimitrov

Abstract. In this paper is analyzed Paul Ricoeur's conception of pre-narrative organization of emplotment. The introduction sets forth the problematic of natural attitude and language. In a second part, Ricoeur's notion about a connection between *'practical understanding'* (paradigmatic level) and *'narrative understanding'* (syntagmatic level) is specified as a double relationship of presupposition and transformation. Regarding pre-narrativity and temporal extension, the role of semantics of action is outlined as a competency for symbolic mediation and public articulation of common experience. At this stage, the concept of “virtual narrativity” is explored in correspondence with the possibility for a trans-cultural template which grounds the appropriation of exemplars and the formation of identity. In the last part is examined the ontological relevance of the project for *threefold mimesis*. The conclusion is critical toward the inter-theoretical clarification which Ricoeur applies. In

choosing a structuralist (re)construction of plots, he abandons the hermeneutical constitution of the meaningful totality of praxis – relinquishes the disclosure of pre-narrativity in a complete mimetic circle.

Keywords: pre-narrativity, within-time-ness, semantics of action, narrative understanding, thick description, threefold mimesis.

I. За основи на разбирането

С допускането за „човешка природа“ се припознава неподвластна на времето същност, но историческото богатство се редуцира до репертоар от реализиран или не потенциал; в контра-тезата разбирането преминава отвъд „собственото“ към разкриване на „другия“ (Jonas 1973: 103-6). В своите от-правни точки – представата за света като текст и за разказа като метафора на живота – хуманитарните изследвания вземат предвид т.нар. „естествена на-гласа“. Спонтанното *преживяване (Erlebnis)*, усещане и възприятие, определя ’тук-сега’ като вече съотнесено с ’там-тогава’; позицията ’аз-тук-сега’ спрямо други. Тези ’очевидни дадености’ са конвенции; ’живот’, ’аз’ и ’свят’ имат значение само в конкретен език (Герджиков 2008: 19-23, 80-1). В мисъл и поведение ние съ-отнасяме феномени и така синтезираме форми (пак там: 21-2, 25).¹ Това естествено ниво е „покрито“ с конструирани, но също манипулируеми символи и изрази, чиято ефективност е провокирана в комуникацията. Пред-положението, че заложбите на вида са винаги повече от настоящето на тялото, води към творенията (Jonas 1973: 113-16). С включването на пространството и времето между хората в хоризонта на разбиране, възниква въпросът завинаги вече имплицитно разбирането. В един артефакт се проявява акт на намиране, изпитване с цел фиксиране на форма. Преди всичко в тази проекция е поста-вен език (Герджиков 2008: 55-56). Думата е в комплект с предназначението. В това ’заплитане’ мисленето, говоренето, писането и действието са типове или степени на формата (Герджиков 2008: 160-68). Основните форми на трансцендиране на безусловното (тоталната ситуация на интуитивно възприеман живот) са: *инструмент*; *образ*; *гроб*. Тези модалности (Jonas: 119-22) са „ко-ординати“, валидни за цялата човешка история. Те обозначават измерения на отношението към света, всяко от които има собствен хоризонт на възможност (*пред-разбиране*) и задава съответна интерпретация.

¹ Вж. Герджиков, Сергей. (2008). *Философия на относителността*, с. 87–89, 204–208. Схемата субект–глагол–обект изразява ситуация в пространство-време (агент и обекти в общо взаимодействие) или синтез на колективна форма на живот (процес, състояние).

Сама по себе си думата е фундамент, но е също средство за безкрайна другост. Това, за което езикът говори, принадлежи на историчността (Jonas: 123-4). Срещата с друга езикова система води до тезата за лингвистична относителност (Герджиков: 19).² В направлението език–мислене (Сепир–Уорф) тя е потвърдена чрез теренни изследвания на чужди езици, които делят света – чрез граматическите категории – по начин, различен от нашия. ‘Потокът от усещания’ за действителност е разпределян от езиците в произволни класове, т.е. виждане, чуване и възприемане на явления са главно чрез нормите, задаващи форма на изразяване (Сепир 1993: 261; Whorf 1956: 214; Герджиков: 188-90). Между съизмерването на изрази за време-пространство и възгледа, че част на речта отразява способност за формални модели на реалност, работата на Сепир–Уорф не открива универсална езикова система, изразяваща еднозначно структурата на реалността. Значенията – референти или неща, на които културите делят света, са различни (Герджиков: 210-11), но горе-споменатото само-трансцендиране се случва навсякъде. Тази предпоставка за всичко друго е достъпна, но езикът поддържа над постоянния субстрат собствена основа (от партикуларен тип) за всяко отделно историческо време (Jonas: 128). Реч и писменост постоянно преопределят живота в местна езикова общност. В актове-модели на колективни процеси се определя ре-синтеза на институции и духовни форми. Виртуалното поле от знаци е хоризонт, в който се пренася и ре-генерира информация (Герджиков: 53-4, 82-4, 168). Описаният „долен пласт” (по презумпция оживяващ речта) е труднодостъпен (Jonas: 129).

Разпознаването на двойките: *проблем–решение, цел–средство, действие–постигане, задача–изпълнение, работа–ангажимент*, като форми и ритми в потока на живота, дава основание да говорим за доезиково споделяне на най-важните действия (Герджиков: 27). Смесът на знака е в отнасянето към процес; неразделимостта на дума-форма е живян свят (пак там: 87, 155-58). Релативизмът на Уорф отрича независимостта на ‘човешкото’ възприятие от култура и език, но според Герджиков неотменната, глобална насоченост към споделяна от човешките същества форма „обединява” семейства от езици и артефакти в основен жизнен фон от ‘пред-разбиране’ (2008: 159, 198, 229).

Една теза за *пред-наративност* би взела предвид вътрешноприсъщо структуриране на нашата дейност, т.е. базово допускане, че всяка културна форма притежава „мостри” за организиране на преживяването, без да е налице експлицитна разказност. Според Клифърд Гиърц човешкото вземане-даване с околната среда се състои в това, че от флуиден характер на държа-не и поведение се формират стабилни мостри, които овъзможняват една

² Формулирана от Франц Боас, представена тук накратко: лингвистическите категории (нямащи общо с феномените, съставлящи предмета на психоаналитическите изследвания) ни заставят да виждаме света от гледна точка на определена система понятия, въздействащи върху формите на нашето мислене (1986: 525–26).

устойчивост³ (Meuter 1994: 122). Според Герджиков това първо ниво е в сила за всички култури, но при сравняване различията могат да достигнат до възприемането на „даденост“ като времето (2008: 182). Местните форми задават формата на локалното поле на осмисляне, но е налице обща отнесеност на всевъзможните езикови системи към гравитационния център на човешката форма (пак там: 43).

II. Пред-наративността в идеята на Рикьор за транс-културен универсал

За да характеризира ситуации със зараждаща се наративност, не произхождаща от литературна проекция върху живота, Пол Рикьор говори за *пред-наративно качество на опита* (1984: 74). Той отличава пред-наративност от *експлицитна* наративност, описана като *poiesis* (понятие за самобитна динамика; „синтез на хетерогенности“, разгръщаш се от контингентност към изпълнени със смисъл събития в разказ). Като баланс между интенционалност и само-реализация, този процес се случва в самостоятелен – графически или фонетичен – медиум и обхваща също истории, които макар не добре сюжетизирани, участват във всекидневието (Meuter 1994: 121).

Рикьор формулира понятието за „*пред-наративност*“ върху базовия пункт на жизнено-световата организация на човешкото преживяване. Разбирането за мимезис на действието предполага идентифициране на съответни структурални черти, т.е. семантика на дейността. Действията реферират към мотиви – позоваването на агенти/дела отграничава от физическите явления. Употребата на „*какво*“, „*защо*“, „*кой*“, „*как*“, „*с кого*“ или „*срещу кого*“, относно ориентации-отговори е интер-сигнификация, чието овладяване Рикьор нарича *практическо разбиране* (1984: 55). Той въвежда връзката между ‘структуриране чрез пред-наративни мостри’ и ‘наративно разбиране’ като двойно съотношение на предпоставяне и преобразуване. От една страна, запознатост на разказвач (и реципиент) с термини като *агент*, *цел*, *средства*, *обстоятелство*, *помощ*, *враждебност*, *коопериране*, *конфликт*, *успех*, *провал* и т.н.,⁴ т.е.

³ Geertz, Clifford. (1991). Dichte Beschreibung: Beiträge zum Verstehen kultureller Systeme, p. 137. Според Герджиков (2008: 245), ако говорим за ориентиране в изключително комплексна среда, която човешките когнитивни способности редуцират, един елемент е сравним с възприемане в будно състояние, което е отвъд избора (волята и културата). Подредбата на неща и събития в пространство-времева форма е преди референта и води към логическа определеност.

⁴ Структурален анализ на база ‘*изречения за действие*’. – Вж. Ricoeur, Paul. Le Discours de l'action. – В: *Paul Ricoeur et le Centre de Phenomenologie, La Semantique de l'action*. Paris: Editions du Centre National de la Recherche Scientifique, 1977, pp. 3–63, 113–137. Рикьор се позовава също на: Danto, Arthur. Basic Actions. *American Philosophical Quarterly*, vol. 2, 1965, pp. 141–48; Danto, Arthur. The Philosophy of Action, ed. Alan R. White. New York: Oxford University Press, 1968, pp. 43–58; Anscombe, Elizabeth. (1957). Intention. Oxford: Basil Blackwell; Von Wright, Georg-Henrik. (1971). Explanation and Understanding. Ithaca: Cornell University Press.

семантика на действието, която е парадигмално състояние (синхрония и обратимост в интер-сигнификацията между цели, средства, агенти, обстоятелства и др.). От друга страна, добавяне на дискурсивност (надскачаща обикновена поредица от ‘изречения за действие’) към концептуалната мрежа на действието чрез правила за композиция, т.е. синтагмата на наратива (основна черта на всяко разказване) (Ricoeur 1984: 55). Като овладяване правилата на диахронния ред, *наративното разбиране* изисква вещина в композирането на разказа. Сюжетът, като обвързващ изреченията за действие, е литературният еквивалент на синтагмата, която наративът въвежда в полето на *praxis-a* (Ricoeur 1984: 56). Преминаването от мрежа към ред актуализира семантиката на действието. „Виртуалната” сигнификация (термини само като способност за употреба) става ефективна чрез съгласуването (в темпорални цялости), което сюжетът полага като последователни взаимовръзки между агенти, дела, мотиви, пасивност и обстоятелства. Съ-вместяването на хетерогенност и правила на сюжетизация едновременно *предпоства* (език на „правенето”) и *преобразува* (съгласно типологията на сюжетите в една културна традиция) (пак там: 57).

Допълнителна характеристика на взаимоотношението ‘наративност–практическо разбиране’ е *компетентност-та* за идентифициране на *символно опосредстване*. Наративното композиране е „закотвено” в ресурсите на практическото поле, което винаги вече е медирано. Като следва Гиърц⁵, Рикъор пише за ‘текстура’ – системи от шаблони за сработили едни с други смисли, т.е. основата на първата сигнификация на действието (преди отделянето на автономни символни цялости в говорене или писане) (1984: 57-8). Но това, че разбирането на единствен акт по необходимост пресича всички сегменти от символната мрежа на културата, трябва да включи също „правенето” в аспекта на поетическа транспозиция. Като интерпретант, ръководещ „плътното описание”, символът въвежда двукратно отношение в поведението. Емпиричната схема на един жест е буквалното значение, а същата групираност носи фигуративно значение. „Първоначална четивност” (или действието като квази-текст) означава, че символите са правила за осмисляне, чрез които поведението става интерпретируемо с оглед въведена норма (Ricoeur 1971: 529-62). Става въпрос за социалната регулация, маниерите и обичаите, които образуват „етическа субстанция” (*Sittlichkeit*), предхождаща рефлексивния морал.⁶ Рикъор (1984: 57-58) повтаря акцента върху публично артикулиран смисъл (Geertz 1973: 12, 207) и разбирането за „символни форми, които са културални процеси, артикулиращи преживяването” (Cassirer 1923–29). Той изхожда от основанието, че всяко експлицитно тематизиране трябва да бъде вкоренено, чрез подража-

⁵ Geertz, Clifford. (1973). *The Interpretation of Cultures*, p. 207.

⁶ Понятието *Sittlichkeit* е въведено от Георг Вилхелм Фридрих Хегел. Питър Уинч определя смислено действие като „поведение, управлявано от правила”; вж. Winch, Peter. (1958). *The Idea of a Social Science and Its Relation to Philosophy*. London: Routledge and Kegan Paul, pp. 40–65.

телно-миметична компонента, в пред-разбиране на дейността. Феноменологичният анализ трябва да разкрие „пред-форма на четивност”, продуцираща точки за възможен захват на разказност, в която почива „годността на едно действие”. Така *пред-наративност-та* се утвърждава като възможности за свързване към експлицитна композиция, но такава структурираност означава най-напред времева протяжност откъм символното опосредстване на процеси, артикулиращи общ опит (Meuter 1994: 122). Това разбиране за идентичност на действието подчертава иманентния символизъм на жизне-световото, който се артикулира в знак-правило-норма. При Гиърц шаблоните са също социални процеси на изграждане или наблюдаеми събития. Тези извори на информация са ситуирани в интересубективната разбираемост на публичната област, където всички хора следват свои жизнени пътища⁷, т.е. „символното структуриране е иманентно на действието значение, което може да бъде разчетено от друг актьор”. Единичното е разбираемо само в съвкупност; едва с опознаването на символната мрежа културологът прави плътно описание (Meuter 1994: 124). В прехода от правило на описание към нормативност (предписание), етическото качество на действието е естествена последица от символната медиация (Ricoeur 1984: 58). Степените на неговата относителна стойност се приписват на агентите.

Обосноваване на тезата за пред-наративността е възможно най-вече чрез разкриване на *темпоралност*, върху която наративното време присажда своята конфигурация. На това ниво Рикьор говори не за пред-наративна структура на преживяването за време, а за символни артикулации с елементи, които призовават към разказност. Важен е поражданият от реалното действие обмен между темпорални измерения. Феноменологията на действието скицира рефлексивна плоскост, където отличава настояще съответно на бъдещите, сегашните и миналите неща. Така изследването отива отвъд корелацията термин–епзод. От значение за Рикьор е, че *praxis-ът* определя една чрез друга съставките на настоящето. Практическата артикулация е рудиментарният индуктор на наратива. Разбирането на действието се захваща за индуктори на наративност, но „приравняването” наратив–време остава имплицитно (1984: 59). Относно последния аспект Рикьор (1984: 60-61) чете ‘екзистенциалната аналитика на *Dasein*’ с цел да покаже, че всекидневното време е белязано от разбирането на Мартин Хайдегер за *Грижа* (*Sorge*; понятие, което не се изчерпва в една праксеология). Семантиката на дейността най-добре се съгласува с „вътре-времето” (*Innerzeitigkeit*). Рикьор счита това трето ниво за притежаващо черти, които противостоят на свеждане до т.нар. „вулгарна” концепция за време. Проектната структура на жизнено- световото действие има собствено, активно време-оформяне. Върху постаментата на вътре-световото преживяване за време се издигат по-развити наративни образувания (Meuter: 125-26). Зави-

⁷ Geertz, Clifford. (1991). *Dichte Beschreibung*, p. 50–1.

симостта на описанието на темпоралността от описанието на „предметността“ (външната сфера на обектите, с които сме ангажирани) представлява известно редуциране до измерението, което Хайдегер нарича *загриженост* (*Besorgen*) (Heidegger 1962: 157), но според Рикьор екзистенциалните характеристики запазват латентна връзка на вътре-времето с фундаменталната конституция. Тази особеност се проявява в казаното във връзка с времето. На този етап, като препятства горепосоченото преминаване от първото описание към второто (вещите), обикновеният език е „хранилище“ на изразността, присъща на човешкия опит. Става въпрос за екзистенциално „сега“, което кореспондира с Грижата, т.е. за време на настояща заетост – „време за“, което е неотделимо от „време на очакване“ (бъдеще) и от „време на запазване“ (минало) (Heidegger 1962: 473). Биване-„във“-време е преди всичко вземане предвид посредством езикови ресурси, които ориентират към публично време, без изпадане в обикновена линейна репрезентация (Ricoeur 1984: 62). Такава дискурсивна артикулация би трябвало да изрази „реализиране на настояще“, чиято темпорализация е в единството на „запазващо очакване“ (Heidegger 1962: 469).

Възгледът на Рикьор не е теза за примордиални структури на разказа, т.е. за наративна структура, която е присъща на човешките преживяване и действие в процеса на тяхното възникване, т.е. вече организираща смисъл независимо от експлицирането.⁸ Рикьор отбелязва, че изразът *още-неразказана история* и понятието „виртуален разказ“ не са неприемливи в тази проблематика. При неговия подход към пред-наративността се налага въпросът: Как се оформят действия с голям мащаб, ако не чрез имплицитни мостри, които имат прилика с наративи? Алтернативата би била или друг вид мостра в областта на преживяването, или да се настоява за чиста хронология от изолирани събития (Meuter: 131). Рикьор вижда в живота „зараждаща се история – активност и страст в търсене на наратив“ (1991: 29). Той формулира концепция за комплексното действие (Ricoeur 2004, 238–48) и закотвя наратива не към преживяването изобщо, а към разбирането на дейността. Според Хювариинен (2006: 29–30), така се радикализира конфигурацията, докато едно идентифициране на първично ниво на организация би маргинализирило потенциала на двойката четене-рецепция за ре-организация на опита.

Основание за резерви към т.нар. *неразказани истории*⁹ е фактът, че в нашето преживяване няма добре оформени наративи, каквито познаваме от литературата и историописата. Оформянето на перспектива и на перипетии е креативно продуциране. Осъществяването на дългосрочен проект означава ком-

⁸ Например, силната теза на Дейвид Кар за наратив, който вече е в живота, отрича категориална разлика между действие и разказване. Carr, David. (1986). *Time, Narrative, and History*. Bloomington.

⁹ От гл. т. на Минк начало и край в историята, изискват обозначаване, което е случайно и оспоримо Вж. също Mink, Louis. *Everyman His or Her Own Annalist*. –В: *On Narrative*. ed. W.J.T. Mitchell. Chicago, 1981, p. 238.

плексно единство. Същинският такъв бива прекъсван от преживявания, други действия и проекти. Подсигуряването на негова идентичност е възможно като тематизиране в наративна форма (Meuter 133). Но за да започне последното (и преди актуален проблем да е заел централна роля), са необходими повече или по-малко завършени, всекидневни полуистории, които не са с богат сюжет. Мойтер приема предложеното от Рикьор различаване – между експлицитност и пред-наративност, които са еднакво приложими върху живота. Както към процеса на жизне-световото действие принадлежат слабо оформени прото-истории, без които проектите са трудно осъществими, така характерът на експлицитността не е вторичен. Процесът е двустранен (Meuter: 132-35)¹⁰ – издигане до наративно тематизиране и доразвиване в история на интегративната взаимовръзка между действие и разказност. Тази „заплетеност“ приема формата на относително експлицитни разкази, които винаги вече предоставят възможности за захват на бъдещо действие. Без тази взаимовръзка не може да следваме сложни проекти. Действие и разказване са взаимнообулавящи се фази на единни жизне-светови осъществявания (Meuter: 134-35). Преди да стане естетическа, наративната форма е практическа.¹¹

Рикьор изказва т.нар. *транскултурална необходимост* с кръгова дефиция – времето става човешко, доколкото бива артикулирано повествователно, а разказът е смислен, доколкото обрисова чертите на времевия опит (1984: 3, 52). Според Мойтер (137) за Рикьор проявяват (продуциране и реципиране) на истории не разграничава между зависими една от друга фази в единството на културални осъществявания.¹² Така понятието *пред-наративност* описва

¹⁰ Мойтер се позовава на Вилхелм Шап: ние сме „заплетени“ още по време на преживяването, което започва да се оформя като наше в експлицитна наративност и препраща към Кемп: историите не биват разказвани изначално, за да отразяват реалността, а за да създават възможности за захващане. Вж. съответно *In Geschichten verstrickt: Zum Sein von Mensch und Ding*. Frankfurt, 1985; ders. *Philosophie der Geschichten*. Frankfurt, 1981, p. 107. и Kemp, Peter. (1988). *Toward a Narrative Ethics: A Bridge Between Ethics and the Narrative Reflection of Ricoeur*.

¹¹ Срв. Carr, Review Essay: Temps et Recit by Paul Ricoeur. *Time I. History and Theory* 23, issue 3, 1984, pp. 357–370, (p. 366). Вж. също Kemp, 1988, p. 71.

¹² В културната антропология подобни твърдения са проблем. Съответна теза е толкова по-обща, колкото повече касае органични потребности, изхранване, защита и възпроизвеждане. Например, в чисто функционална перспектива, говоренето за групиране на феномени около създаването на поколение е банално твърдение (Meuter 1994: 120-21). Въпреки заключенията на Мишел Фуко за сексуалността като един от най-стабилните инварианти, е трудно да говорим за същностна тенденция – фактически открити и описани са множество функции и различни значения в съответни култури. По този въпрос Клод Леви-Строс е скептичен: Какво означава, че институцията на градинарството е разпространена навсякъде, какво узнаваме или разбираме за състоянието на обществото, или какво научаваме от гл. т. човешкото различие откъм нрави и обичаи?. Вж. *Strukturelle Anthropologie*, Frankfurt, 1971, p. 25.

инвариантни необходимости на базова организираност, чиито начални и крайни точки се открояват в един флуиден околнен свят (Meuter: 138). Подобни епизоди вътрешно интегрират прекъсвания и разкриват посоки. Те получават идентичност наред с утвърждаването на историята на един човек, която отново е свързана с възможността, от която тръгват възприемането и традирането на съответни образци. Мойтер обобщава, че без *пред-наративност* не бихме говорили за културни светове, колкото и различни да са те.

III. Критично заключение

В концепцията за *троен мимезис* Рикъор подчертава момент, „противоположен на копиране на налична действителност“ – активен процес, който композира ново единство. Освен че такъв начин на реализиране отваря фикционално пространство, *mimesis* е свързване, което винаги се опира на предхождащото. Според Рикъор, общото значение по това понятие съхранява препратката в поетическата работа към едно „отнапред“ (Meuter: 136). В том 1 на *Време и разказ* схващането за пред-наративна организация (Mimesis1), разкрита в цялостен „миметически кръг“, е предложение за разширена версия на екзистенциално-аналитичния херменевтичен кръг. „Рецепцията“ към пред-наративността е посредством Mimesis2 (Гинев 2005: 133). В подхода на Рикъор трите форми на *mimesis* трябва да се сключват във времевото единство на безкрайна спирала. Mimesis3 препраща към едно „след“, към целевата точка на реципиента. Без възприемащо разбиране (*aesthesis*), и без освобождаване на нови перспективи върху собствената действителност (*catharsis*), единството на *poiesis* остава незавършено (Meuter: 136-37). Отвъд Mimesis3 конфигурацията (Mimesis2) встъпва в жизнения свят на този действителен реципиент (Mimesis1) и може да продължи, стабилизира или варира неговите (пред)-наративно заложи тенденции. Тогава спрямо Mimesis1 (в състоянието на рефигуриран) може да се „прикачи“ следваща експлицитна конфигурация (Mimesis2), но като самостоятелна дейност тя отново изтръгва определени аспекти на пред-наративни структурирания от жизнения свят. Въпреки че взема отстояние, текстуалната миметика конфигурира това, което вече фигура в човешкото действие. На свой ред литературната обработка въздейства по нов начин. Подетото в експликация бива стабилизирано в собствена идентичност, но също допълнено и променено.

Анализът на Рикъор се състои в заявката, че наративното конфигуриране и съответстващите му форми на темпоралност споделят един и същ фундамент – *вътре-времеността*, която в крайна сметка се прикачва към автентичната Грижа (Ricoeur 1984: 63). Окончателното значение на пред-наративността се разкрива като семантика, символна система и темпоралност, които предшестват *активния мимезис*. Тук става дума за постигане на смисъл в общи културни форми, върху които поети и читатели (ре-)конструират сюжетизацията.

Виждането на Рикьор за „пред-разбиране” е част от преразглеждане на онтологизирания херменевтичен кръг. Презумпцията за отрояване на пред-структури е правилна, но с включването на наратологична понятийност, релацията между структуралистки и херменевтико-феноменологични концепции става проблематична. Постулираната теза за *семантика на дейността* (когнитивна способност) е външна спрямо проекта на Рикьор за голям миметически кръг (Гинев 2005: 142). Тази несъгласуваност се избягва само при разкриване на *пред-наративност-та* като пред-структура на смислово конституиране.

След визията за експлицитно оформяне на образцови истории в една културна група (Meuter: 138) остава въпросът за онтология, релевантна към посочения тип преднаративна организация на сюжетизирането (Mimesis1). Според Гинев (86) Рикьор обосновава онтологичен статус на наратива в разговор между: (1) литературна теория за наратива и сюжетната композиция, (2) херменевтика и епистемология на историческата наука и (3) херменевтична феноменология на времевостта (т.е. с приоритет на конституирането на смислово-темпоралните конфигурации в модусите на културно съществуване, спрямо формирането на всеки дескриптивен или прескриптивен дискурс).¹³ На този фон е даден своеобразен епистемологичен приоритет на *наративното разбиране*, но то не се разглежда като спецификация на разбирането като екзистенциал (Гинев: 83), т.е. че разказаното, като начин на съществуване, е негово основание.

На ниво Mimesis1 е потърсен достъп до темпорални структури чрез разработване на обща „семантична взаимозависимост”, обединяваща неутрално описание на *дейността* и разбирането ѝ като вплетена в контингентност и интерактивност. При това определяне на *пред-наративност-та* единството от наративност и темпоралност на жизнения свят се експлицира в рамката на понятийността, отнасяща се до динамиката „преживяване-разбиране-действие” (Гинев: 94). Сам по себе си, Mimesis1 отговаря на феномени и процеси, които пред-структурират нартивизацията (схематизацията в композиции) на опита. Допускането на Рикьор за наподобяване на дейността предполага семантика на дейността, т.е. подражаването разработва артикулирано значение (Гинев: 138). Тъй като *практическото разбиране* „вече е” в дейността и практиките, неговото осмисляне трябва да е в херменевтико-феноменологични термини. За да бъде това семантично артикулиране сюжетно наподобявано, е необходимо схващане на дейността в нейното символно посредничество. В пресъздаването, чрез *плътното описание* на съответната символна текстура (*thick description*, Гийрц), ще влизат също времеви характеристики. Пред-наративността трябва да бъде разкрита като пред-структура на смислово конституиране на всяка предметност. За целта Рикьор изхожда от „понятийна мрежа”, която рефлексивно обхваща символно-семантичното артикулиране на дейността. Тази мрежа

¹³ За подробен анализ вж. Гинев, 2005, с. 67, 79, 81.

е също компетентността на социалните агенти в ‘загриженост’ в света (Гинев: 139). Рикьор разглежда *практическото разбиране* като колективно-когнитивна способност, която може да бъде свързана с наративното разбиране. Той приема една интертеоретична връзка¹⁴ за безостатъчно изясняване на това свързване (Гинев: 140). Преходът между практическо и наративно разбиране се ограничава до концептуална преводимост на теорията на дейността в теорията за наративността. Практическото пред-структуриране (кодове) на сюжета се отнася до аспекта на предпоставеност на теорията на дейността спрямо теория за наратива (диахронна последователност; „логика” на синтагмата). Гинев акцентира, че при избора на структуралистко (ре-)конструиране на сюжетите¹⁵, Рикьор изоставя херменевтиката на конституиране на смисловата цялост на дейността, т.е. не разкрива пред-наративност в цялостен миметически кръг. За да се докажат сюжетизирани символно-темпорални структури на самата дейност, формирани от нея като *жизнен свят*, *практическото разбиране* трябва да бъде мислено като пред-структуриращо културните кодове (Гинев: 142-43). Едно иманентно на дейността значение (символическата изразност) отговаря на артикулиране във вече проектиран хоризонт на осъществяване на дейността.

ЛИТЕРАТУРА

- Гержиков, Сергей. (2008). *Философия на относителността*, Екстрем, София: УИ „Св. Кл. Охридски”.
- Гинев, Димитри. (2005). *Вплетеност и откритост*. Стара Загора: Идея.
- Сепир, Едуард. (1993). Статус лингвистики как науки. *Избранные труды по языкознанию и культурологии*. Москва: Прогресс, сс. 253–265.
- Boas, Franz. (1986) [1928]. *Anthropology and Modern Life*. New York: W. W. Norton & Company.
- Carr, David. (1986). *Time, Narrative, and History*. Bloomington, IN: Indiana University Press.
- Cassirer, Ernst. (1923–29). *Philosophy of Symbolic Forms*, English translation 1953–1957.
- Dowling, William. (2011). *Ricoeur on Time and Narrative: An Introduction to Temps et Recit*. Notre Dame: University of Notre Dame Press.

¹⁴ Интертеоретичен контекст на дискурси за дейността, символната организация и сюжета.

¹⁵ Рикьор приема, че първичните нравствено-нормативни системи (Sittlichkeit), в които е въплътена понятийната система на практическото разбиране, регулират равнища, на които биологичната кодираност вече не „работи” (Гинев 141); вж. пак там с. 207, бел. 10.

- Geertz, Clifford. (1973). *The Interpretation of Cultures: Selected Essays*, New York: Basic Books.
- Geertz, Clifford. (1991). *Dichte Beschreibung: Beiträge zum Verstehen kultureller Systeme*. Frankfurt: Suhrkamp.
- Heidegger, Martin. (1962). *Being and Time*. (J. Macquarrie & Ed. Robinson, Trans.). New York: Harper Collins.
- Hyvarinen, Matti. (2006). *Towards a Conceptual History of Narrative – B: COLLeGIUM: Studies Across Disciplines in the Humanities and Social Sciences, Vol. 1: The Travelling Concept of Narrative*, eds. M. Hyvärinen, A. Korhonen & J. Mykkänen.
- Jonas, Hans. (1973). *Change and Permanence: On the Possibility of Understanding History. – B: Papers of the Society for Phenomenology and Existential Philosophy*, eds. D. Carr and E. S. Casey. The Hague, Netherlands: Martinus Nijhoff, pp. 102–132.
- Meuter, Norbert. (1994). *Pra-Narrativität – Ein Ordnungsprinzip unseres Handelns. Studia Culturologica*, vol. 3, pp. 119–140. <https://www.ceeol.com/search/article-detail?id=156697>
- Ricoeur, Paul. (1971). *The Model of the Text: Meaningful Action Considered as a Text. Social Research*, vol. 38, pp. 529–562.
- Ricoeur, Paul. (1984). *Time and Narrative vol. I*, trans. Kathleen Blamey, David Pellauer. Chicago: Chicago University Press.
- Ricoeur, Paul. (1991). *Life in Quest of Narrative. – B: On Paul Ricoeur: Narrative and Interpretation*, ed. D. Wood. London and New York. Routledge, pp. 20–33.
- Ricoeur, Paul. (2004). *Memory, History, Forgetting*, trans. Kathleen Blamey, David Pellauer. Chicago: University of Chicago Press.
- Whorf, Benjamin. (1956). *Some verbal categories of Hopi. Language, Thought, and Reality*. MIT Press, pp. 112–124.

Секция

**Информационни науки и
културно наследство**

ЛИЧНИ ДНЕВНИЦИ В ЕВРОПЕЙСКИ БИБЛИОТЕЧНИ КОЛЕКЦИИ

Асен Георгиев Георгиев

Анотация. Докладът има за цел да разгледа личните дневници като важна част от специалните библиотечни сбирки. Прави се опит да бъде изяснен произходът и развитието на феномена „водене на дневник“.

Ключови думи: лични дневници, произход и хронология на развитието на личните дневници, типология на личните дневници.

PERSONAL DIARIES IN EUROPEAN LIBRARY COLLECTIONS

Asen Georgiev Georgiev

Abstract. The paper is trying to show the importance of private diaries as part of special libraries collections. There has been undertaken an effort to show the origin and development of personal diaries through the centuries and their typology.

Keywords: personal diaries, origin and development of personal diaries, typology of personal diaries.

* * *

„Кой ще ме убеди, че дневник се води за самия себе си? За себе си – да, но и за някой друг, дори когато си сигурен, че писаното от тебе не ще влезе в книга и не ще стигне до общественото съзнание.

Този друг може да е обикновен любител на архивите или просто случаен човек. Пишеш, значи търсиш досег до едно друго съзнание, при риска, разбира се, да не стигнеш до него, досущ както е и при другите автори.“

Борис Делчев¹

¹ Делчев, Б. (1995). Дневник / състав. Марияна Фъркова. София : Народна култура.

„...те са по-добри от романите, по-точни от историята, и от време на време по-драматични от пиеса.“²

Спецификата на личните дневници е слабо осветена в българската научна литература. Цари съгласие, че личният дневник е жанрово неопределен, защото съдържа в себе си елементи на много други жанрове според А. Алипиева (1) и Ив. Знеполски (2). Дватама български изследователи сочат, че личният дневник оформя времето в хронология и регистрира видяното и чутото на момента. Алипиева го определя и като субективен жанр, в който съставителят (ако има такъв) внася допълнителен субективизъм. Разбира се, всичко в този случай опира до съвестта на съставителя и усета му да подбере най-важното, ако се налага дневникът да бъде издаден в осакатен вид. Биографичното и личното в дневниците е мозаечно структурирано и пречупено през авторовата гледна точка, пише А. Алипиева (1). Днес онова, което наричаме дневник, представлява лично творчество, създавано повече или по-малко насаме, има известна периодичност, ясно посочвана с дати. Естествено има и изключения от това правило.

В своя дневник Борис Делчев от 1953 до 1971 г. поддържа две поредици. „Едната, в която последователно и възможно най-кратко изрежда всичко, направило му впечатление през деня. И друга, озаглавена „В късни часове“, където се спира по-подробно и цялостно на по-интересни моменти, вероятно с оглед на бъдеща по-подробна работа върху тях“³.

Дневникът, какъвто го познаваме днес, не води началото си от някакво отделно историческо развитие или събитие. На Запад протестантската реформация и разширяването на грамотността са една от движещите сили.

Най-ранните съществуващи дневници са от края на 16. и началото на 17. в. Сигурно има и по-раншни опити, обаче самата дума „дневник“ подсказва воденето на записки и поддържането на ежедневен отчет за собствените достижения, взаимоотношения и наблюдения.

Страниците на дневника съдържат описания и коментари на събития, които обикновено са се случили едновременно с времето на тяхното записване. Те разкриват поведението, ценностите и чувствата на участниците в тези събития, като авторът винаги е в центъра на разказа. Това е модерният смисъл на думата дневник, който се заражда във втората половина на 17. в.

Обаче корените на модерните дневници са в Античността Носке (3); Lejeune (4). Lejeune смята, че макар да няма доказателства за съществуването на лични дневници в Римската империя, някои форми на дневници (в смисъл

² Ponsoby, Arthur. (1923). English Diaries: A Review of English Diaries from the Sixteenth to the Twentieth Century with an Introduction of Diary Writing. London : Methuen & Co. Ltd.

³ Пак там.

на редовни вписвания) се използват още по това време. Той припомня съществуването на официални, публични дневници на римската администрация, наричани *acta*: *acta civilia* (обществени документи); *acta forensia* (всички наредби, закони, резултати от избори и др.); *acta militaria* (легионите имат собствени счетоводни книги и дневници за своето предвижване); съдебни дневници. Има и два други вида дневници, принадлежали на частни лица, обикновено глави на семейства или управители на домакинства: книги за приходи и разходи; семейни хроники (*commentaria*), в които се записват ежедневните събития в домакинството.

В древността съществува загриженост за собственото „аз“; за проучване на собственото съзнание с цел да овладееш „своето аз“. Писмата на Плиний Млади и „Към себе си“ на Марк Аврелий са ярки примери за това.

През Средновековието властва хрониката, която се смята за предходник на католическите и протестантски религиозни дневници.

През 16.–17. в. грамотността на Запад достига невиджани висоти. Макар писането и четенето да остава привилегия на по-заможната част от обществото, грамотността обхваща не само духовенството, но и значителен дял от градските миряни във Франция, Англия и Германия. С нарастването на грамотността започва и широкото разпространение на печатни материали, а безгласното четене става все по-популярно. За разлика от четенето на глас, което в продължение на дълъг период е единственият начин на четене, безгласното четене окуражава размишленията насаме. Това позволява на индивида да формира лични преценки за заобикалящия го свят, основаващи се на прозрения, добити от книги и брошури. Четенето наум освобождава човек от традиционните посредници и обществените ограничения в средновековния свят. Така разбирането се превръща в лично, частно преживяване, а не колективен, публичен акт.

Разпространението на печатни материали сред една по-широка публика помага за проправянето на пътя за различни протестантски реформистки движения през този период в Европа. От края на 16. в. постоянен поток от верски наръчници се излива в реформираните страни, където се отглежда нов вид радикално лично благочестие. На читателите на тези наръчници се предписва диета от ежедневни молитви, медитация и самонаблюдение. Нещо повече, окуражават ги да водят писмен отчет за своя духовен напредък, да очертават пътя на духовния си живот и да записват всяко отклонение от този път в страниците на своя дневник.

В своя трактат за набожността „Вечният покой на светците“⁴ (1650), протестантският проповедник Ричард Бакстър съветва стремящите се към святост

⁴ **Baxter**, Richard. *The Saints Everlasting Rest* / abridged by Benjamin Fawcet. – Exeter, 1835 [Viewed 17.VI.2018] Available from <https://archive.org/stream/saintseverlastin1835baxt#page/n3/mode/2up>

всяка вечер да пишат и да признават личните си чувства. Трябвало да носят тези „сметки“, когато отиват на изповед. Приблизително по същото време Айзък Амброуз предлага в своята „Прима – първите неща в съотношение със средните & последните неща“ (1654)⁵ „след вечеря, когато си легнете и сте готови да заспите... разполагате с голям покой и тишина, без присъствието и смущението от чужд човек, тогава издигнете Трибунал за вашата собствена Съвест“. Предлага по-нататък след дълъг размисъл и „отчитане“ на „процесите“, те да се преброят в „регистър“, така че разкайващият се да може да размишлява и по-нататък за ежедневно си държане към Бог.

В дневника, воден от 1656 до 1678 г. английската виконтеса Елизабет Мърдонт записва своите ежедневни слабости и предано се моли за своето семейство. През 1657 г. разработва сложна класификационна система, която ѝ позволява да контролира по-добре своите цели. Разделя дневника си на две колони: едната, озаглавена „Да благодаря за...“, а другата: „Да моля прошка за...“. В първата записва всички добродетелни постъпки, които извежда от Бог: „Благославям моя Бог, че ми даде търпение да понасям съпруга си, когато е в избухливото си настроение“. Във втората изброява своите лични грешки: „Днес съгреших, като пропуснах своите лични молитви тази сутрин и се отдах на празни приказки; както и на суетното желание да бъда смятана за хубава“.

Подобни верски дневници отразяват силно ретроспективната, самоаналитична религиозност на протестантите през 17. в. особено квакерите, презвитерианците и пуританите, които са живели в общество, в което животът на този свят и спасението в другия са несигурни.

Много по-често срещани обаче са дневници, подобни на водените от техните съвременници Ралф Джослин⁶ и Джон Евлйн⁷, в които молбите и молитвите са смесени с лични коментари за обществени и частни събития като възстановяването на монархията, Лондонския пожар, смъртта на съсед или раждането на дете. Типичните записи са подобни на тези от дневника на Джослин: „28 януари 1665. Не знаех, че това е започнало в началото на годината, дано Бог си спомни за мен за мое добро, когато не гледам право към него: намаляване на чумата в Колчестър до 36; Лондон 272⁸, от чума 79“ и на „8 юли 1666. Добър е Господ в началото на сезона. Бях обвинен, че съм пропуснал кулминацията на постите; под тъжното небе надеждата ми е, че Бог ще ме обезщети и той го направи. Лондонската чума, 35, общо 202. Колч. 175: чумата бушува

⁵ Ambrose, Isaac. *Prima, the First Things in reference to the Middle & Last Things*. – Glasgow, 1737. [Viewed 17.VI.2018]. Available from <https://archive.org/details/primafirstthings00ambr>

⁶ Josselin, Ralph. (1908). *The Diary of Reverend Ralph Josselin* / Ed. E. Hockliffe. London : Offices of the Royal Historical Society.

⁷ Evelyn, John. (1890). *The Diary of John Evelyn* / Ed. W. Bray. London : Gibbings.

⁸ В града се издава бюлетин за починалите. В случая от общо 272 от чума са починали 79 души.

на много места из страната, врагът ни предизвиква в морето, нашата флота не е готова, заплашва ни нахлуване⁹, съветниците ни са разединени, много сме ниско в уважението на която и да е нация“.

Най-известният дневник от това време (1660–1669) е този на английския държавен служител Семюъл Пийпс¹⁰. В много отношения Пийпс е изключение от масата на водещите дневници през 17. в. Той не започва да пише с намерението да покаже светлите и тъмните страни на своя характер чрез самоанализ и саморазкриване. Нито има намерение да осмисля божествения план за човечеството. Не особено разпален англиканец Пийпс се интересува повече от ядене, пиене и жени, отколкото от Бог. Макар в дневника си да отбелязва редовното посещение на църквата и интереса си към теологията, не по-малко често пише за ненаситните си очи, търсеци красивите жени, и своите изневери. Така на 1 октомври 1666 г. пише без угризения: „Отдох в Уайтхол и чух, че Бети Майкъл е в тази част на града; и така останах, стараейки се да я срещна и заведа въщи: но тя не дойде, затова изгубих целия си следобед. Приятно беше, че взех друга красива жена за нея и я плеснах по бедрото, като наистина смятах, че е тя“¹⁰. Пийпс явно е човек на реда, за когото записването на данни е част от изкуството на живота. Очевидно изпитва нуждата да запази в страниците на своя дневник всяко преживяно удоволствие, така че да се превърне в спомен за неговия живот. Пише за участието си в празненства, за хубавата мелодия, която е чул, за пиесата, която е гледал и му е харесала или не, за красивата жена, която е зърнал в черквата. Отбелязва и неприятни случаи, каквито са болките в кръста от чувствителните му бъбреци. (Изваждат му камък и той всяка година отбелязва с празненство случая, защото по онова време да оцелееш след такава операция е малко чудо.); за махмурлука си след като е прекалил с виното и за такъв случай като този на 12 януари 1669, когато съпругата му Елизабет се опитва да го накаже за неговото женкарство: „Мълчи и аз от време на време я подканям да дойде в леглото. Тя изпадна в ярост, че съм бил мошеник и я лъжа. Около десет часа дойде откъм моята страна на леглото, дръпна завесата и с клещите нагорещени до червено, направи движение сякаш иска да ме щипне...“¹⁰. Дневникът на Пийпс е забележителен със своята откровеност и интерес към детайлите, с отчетливия авторов глас и начин на разказване. Той позволява на модерния читател да надникне в един свят на прага на големи социални, културни, икономически и идеологически промени.

Интроспективното водене на дневник води до по-прозаична, утилитарна форма на записване, родена в светското общество. По форма тези дневници са сбити и точни, страниците им са пълни с кратки бележки за събития, от-

⁹ Става дума за Втората холандска война, за която разказва и Пийпс.

¹⁰ **Pepys**, Samuel. The Diary of Samuel Pepys. [Viewed 27.06.2018] Available from <https://www.pepysdiary.com/>

насящи се до здравето на пищеция, заниманията му, неговите бизнес дела, покупки, разговори, пътувания и дори времето. Очевидно са водени като средство да се документират фактите и отразяват идването на новото време, което е не по-малко отдадено на религията, но все повече и повече е погълнато от държавните дела, вътрешните работи, природните явления, проучванията, научните открития и търговията. Английският учен и изобретател Робърт Хук смесва в своя дневник (1672–1692)¹¹ фрагменти от ежедневните събития с емпирични доказателства от физическия свят.

Анонимен автор на дневник от XVIII в. изпълва своя „Универсална касова книга и нюкасълски джобен дневник“¹² с прегледни списъци на забележителни люде, закони, приети от парламента, местни конни състезания и ежегодните панаири. Тук трябва да се спомене, че вече става дума за печатна джобна касова книга със страници, отделени за дневникови записки, която през 1770-те години се продава за 1 шилинг и 6 пенса. Друг по-необикновен пример е дневникът на родения в Англия търговец Семюъл Сювъл. В продължение на 35 години Сювъл води два дневника. Единият е хроника на колониалния живот в Америка от гледната точка на съпруг, баща, бизнесмен и набожен пуритан. Тази част има всички характеристики на верски дневник. Другият предлага описания на материални обекти: от монета или сако до косъма на конска опашка и поднесеня вкусен обяд. Двата дневника са един до друг в общо книжно тяло.¹³

Дневниците от този вид се развиват на основата на нарасналите познания по счетоводство и отчетност, които много рано се вкореняват в християнското усещане за живота.

През 19. в., когато според мнозина е техният зенит, дневниците продължават като домашни отчети, в които се отбелязва раждането на деца, смъртта и женитбите заедно с шаблонни теми като времето.

С напредването на времето дневниците се превръщат в инструменти за проучването на собствения „аз“, на изразяването му и неговото изграждане. Процесът на самонаблюдението се приспособява към ритъма и изискванията на индивидуализма, капитализма, национализма и индустриализацията – характерните черти на модерното общество. Дневникът се превръща в пространство, където самоличността се измисля и изгражда. Водещите дневник вече не са отделени от личните си преживявания в името на религиозната оценка или оставяни в периферията, когато изброяват своите постижения през деня. Вместо това те вече са във фокуса на своя собствен дневник.

¹¹ Hooke, Robert. Diary. [Viewed 27.06.2018] Available from https://search.lma.gov.uk/scripts/mwimain.dll/144/LMA_OPAC/web_detail/REFD+CLC~2F495~2FMS01758?SESSION_SEARCH&utm_source=lma&utm_medium=website&utm_content=robert-hooke&utm_campaign=news#?c=0&m=0&s=0&cv=0&z=0.2241%2C0.5428%2C0.5519%2C0.4175

¹² Pensonby, Arthur. More English Diaries...

¹³ Пак там.

Това търсене на собственото „аз“ в страниците на дневника се подхранва от няколко външни фактори. През 19. в. наблюдаваме още едно рязко нарастване на грамотността. Нараства четенето за удоволствие, а жените стават ненаситни консуматори на любовни романи. Преживяването на романтична любов дори само в страниците на книга, подхранва идеала на едно съществено „аз“, което днес наричаме индивидуалност.¹⁴

Воденето на дневник през 19. в. отразява това избуяване на романтизма, който окуражава отбелязването на мечтания като част от проучването и изграждането на собствена индивидуалност. Дневникът на Хариет Бъртън, който тя води от тринадесетата до седемнадесетата си годишнина, е текст, напоен с романтични разкрития, типични за това време. Макар да вярва, че нейните страсти са неестествени за млада девойка на нейната възраст и си представя как „всички ще се смеят на идеята едно дете на четиринадесет да обича“, тя ги намира за твърде сладки. По време на лятна ваканция в Онеонта, Ню Йорк, тя пише: „Днес съм в много весело настроение и едва успявам да съдържам наперения си дух достатъчно, за да мога да пиша, както свидетелстват тези драсканици... Съзнанието ми е толкова пълно с планове, които няма да се сбъднат, че съм почти полудяла. Чувствата ми към другите хора... станаха толкова противоречиви, че се откъснаха от тясната клетка на вътрешното ми „аз“ и намират отдушник в луд летеж из цялата къща“¹⁵.

Разбира се, възниква напрежение между законите на романтизма и религиозния морал на по-раншната и дълбоко вкоренена традиция. Развитието на здрав морален характер се превръща в основно занимание през 19. в., особено сред буржоазията. Дневниците придобиват ново значение като регулатори на поведението и свидетелства за съхранената добродетел.¹⁶ Юношите и особено момичетата са насърчавани да водят дневници като средство за дисциплиниране на „аза“ и предпазване от безделието. В издание от 1878 г. детското списание „Св. Никола“ внушава, че основната полза от воденето на дневник е „че учи на навици за ред и редовност“¹⁷.

Появата на отчетлива средна класа също води до лична идентичност с викториански окраски. Наетата прислуга позволява на средната класа да има повече свободно време, в което да задоволява личните си интереси и удоволствия, защото сега разполага с хора, които вършат домашната работа. В този контекст воденето на дневници се явява за буржоазията като нужен ритуал.

¹⁴ **Lystra**, Karen. *Searching the Heart: Women, Men and Romantic Love in Nineteenth Century America*. Oxford and New York : Oxford University Press, 1989. [Viewed 28.06.2018] Available from https://books.google.bg/books?id=W4abVNsMS54C&pg=PA12&hl=bg&source=gbs_toc_r&cad=4#v=onepage&q&f=false

¹⁵ **Hunter**, Jane. *Inscribing the self in the Heart of the Family: Diaries and Girlhood in Late-Victorian America*. – In: *American Quarterly*, 44 (1992), p. 68.

¹⁶ Пак там.

¹⁷ **Jerome**, W. S. *How to Keep a Journal*. In: *St. Nicholas*, 5 (October 1878).

Питър Гей посочва „деветнадесети век като златен за дневника“, твърдейки, че дневниците стават почти задължителни спътници на класа, надарена със свободно време¹⁸.

По това време се появяват и пътническите дневници заради нарастването на пътуванията за удоволствие. Те често надхвърлят обективните наблюдения със създаването на субективни разкази за места и хора.

Дневниците са до голяма степен средство за справки и служат за репозиториум на личните спомени.

Този вид дневници се появяват в Англия през 16. и 17. в., по-късно в Германия и едва тогава във Франция. Alaszewski (5) поставя хрониките на границата между обективното и субективното като предходници на модерните дневници. Такива са англосаксонските хроники, водени редовно от монаси в манастирите (10. в.).

ЛИТЕРАТУРА

- Алипиева, А. Дневниците на българските писатели и критици от втората половина на XX в. : текст и контекст. София : Просвета, 2007. [Alipieva, A. Dnevnicite na balgarskite pisатели i kritici ot втората polovina na XX v. : tekst i kontekst. – Sofiya : Prosveta, 2007.]
- Това е моето минало 1944–1989 : спомени, дневници, свидетелства : т. 1–3 / състав. И. Знеполски. – София : Ciela, 2010–2015. [Tova e moeto minalo 1944–1989 : spomeni, dnevnici, svidetelstva : t. 1 - 3 / sastav. I. Znepolski. Sofiya: Ciela, 2010–2015.]
- Hocke, G. R. (1963). *Das Europäische Tagebuch*. Wiesbaden: Limes, 1963.
- Lejeune, P. *Counting and managing*. – В: Lejeune, P. *On Diary* / eds. J. D. Popkin, J. Rak. – Honolulu: University of Hawaii Press, 2009. p. 51–59.
- Alaszewski, A. (2006). *Using Diaries for Social Research*. London: Sage.
- Cucu-Oancea, O. *Using diaries – a real challenge for the social scientist* : [poster presented at The Lumen International Conference Logos Universality Mentality Education Novelty]. – In: *Procedia-Social and Behavioral Sciences*, 2013, vol. 92, с. 231–238.
- Görner, Rüdiger. (1986). *Das Tagebuch : eine Einführung*. – Zürich.
- Allport, G. W. (1942). *The use of personal documents in psychological science*. New York : Science Research Council.
- Lejeune, P. *How Do Diaries end?* – In: *Biography: An Interdisciplinary Quarterly* 24. 1 (Winter 2001): 99–113.

¹⁸ Gay, Peter. (1984). *The Bourgeois Experience, Victoria to Freud: Education of the Sences*. Oxford and New York : Oxford University Press, p. 446–448.

- Динеков, Петър. Дневници 1933–1992. Т. 1, 1933–1937; 1958–1966 / състав. Асен Георгиев. София : Нац. библ. „Св. св. Кирил и Методий“, 2015. [Dinekov, Petar. Dnevniksi 1933–1992. T. 1, 1933–1937; 1958–1966 / sastav. Asen Georgiev. – Sofiya : Nats. bibl. , ‘Sv. sv. Kiril i Metodiy‘, 2015.]
- Стоянови, Стефан и Таня. Радой : смутителят на реда и тоягата на властта. – София : Изток Запад, 2013. [Stoyanovi, Stefan i Tanya. Radoiy : smutitelyat na reda i toyagata na vlastta. – Sofiya : Iztok Zapad, 2013.]
- Георгиев, А. Кой нормален човек се интересува от досиета. Дрън-дрън. Разсмивате ме. – В: Библиотека. Год. 21, бр. 2 (2014), с. 103–109. [Georgiev, A. Koy normalen chovek se interesuva ot dosieta. Dran-dran. Razsmivate me. – V: Biblioteka. – God. 21, br. 2 (2014), s. 103–109.]
- Константинов, Константин. Път през годините. Т. 3, Неиздадени спомени / състав. Асен Георгиев. – София : Нац. библ. „Св. св. Кирил и Методий“, 2011. [Konstantinov, Konstantin. Pat prez godinite. T. 3, Neizdadeni spomeni / sastav. Asen Georgiev. – Sofiya : Nats. bibl. , ‘Sv. sv. Kiril i Metodiy‘, 2011.]
- Страшимиров, Антон. Без любов животът е една отвратителна безсъдържателност : непознатият Антон Страшимиров / състав. Асен Георгиев. – София : Нац. библ. „Св. св. Кирил и Методий“, 2015. [Strashimirov, Anton. Bez lyubov zivotat e edna otvratitelna bezsadarzhatelnost : nepoznatiyat Anton Strashimirov / sastav. Asen Georgiev. – Sofiya : Nats. bibl. , ‘Sv. sv. Kiril i Metodiy‘, 2015.]

СЪВРЕМЕННИ ВИРТУАЛНИ КОНТРОЛНИ ФАЙЛОВЕ – ТЕНДЕНЦИИ В РАЗВИТИЕТО И ИЗПОЛЗВАНЕТО ИМ

Надя Димитрова Карачоджукова

Анотация. В условията на информационната среда нормативният контрол е все по-необходимо средство за търсене и намиране на информация. Предназначението му е да осигури ефикасен достъп до различни ресурси чрез стандартизиране на формите на точките за достъп. Целта на статията е да покаже тенденциите в развитието на съвременните виртуални контролни файлове. Разгледани са три от тях, като повече внимание е отделено на Виртуалния международен контролен файл (VIAF), който е най-развит. Представени са идеята, структурата, развитието през годините и участниците в проекта. Подчертана е възможността за присъединяване на български библиотеки към него.

Разработката е резултат от изпълнение на проект „Проектиране и разработване на прототип на информационна система „Указател за цитируемост на публикации от български автори (обществени науки)“ (договор № ДН 15 /11.12.2017), финансиран от Фонд научни изследвания (МОН).

Ключови думи: нормативен контрол, виртуални контролни файлове, VIAF, нормативни данни.

CONTEMPORARY VIRTUAL AUTHORITY FILES – DEVELOPMENT AND USE

Nadia Dimitrova Karachodjukova

Abstract. Authority control is gaining more and more importance as a means of searching for and finding information within the information environment. Its purpose is to provide efficient access to various resources through access point standardization. This article aims to present an overview of the trends in the development of the contemporary virtual authority files. Three of them are presented here, with a special focus on the Virtual International Authority File (VIAF), which is currently the most developed one. What is considered is the idea behind it, its structure, its development throughout the years, the participants in the project as well as the opportunities for the Bulgarian libraries to join in.

The article is a result of the project Design and Development of a Prototype of the Information System “Citation Index of Publications by Bulgarian Authors (Social Sciences)” (Contract № DN 15 / 11.12.2017), funded by the National Science Fund of Bulgaria (Ministry of Education and Science).

Keywords: authority control, virtual authority files, VIAF, authority data.

През 70-те години на миналия век развитието на интегрираните компютърни чипове и устройства за съхранение довежда до широко използване на автоматизацията в библиотеките. Появяват се първите онлайн библиотечни мрежи (RLIN/Research Libraries Information Network и WLN/Washington Library Network). През това десетилетие редица библиотеки започват да автоматизират някои библиотечни процеси, използвайки микрокомпютрите на своите организации.

През 80-те години, когато микрокомпютрите стават по-евтини и лесно достъпни, вече е възможно автоматизирането на различни по вид и големина библиотеки. През 90-те години броят на компютърните мрежи нараства. Достъпът до свързаните в мрежа компютри може да бъде локален или с отдалечен достъп, а различните ресурси, съхранявани на тях, могат да бъдат споделени. Електронните каталози на библиотеките стават достъпни в интернет и World Wide Web, осигурявайки по този начин бързи библиотечни и информационни услуги на своите потребители.

През новото хилядолетие всяка библиотека, малка средна или голяма, използва компютри и въвежда автоматизацията на своите дейности и услуги. Компютъризираните каталози или ОПАК до голяма степен заменят традиционните библиотечни каталози. Технологичният напредък ще продължи да открива нови възможности библиотеките да предоставят ефективни и изчерпателни информационни услуги и да се свързват с компютърни мрежи по целия свят.

Макар и по-късно автоматизацията навлиза и в други сектори, които са близки до библиотеките, например електронните книжарници, издателства и др. В тези случаи, и особено при библиотечните каталози, обемът на натрупаната в тях информация нараства с бързи темпове и все по-трудно потребителят достига до адекватен и пълен отговор на запитването си. Това е така, защото стремежът за бързо нарастване на библиографски записи довежда до липса на задоволителна унификация на елементите за търсене (традиционните редни думи) и за различна пълнота на данните. Това налага да се потърси начин за преодоляване на тези недостатъци на електронните каталози. Затова в съвременните библиотечни системи са разработени различни форми на нормативен контрол на определени елементи на библиографските записи.

Нормативният контрол е средство, чрез което се постига унифициране на точките за достъп до записите в електронните каталози и дава възможност на потребителите за получаване на информация, адекватна на тяхното търсене. В различни документи на ИФЛА (FRBR, УБК и др.) се подчертава, че „националните библиографски агенции, в рамките на своите задължения за създаване на библиографски данни, носят и отговорност за създаване на нормативни данни: за имената на индивидуалните автори, за наименованията на колективните органи, за географските имена и за цитиранията на националните автори, както и да осигуряват достъп до тази информация на други национални библи-

ографски агенции, библиотеки и различни професионални общности (например архиви и музеи)¹.

Това означава че:

- всяка страна отговаря за създаване на контролиран списък (файл) за имената на нейните индивидуални и колективни автори въз основа на съществуващите национални правила за библиографско описание;

- контролният запис на всяка библиографска агенция трябва да бъде на разположение на всички, които искат да го използват.

Известни са три проекта в областта на изграждането на контролни файлове. Те са с различна насоченост и не се припокриват, но съвпадат като идея.

Проект LEAF

Проектът LEAF² (Linking and Exploring Authority Files) е тригодишен проект (начало 2001), финансиран от FP5-IST – Programme for research, technological development and demonstration on a „User-friendly information society, 1998-2002“ на Европейската комисия. Проектът е насочен към културното наследство на Европа и се координира от Държавната библиотека в Берлин (Staatsbibliothek zu Berlin). Целта му е да свърже контролните записи на библиотеки, архиви, центрове за информация и документация. В него участват 14 библиотеки от Португалия, Швейцария, Великобритания, Германия, Австрия, Франция, Словения, Швеция, Испания, Норвегия. Свързването на записите е автоматично чрез протоколите Z39.50 и OAI.

Проект InterParty

Проектът InterParty³ е финансиран от Европейската комисия, за да улесни разпознаването на участниците в електронната търговия. Той има за цел да развие механизъм, който да подпомогне идентифицирането на лица и колективни органи в контролните файлове на библиотеките чрез различни бази данни. Участниците в проекта са представители на книгоиздаването, управлението на авторските права, библиотеките и др. Всички те имат интерес за достъп до „обща метаданни“, т.е. до данните на другите участници, за да подобрят своите собствени данни. Предложената система InterParty осигурява една точка за достъп към множество бази данни, включени в една система, като се използва централизирано търсене. Данните трябва да са достатъчни за разграничаване

¹ IFLA Professional Statement on Universal Bibliographic Control [online]. [Viewed 12.08.2018]. Available from: <https://www.ifla.org/files/assets/bibliography/Documents/ifla-professional-statement-on-ubc-en.pdf>

² Linking and Exploring Authority Files [LEAF] [online]. [Viewed 13.08.2018]. Available from: https://cordis.europa.eu/project/rcn/54458_en.html

³ MacEwan, Andrew. (2004). Project InterParty: from library authority files to e-commerce. In: *Authority control in organizing and accessing information*. Binghamton, NY: Haworth Information Press, pp. 429–442.

и идентифициране на „обществената идентичност“ на лицето/колективния орган. Предвидена е връзка между различните файлове, чрез линкове във всеки запис. Чрез тях се вижда, че обектът от една база данни е идентичен с обект от друга база данни. InterParty се стреми да развие обща система, която поддържа както нововъзникващите нужди на електронната търговия, така и традиционните изисквания на контрола на контролните файлове в библиотеките.

Проект VIAF

Идеята за международен контролен файл се заражда и обсъжда в ИФЛА в началото на 70-те години на миналия век. По това време някои от големите библиотеки (Библиотеката на Конгреса на САЩ, националните библиотеки на Франция, Великобритания, Канада) започват да съставят първоначално контролни списъци на имена на лица и наименования на колективи. Целта е стандартизиране на редната дума (според новата терминология – основна точка за достъп) на библиографското описание, за да се повиши ефективността на търсенето в библиографските каталози. Тъй като всяка библиотека е работила по своя методика, разработена въз основа на национални правила и/или практика, тези списъци (а след въвеждането на автоматизацията – файлове) се различават по своята структура и пълнота на предвидените за включване в тях данни. Различията затрудняват събирането на библиографските данни в единни информационни масиви в рамките на такива общи проекти каквито са WorldCat (OCLC) и Европейската библиотека (The European Library, TEL).

Замисълът за изработване на проект за общ виртуален контролен файл и неговите предимства са обсъждани в продължение на десетилетия. Необходимостта от такъв се засилва след автоматизирането на каталогизационните процеси и натрупването на големи масиви от данни, които затрудняват получаването на пълна и адекватна информация от ползвателите.

При обсъждането на възможните модели на проекта са разглеждани три варианта:

- отделни контролни файлове – участниците в проекта създават отделни контролни файлове, в които може да се търси чрез протокол от типа на Z 39.50;
- основен контролен файл, свързан с другите контролни файлове. Търсенето се извършва от един вход чрез основния контролен файл;
- общ контролен файл. Данните от отделните контролни файлове се съберат и актуализират непрекъснато. За процесите на въвеждане, обновяване и предоставяне на записи отговарят участниците.

При тестиране се установява, че най-успешен е третият модел, защото с него се свързват над 70% от контролните записи.

През 1998 г. започва реализирането на проекта. В него първоначално се включват Библиотеката на Конгреса на САЩ, Националната библиотека на Германия и OCLC (Online Computer Library Center). На този първи етап се обединяват контролните файлове на двете библиотеки (Library of Congress Name

Authority File/LCNAF и Die Personennamendatei/PND). Проектът се ръководи от Барбара Тилет от Библиотеката на Конгреса на САЩ. Първите резултати от проекта са съобщени на 72-та Генерална конференция на ИФЛА в Сеул през 2006 г.⁴ Следващият етап предвижда създаване на възможност за връзки между контролните записи на библиотеките, които участват в проекта и предоставянето на файла за свободно използване от потребители. Общият брой на контролните записи след събирането на двата контролни файла на библиотеките участнички е над 6 милиона. Обработването на данните става чрез алгоритъм за автоматичен подбор и свързване, който въз основа на данните от библиографските записи (година на публикуване, предмет, език и страна на публикуване) и контролните записи (възприета форма на името и вариантни форми), обединява данните за един и същи обект. Използваният метод на подбор оценява „силните“, „средните“ и „слабите“ точки на съвпадение на метаданните за лицата. За „силни“ точки се приемат име, заглавие, ISBN, съавтори, дати от живота на лицето, за „средни“ – издателство, роля на лицето, дата на раждане и смърт, за „слаби“ – език, страна на публикуване.

През 2003 г. по време на 69-ата Генерална конференция на ИФЛА в Берлин, Библиотеката на Конгреса на САЩ, Националната библиотека на Германия и OCLC подписват договор за създаване на Консорциум VIAF. През 2007 г. към Консорциума се присъединява и Националната библиотека на Франция. Тези четири институции ръководят Консорциума и имат отговорност за функционирането на VIAF и за предоставените контролните данни. От 2012 г. ръководството се поема само от OCLC. По това време започва да функционира и Съвет на VIAF⁵ (VIAF Council, VIAFC). Задачата на Съвета е да изработва насоки за политиките, практиките и функционирането на VIAF, включително за допустимост и подбор на нови сътрудници на VIAF. Той съветва OCLC относно характеристиките на услугите на VIAF и поддържаните формати на данни и насърчава ефективното и подходящо използване на VIAF. OCLC поддържа хостинг, софтуер и данни за VIAF.

Целите на Virtual International Authority File (VIAF) са да:

- предоставя на библиотеките и потребителите на библиотеките удобен достъп до най-големите авторски файлове в света.

Сътрудниците на VIAF редовно предоставят данни за лицата, които VIAF съпоставя, свързва и групира. Всички описания за даден обект се обединяват в клъстер, който събира различните му форми в едно. Тази услуга позволява на изследователите да идентифицират имена, местоположения, произведения

⁴ **Bennett**, Rick Hengel-Dittrich, Christina, O'Neill, Edward T., Tillett. Barbara B. *VIAF (Virtual International Authority File): linking die Deutsche Bibliothek and Library of Congress name authority files* [online]. IFLA, 2006. [Viewed 15.08.2018]. Available from: <http://www.ifla.org/IV/ifla72/papers/123-Bennett-en.pdf>.

⁵ VIAF Council [online]. [Viewed 16.08.2018]. Available from: <https://www.oclc.org/en/viaf/viaf-council.html>

и проявления, запазвайки регионалните предпочитания за език, правопис и азбука.

- намаляване на разходите;

Броят на участниците във VIAF непрекъснато се увеличава. Към момента те са над 40 организации от повече от 30 страни.

Може да се каже, че от представените три проекта в най-голяма степен се е развил проектът VIAF. Той улеснява споделянето на дейности, в резултат на което могат да се ограничат разходите за каталогизиране. Споделяната информация за нормативни данни подпомага намаляването на глобалните разходи за нормативната работа, като същевременно позволява контролиран достъп и по-голяма точност на търсенето. Чрез него се улеснява създаването и поддържането на контролни записи в международен мащаб и се дава възможност на потребителите на достъп до информацията на езика, азбуката и формата, които предпочитат.

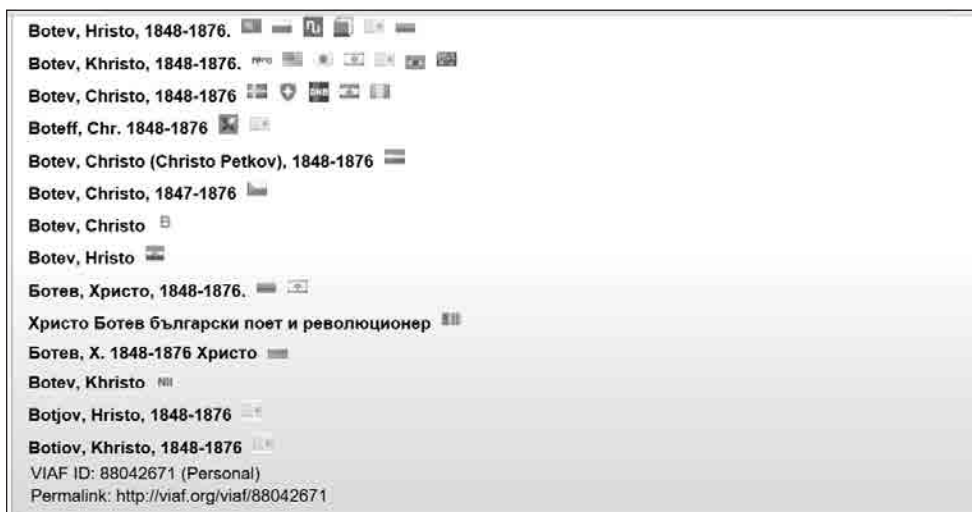
Освен това VIAF е жив и динамичен файл, който постоянно се допълва с нови данни от участващите институции. Той е инструмент за сътрудничество и диалог между всички негови членове и подобряването на данните е непрекъснато. Показва, че принципите на УБК не се ограничават само с осигуряване на справки за формите на имената и данните за тях. Действията на VIAF са стимул за насърчване на диалога между институциите в библиотечната общност и извън нея. Библиотеките и другите институции на културното наследство се стремят да се присъединят към проекта, за да споделят своите данни с останалите членове. Той се превръща в средство, чрез което те се представят в глобална среда и тяхната дейност получава по-голяма стойност.

Бъдещата цел на VIAF е да обедини контролните записи на имената, поддържани от националните библиотеки и други библиографски агенции в глобална служба за нормативен контрол.

Използването на информацията от VIAF предполага добро познаване на структурата и съдържанието на записите във файла. Обединеният запис съдържа идентификационен номер, поле за предпочетената форма на името на лицето (и нейните варианти) на оригиналния език, както и предпочетените форми на името (и вариантите му) при преводи на други езици. Първата форма (и нейните варианти) се взема от съответния национален контролен файл, а останалите – от контролните файлове на други страни, които притежават и отразяват оригинални и/или преводни произведения от същия автор. В записа се съдържа информация и за различните отговорности на лицето – автор, преводач и др.), кратки биографични данни и заглавието на източника за информацията.

От основния запис потребителят може да премине към запис за същото лице в контролния запис на някоя от другите посочени библиотеки (фиг. 1).

Търсенето във VIAF се извършва по ключова дума, по формата на името, използвана в дадена страна, по възприетата форма на името, по заглавие, по

Фигура 1. VIAF - обединен запис за име на лице

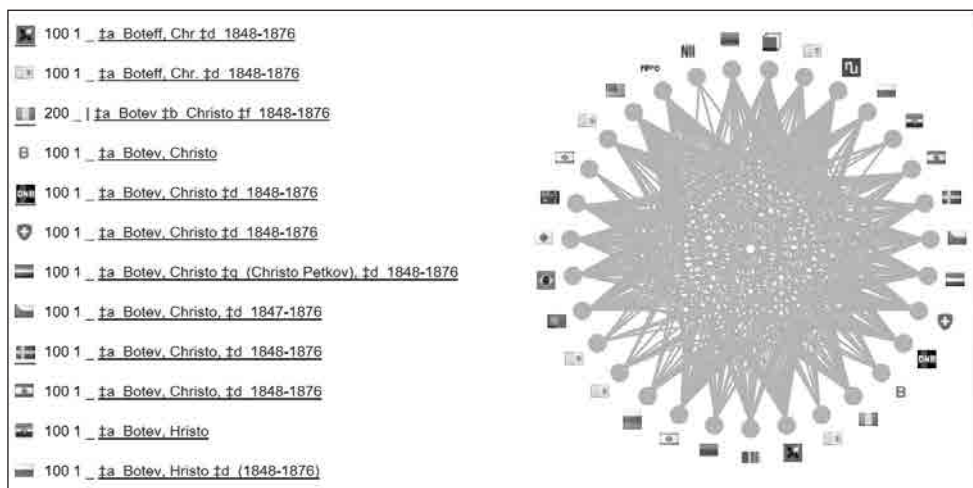
източник или по контролния номер на записа на източника. В отговор на информационното запитване се показват контролните записи и връзките между контролните записи на различните източници. На едно място се получава информация от контролните записи на различни източници в оригиналния формат, използван от агенцията.

Интерфейсът позволява да се търси както на езика на обекта, така и на езика на потребителя. Резултатите от запитването се получават чрез сливане на съвпадащи двойки (или групи от записи) за едни и същи имена на конкретен обект. Във виртуалния разширен контролен запис се включват всички форми на обекта, които се намират в отделните контролни записи. При търсене може да се избира дали то да бъде проведено в целия виртуален файл, или в отделните контролни файлове на участниците в него.

Получената информация е в текстови вид с хипервръзки към източника и като интерактивна графична система (фиг. 2).

Представянето на информацията за даден обект отговаря на структурата на контролните записи и включва:

- списък на възприетите точки за достъп (със съвпадащи двойки записи);
- списък на възприетите форми на имената (от всички контролни записи);
- вариантите форми на имената (от всички контролни записи),
- свързани имена (от всички контролни записи);
- източници (библиографски записи) и друга информация за обекта;
- възможност за виждане във формати MARC21, XML, RDF и др.

Фигура 2. VIAF – възприети форми на име на лице, показани чрез хипервръзки и интерактивна графична система

Свързаните контролни файлове изпълняват ролята на многоезичен интерфейс, осигуряват достъп до библиографски данни и имат роля на обединена база данни за имената на даден обект. Така функциониращ VIAF е част от Семантичния уеб, тъй като имената на обектите са представени в предпочитания от потребителя език и форма.

VIAF не създава данни, а само обединява предоставените му. Той не взима отношение и позволява независимост в правилата за описание. Затова използването на намерената информация не трябва да се пренася механично. Данни за национални автори (например български) могат да се взимат от VIAF само при изчерпване на възможностите на българските източници (библиографии, справочници, енциклопедии). Много по големи възможности предоставя файлът за идентифицирането и намирането на достоверна информация за преводните автори като:

- оригинална форма на името;
- години на раждане и смърт;
- биографични данни.

Информацията задължително трябва да се съобразява с:

- методиката за създаване на контролен файл на национално ниво (ако съществува такава) или с взети методични решения в процеса на създаване на библиографския запис;

- съществуващите национални правила за описание.

В България съществува добре развит контролен файл за имената в Националната библиотека. Той включва имената на всички автори (български и преводни) от началото на книгоиздаването на български до днес. Контролните

записи се създават във формат COMARC, който се основава на UNIMARC, и са подходящи за международен обмен. Контролният файл е достъпен за българските потребители през страницата на COBISS.BG, но е необходимо да се направи видим и достъпен и за чужди ползватели, чрез включването му във VIAF.

ЛИТЕРАТУРА

- Angeli, Anila, MacEwan, Andrew, Boulet, Vincent. ISNI and VIAF – Transforming ways of trustfully consolidating identities. In: *IFLA WLIC 2014* [online]. [Viewed 12.08.2018]. Available from: <http://library.ifla.org/985/1/086-angeli-en.pdf>
- Bennett, Rick Hengel-Dittrich, Christina, O'Neill, Edward T., Tillett, Barbara B. *VIAF (Virtual International Authority File): linking die Deutsche Bibliothek and Library of Congress name authority files* [online]. IFLA, 2006. [Viewed 15.08.2018]. Available from: <http://www.ifla.org/IV/ifla72/papers/123-Bennett-en.pdf>.
- IFLA Professional Statement on Universal Bibliographic Control* [online]. [Viewed 12.08.2018]. Available from: <https://www.ifla.org/files/assets/bibliography/Documents/ifla-professional-statement-on-ubc-en.pdf>
- Linking and Exploring Authority Files [LEAF] [online]. [Viewed 13.08.2018]. Available from: https://cordis.europa.eu/project/rcn/54458_en.html
- MacEwan, Andrew. (c2004). Project InterParty: from library authority files to e-commerce. In: *Authority control in organizing and accessing information*. Binghamton, NY: Haworth Information Press, pp. 429–442.
- Tillett, B. B. *The Virtual International Authority File* [online]. [Viewed 15.08.2018]. Available from: <http://www.iccu.sbn.it/upload/documenti/TillettAF.ppt>.
- VIAF [online]. *The Virtual International Authority file*. [Viewed 16.08.2018]. Available from: <http://viaf.org/>
- VIAF Council* [online]. [Viewed 16.08.2018]. Available from: <https://www.oclc.org/en/viaf/viaf-council.html>

ФИЗИЧЕСКИ ИЗМЕРЕНИЯ НА ИНФОРМАЦИОННИТЕ ХРАНИЛИЩА – МИНАЛО, НАСТОЯЩЕ, БЪДЕЩЕ

Стамена Кавръкова-Георгиева

Анотация. Целта на доклада е да представи проблема за физическото съхранение на постоянно нарастващия обем информация в света. Разгледани са подробно различните видове съществуващи носители на памет, използвани като носители на информационните хранилища, както и възможните бъдещи такива. Проследяват се основните тенденции на пазара на технологиите за запаметяване – промени в цена, параметри, производители, разпространители.

Ключови думи: информационно хранилище; носител на памет; Big data; съхранение; информация; магнитна памет; оптична памет; flash памет.

PHYSICAL DIMENSIONS OF INFORMATION STORAGEES – PAST, PRESENT, FUTURE

Stamena Kavrakova-Georgieva

Abstract. The aim of the paper is to present the problem of the physical storage of the ever-increasing amount of information in the world. Various types of existing memory storage devices, used as carriers of information repositories as well as possible future ones are considered. The main trends in the storage devices market are covered, as well as price changes, technical parameters, distributors and lead companies.

Keywords: information storage; storage device; Big data; storing; information; magnetic storage; optical storage; flash storage.

* * *

В днешното забързано време, информацията се счита за най-голямото и скъпо оръжие. Изминали са векове от времето, когато всеки е разчитал единствено на собствените си знания. Днес споделянето лежи в основата на всичко. Но за да бъде достъпна, информацията трябва да се складира на място, което всички могат да бъдат в контакт с нея. За целта са измислени информационните хранилища. Те не само събират и съхраняват знание, но и го организират по начин, който да улеснява анализа и взимането на решения. За да стане по-ясно,

ще използвам определението за Big data, дадено от Лиса Артур от Forbes – „колекция от данни от традиционни и дигитални ресурси, които са вътрешни или външни за една организация и се използват като източник за нови открития и анализи“¹.

Защо изведнъж става важно да има хранилища? Докато преди няколко десетилетия само научните центрове, правителствените организации, университети и големи корпорации създават цифрова информация, най-често под формата на числови данни или текстови документи, днес това се прави от всеки човек, притежаващ компютър. С развиването на ИКТ, широкото разпространение на Интернет и появата на Web 2.0 се потребителите започват да обменят не само текстови файлове, но да споделят снимки, видеоклипове, музика, софтуер. Количеството данни нараства, а с него и нуждата от по-добра организация за съхранение.

През 1991 г. канадската компания Smart technologies изобретява първата интерактивна бяла дъска², което дава начало на модата на смарт технологиите, които могат да се адаптират и променят поведението си спрямо околната среда³. За да го правят, те събират, складираат и анализират данни, получени от различни сензори – за температура, влажност, светлина, допир, местоположение, движение, а след обработката им ги обменят с други подобни устройства, свързани с мрежата. Създава се цял нов раздел наука, разглеждаща концепцията за връзката между тях, а именно Internet of things.

Според Globalwebindex през 2016 г. средностатистическия човек притежава 3,64 смарт устройства⁴. Като се вземе в предвид, че населението на земята е малко над 7,5 милиарда⁵, това прави близо 27 милиарда уреда, генериращи нова информация непрестанно. Съхранението на толкова много данни налага създаването на все по-големи и сложно устроени информационни хранилища.

¹ **Arthur**, Lisa. „What is big data?“ [онлайн]. August 15, 2013 08:17. [прегледан на 30.03.2017] [достъпен на: <https://www.forbes.com/sites/lisaarthur/2013/08/15/what-is-big-data/#459910525c85>]

² **Overly**, Steve. „Google releases Jamboard, a high-tech whiteboard for office meetings: The Silicon Valley giant joins Microsoft in a niche market previously dominated by the Canadian firm Smart Technologies“ [онлайн]. November 12, 2016. [прегледан на 30.03.2017] [достъпен на: <https://www.thestar.com/business/2016/11/12/google-releases-jamboard-a-high-tech-whiteboard-for-office-meetings.html>]

³ „What is smart technologies?“ [онлайн] [прегледан на 30.03.2017] [достъпен на: <http://www.igi-global.com/dictionary/smart-technology/38186>]

⁴ **Buckle**, Chase. „Digital consumers own 3.64 connected devices“ [онлайн]. February 18, 2016. [прегледан на 30.03.2017] [достъпен на: <https://www.globalwebindex.net/blog/digital-consumers-own-3.64-connected-devices/>]

⁵ Данните са взети от Worldometers на 22.08.2017 г. 17:15 [<http://www.worldometers.info/world-population/>]

Физически носители на информационните хранилища

Въпреки наличието на множество концепции за структуриране и обработка, налице винаги стои въпросът за физическото съхранение на информационните хранилища, а именно за избора на най-подходящ носител на памет. От това пряко зависи начина на работа с информацията и достъпът до нея, необходимите условия на околната среда, а всички тези фактори влияят пряко на цената на хранилището. За да се вземе се вземе най-правилно решение, трябва да се познават всички налични варианти. До сега масовост на пазара са достигнали 5 вида носители на памет – механични, магнитни, оптични, магнитно-оптични и флаш, които се различават както по начина на записване на информация, така и по носителите върху които се съхранява тя, и начина на работа.

Първи се появяват механичните носители в средата на 19-ти век. Те са направени от хартия или картон и както подсказва името им, информацията върху тях се записва по чисто механичен начин – чрез пробиване на отвор на точно определено място. Четящата машина използва булева алгебра, приемайки наличието на отвор за 1, а липсата ѝ за 0. За улеснение, възможните позиции за продупчване са подредени в редове и колони.

Най-известните механични паметни от този тип са перфолентата и перфокартата. Въпреки че могат да съхраняват данни, основната им функция е за комуникация между човек и машина и предаване на команди. Те са ограничени от своите физически размери като колкото повече информация има за записване, толкова повече носители трябва да се използват. Широко са застъпени в първите изчислителни машини, а по-късно и в някои видове компютри. Продължават да се разпространяват до 70-те г. на миналия век, въпреки че и до ден днешен се използват в някои по-стари военни системи, както от любители.

През 1932 г. успоредно с механичните паметни започва да се разработва и нов вид носители на информация, а именно магнитните. Те са направени от различни железни сплави, покрити с феромагнитни материали. Повърхността е разделена на т. нар. „пътечки“, които играят ролята на редовете при механичните паметни. Записът се осъществява посредством магнитна глава, която поляризира частиците по повърхността на устройството. В зависимост от своята посока, те биват разчетени от компютъра като 1 или 0.

За разлика от механичните носители на памет, магнитните позволяват информацията да се изтрива и променя. Това, както и фактът, че гъстотата на запис е много по-голяма, прави магнитната памет предпочитана за основна компютърна памет до 2000-та г., когато се появява флаш паметта. Първото устройство от този тип е барабанната памет на Густав Таушек, а от тогава до сега технологията е основа за твърдите дискове, магнитните ленти, касетите и флопи дискетите.

Разглежданите до момента два вида памети са използвани като основни за компютрите и изчислителните машини. С малки изключения те са обемни от чисто физическа гледна точка, тежат и са трудни за транспортиране. Информацията, която се е съхранявала до момента, е предимно числова или текстова. Това са фактори, които подтикват индустрията да потърси още една алтернатива за съхранение на памет.

През 1961 г. Дейвид Пол Греър и Джеймс Ръсел патентоват прозрачния оптичен диск. По форма и големина той прилича на първите флопи дискети, но за разлика от тях е изработен от пластмаса, покрита с отражателен слой. Информацията се записва с помощта на лазер, който променя отражателната способност на определени места, които в последствие се разчитат от компютъра като „питове“ и „ландове“ или респективно като 1 и 0. Първият подобен носител е LaserDisk, създаден като резултат от съвместната работа на технологичния гигант Philips и музикалната компания MCA за целите на звукозаписните компании по света. Първоначално дисковете са се разпространявали с предварително записана аналогова информация, а в последствие и цифрова, която се е щамповала върху диска по време на неговото производство. На тази база през 1982 г. на пазара се появява и познатия днес компакт диск (CD).

Необходими са около 12 години, за да се изобрети технология, позволяваща дисковете да могат да бъдат записвани в домашни условия. Това става възможно благодарение на японската компания Taiyo Yuden, която създава багрило, което при осветяване от лазера променя отражателната способност на мястото. Дава се възможност на потребителите да закупят празен диск и да запишат върху него каквото пожелаят. CD могат да се поставят плътно един до друг, което спестява пространство и ги прави удобни за съхранение на по-голям архив, както и възможност за неговото преместване.

Проблемът с еднократния запис е отстранен през 1997 г. и на пазара се появява CD-RW. Двата слоя на записваемото CD са заменени с пласт поликристален материал, който при нагряване преминава в аморфно състояние, което не позволява на лазера да се отрази. За разлика от магнитните носители на памет, които могат да бъдат презаписвани многократно, компакт дисковете позволяват това да се случи едва 1000 пъти. Те не са много надежден носител, тъй като животът им е максимум 25 години, а след всеки цикъл на презаписване поликристалният материал деградира, преминава от само себе си в аморфно състояние и изтрива информация. Освен това, за разчитането му е необходим по-чувствителен датчик, което го прави несъвместим с повечето CD четци.

Въпреки своите недостатъци – ограничен брой записване, възможност от надраскване и влияние на външната среда, оптичните носители на памет отговарят на нуждите на звукозаписната и филмовата индустрии, а се харесват и на потребителите. Това кара производителите да ги доразвият и усъвършенстват. Появяват се много нови типове дискове – VCD (Video CD), SACD (Super audio CD), DVD (Digital Versatile Disk), Blu-ray и техните HD вариан-

ти. Най-съществената разлика между тях е видът лазер, който се използва за запис. Колкото е по-малка дължината на неговата вълна, на толкова по-гъсто могат да се разположат питовете и ландовете и толкова повече информация може да бъде поместена. Така на площта на първото CD, чиито размер е 650 MB, днес могат да бъдат записани 100 GB.

Единственият носител от този тип, който се различава много спрямо останалите е DVD-RAM, който се появява през 1998 г. и е първият формат за виртуален диск. Той няма нужда да се форматира преди всеки запис, а механизмът на записване прилича на този на флопи дисковете – данните са разположени на концентрични писти, давайки на потребителите възможност за произволен достъп до търсената информация. Размерът на паметта при HD варианта достига 20 GB, а броят презаписвания е над 100 000 пъти, което прави основното му приложение архивиране, но и обработка на данни.

Въпреки успеха на оптичния диск, в началото на 90-те г. на миналия век първоначално Insite Peripherals, а в последствие Sony и Philips решават да поемат по различен път, създавайки магнитно-оптичните памети. Те наподобяват традиционния компакт диск, но златния им отражателен слой е заменен с такъв от сплави на метали от групата на желязото. Информацията се записва с помощта на лазерен лъч и намотка, като чрез тяхното комбиниране се променя магнитното поле на частиците, превръщайки ги съответно в питове или ландове.

Поради голямата си разлика с досегашните носители и несъвместимостта с универсалните четящи и записващи устройства, магнитно-оптичните памети не достигат очаквания успех и постепенно изчезват от пазара. Днес единственият комерсиално разпространен носител е създадения през 2000 г. Ultra-density optical или UDO. Неговият обем е три пъти по-голям от най-голямото DVD, може да бъде презаписван около 750 000 пъти, а продължителността му на живот е над 4 пъти по-голяма от тази на стандартния твърд диск. Въпреки това, несъвместимостта му с повечето компютри, както и цената му са пречка той да достигне популярността на другите носители.

Успоредно с магнитно-оптичните устройства се създават нови, коренно различни памети, наречени флаш. Те са базирани на EPROM и EEPROM компютърни памети и информацията се записва под формата на електрически импулси, като в процеса липсва използване на движещи се части. Това ги прави добър заместител на досегашните устройства, защото няма опасност от повреда като “head crash”, но също така позволява по-бърза обработка на данните – времето за реакция е свалено до 0,1 ms.

Един от основните носители от този тип е Solid State Drive (SSD), който представлява алтернатива на твърдия диск. Компактните му физически размери го правят удобен за използване като основно записващо устройство на лаптопите, защото позволяват на преносимите компютри да запазят това си основно свойство. Разбира се, има и недостатъци, като най-големият от тях е

свързан с ограничението за презапис – максимално може да запишат около 2,5 PB информация, преди да се случи срив в системата⁶.

Друг носител на флаш памет е USB Flash стика или както е по-известен у нас „флашка“. Тя представлява печатна платка, поставена в защитна обвивка или както е модерно в момента, вградена в предмет като химикали, тефтери и слънчеви очила. Предпочитана е от множество хора заради своите компактни размери, но и заради начина си на свързване. За да бъде използвана информацията е необходимо четящото устройство да има USB свързваща шина, а днес тя е основен порт за всеки компютър, телефон, фотоапарат, телевизор, както и всякаква друга техника, притежавана от средностатистическия потребител. Единствените им ограничения са свързани с издръжливостта им, защото при предаването на информация USB шината на флашката има физически контакт с USB порта на компютъра, което при често ползване може да доведе до механична повреда. Производителите дават гаранция за около 1500 цикъла на вкарване и изкарване и 100 000 пъти форматиране.

Въпреки, че съществува спор относно създателя на USB flash стика⁷, в рамките на 15 години той се развива много активно, като до момента са създадени три нови поколения, всяко следващо с по-бърза скорост на предаване на данни. Постоянно нараства и размерът на паметта, като днес тя е 2 TB. Очаква се до 2020 г. на пазара да се появи и 4-то поколение⁸.

Как се променят параметрите на носителите – цена, възможности, размер на памет

Проследявайки развитието на различните видове носители на памет ни позволява да видим по-голямата картина, да намерим причините, довели до създаването на едно или друго устройство и да си създадем изводи относно какво можем да очакваме от бъдещите технологии.

Първото нещо, което прави впечатление е промяната на динамиката на пазара. Докато в самото начало са съществували две големи компании производителки на компютърна памет, днес те са стотици. Основният източник на иновации до 80-те г. е IBM, който е в основата на изобретяването или разработването на множество различни носители на информация. След тях се нарежда Remington Rand – пряк конкурент на IBM, който разработва еквиваленти, предназначени за своите устройства UNIVAC.

⁶ **Gasior**, Geoff. „The SSD Endurance experiment: They are all dead“ [онлайн] March 12, 2015 10:22 [прегледан на: 06.04.2017] [достъпен на: <http://techreport.com/review/27909/the-ssd-endurance-experiment-theyre-all-dead>]

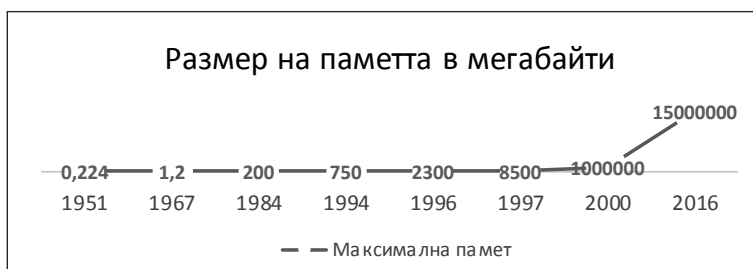
⁷ Тримата основни претенденти за създател на тази технология са малайзиецът Pua Khein-Seng, сингапурската компания Trek Technology и китайската Netac Technology

⁸ „USB 3.0/4.0 release dates and max speeds?“ [онлайн] [прегледан на: 28.03.2017] [достъпен на: <http://www.userbenchmark.com/Faq/USB-30--40-release-dates-and-max-speeds/1>]

Развитието на компютрите и тяхната комерсиализация води до създаване на нова пазарна ниша. Много технологични гиганти започват да доразработват съществуващи вече устройства или да създават прототипи за нови. Страните, лидери по създаване и масово производство са САЩ и Япония. Докато първите концентрират своите усилия върху магнитните носители и създаването на основни компютърни памети, вторите разработват преносими устройства за съхранение като оптични и флаш памети. През 90-те г. на миналия век се наблюдава „бум“ на създаването на различни памети, който води до пренасищане на пазара – нещо, от което никой няма полза.

За да се избегне това, компаниите променят своя начин на работа, създавайки тенденция за работа в екип. Създават се големи международни консорциуми, като DVD Forum и Blu-ray disk association, в които участват компании като Hitachi, LG, Panasonic, Samsung, Philips, Pioneer, Maxwell, Lite-On, Sharp. Те се занимават не само с усъвършенстване на вече съществуващи продукти и разработването на нови такива, но и със създаване на система от стандарти. Една от най-известните стандарти са така наречените Rainbow books⁹, които описват различните формати компакт дискове. Отделно от това, големи компании като Sony и Philips се съюзават с цел създаване на нови носители на информация. Благодарение на съвместната им работа на пазара потребителите имат достъп до устройства като CD-ROM, хибридният SACD, DVD+R, DVD+RW.

Наличието на толкова много компании, разработващи носители на памет съвместно или конкурирайки се, води до постоянно усъвършенстване на съществуващите технологии. Това най-ясно се вижда при разглеждане на размер на паметта (диагр. 1).

Диаграма 1. Нарастване на максималния размер компютърна памет спрямо създадените през посочените години устройства

Информацията, която се записва на механичен носител на памет се измерва в байтове и килобайти, при първите магнитни носители тя се покачва до мегабайти, оптичните технологии дават възможност за гигабайт, докато твърдите дискове и флаш паметите днес достигат десетки терабайти.

⁹ „Rainbow books“ [онлайн] [прегледан на: 28.03.2017] [достъпен на: <http://www.cdfs.com/cdfs-glos-rainbow-books.html>]

Размерът на паметта не е единствената характеристика, която е засегната от промените. Големината на записаната информация е пряко зависима от физическите размери на нейния носител, а този факт трябва да се вземе в предвид, тъй като пряко влияе и на удобството на потребителите. Тенденциите са за постоянно увеличение на гъстотата на запис, така че човек да може да запише колкото може повече информация на възможно най-малко място. Паметите стават по-компактни и лесни за пренос, което най-добре може да се види при твърдите дискове. Докато през 1956 г. е необходим камион, за да се транспортира диск с големина 5 MB, днес човек може да държи 1 TB в шепата си, без всякакъв проблем.

Комбинацията от горните два фактора е и една от причините устройствата за съхранение на памет да станат толкова популярни, което води до драстичен спад в техните цени. Най-драматична е разликата при магнитните носители на памет и по-специално отново при твърдите дискове. Докато цената за мегабайт в самото начало струва 9,200\$, то цената за гигабайт днес е 0,032\$¹⁰, а това само по себе си е показател за развитието на технологиите. Трябва да се вземе в предвид, че този първи твърд диск е бил с размер едва 3,75 MB и поради своите физически размери е можел да бъде само нает, без да напуска централата на IBM. За сравнение, днес от всеки магазин за техника може да бъде закупен допълнителен външен диск с големина 1 TB и цена между 100 и 200\$¹¹.

Изобретяване на нови носители – причини и стъпки

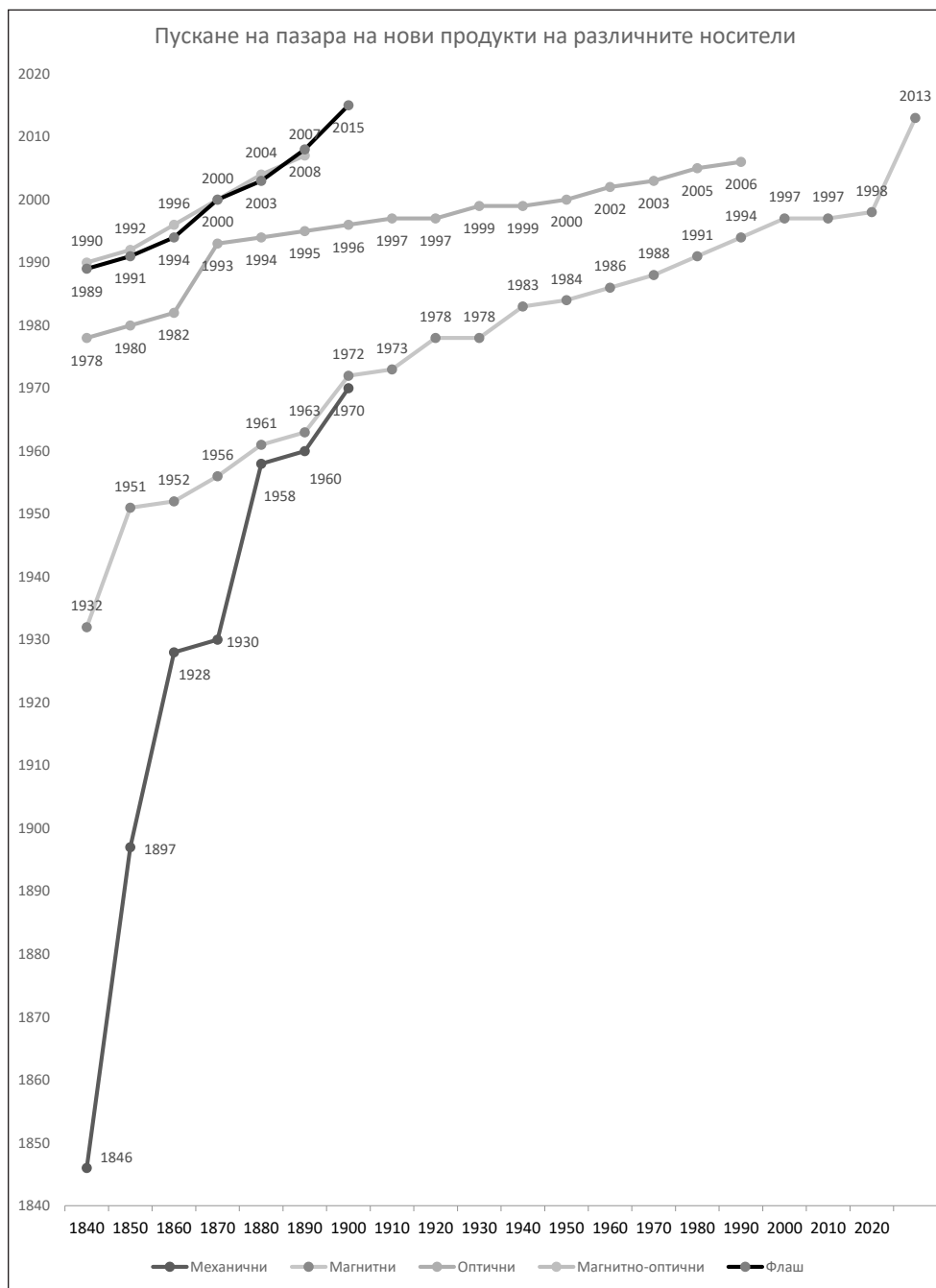
Какво бъдеще може да се очаква и кога се предвиждат следващите големи изобретения? За да се дадат отговори на тези въпроси е необходимо да се обърне малко повече внимание на причините за възникване и развитие на вече съществуващите носители на памет¹².

При хронологична разбивка (диагр. 2) се виждат отчетливо периодите на възникване на нови носители на памет. След създаването на перфолентата изминават 51 г. до създаването на перфокартата на Холерит и още 20 г. до следващият ѝ модел. Между барабанната магнитна памет, която е първата от вида си и магнитната лента на UNIVAC има 19 години – от 1932 до 1951 г. След това, до края на 70-те г. науката прогресира до толкова, че нововъведения се появяват на всеки 2 до 3 години. Тенденцията се запазва до 1989 г., като след това пускането на нови продукти на пазара се случва всяка година.

¹⁰ **McCallum**, John C. Disk drive prices [онлайн] May 16, 2015 [прегледан на: 28.03.2017] [достъпен на: <https://web.archive.org/web/20150714062141/http://www.jcmit.com/diskprice.htm>]

¹¹ **Santo Domingo**, Joel. The best external hard drives of 2017 [онлайн] March 31, 2017 [прегледан на: 02.04.2017] [достъпен на: <http://www.pcmag.com/article2/0,2817,2400958,00.asp>]

¹² Със сигурност съществуват още много устройства за съхранение, но те са основно вариации на описаните. В статията се упоменават тези, които са използвани за основа на разработване на нови технологии или тези, които са оставили отпечатък в историята заради високата си ползваемост.

Диаграма 2. Години на пускане на пазара на нови носители, разделени според техния вид

Диаграма 3. Поява и залез на различните видове носители на памет

Личната ми хипотеза за това рязко скъсяване на периодите на създаване на нови технологии е свързана с разгара на Студената война, протекла между 50-те и 90-те години на 20-ти век. В този период светът усилено работи за създаване на нови начини за въоръжаване. Компютърът става център на военното разузнаване, а изчислителната му мощност се използва за създаването на различни симулатори¹³. Появява се и прототипът на днешния Интернет – ARPANET. Компютрите достигат големи за времето си мощности, но нямат достатъчно памет. Това провокира учените да намерят решение, карайки ги да експериментират с различни видове устройства за съхранение на информация.

Както се вижда на диаграма 3, носителите на памет се развиват стъпаловидно. Нужни са между 20 и 40 години да се развие пълния потенциал на една технология и да се започне търсене на нейни алтернативи. Последната въведена технология – флаш паметта, започва да развива през 90-те години на миналия век, което ни дава надежда, че в следващите две десетилетия може да се очаква нов вид запаметяващи устройства.

Бъдещето на носителите – какви възможности предоставя холографската памет

Днес, основен двигател на прогреса е непрекъснато нарастващият масив от информация в света. Докато преди години данните, които се съхраняват са основно числови или програмен код, генерирани предимно от учени или на корпоративно равнище, то днес всеки краен потребител има възможността да създава и разпространява цифрово съдържание. Освен това, в епохата на гло-

¹³ „SAGE – Computer of the Cold war“ [онлайн] July 01, 2012 [прегледан на: 02.04.2017] [достъпен на: <http://www.i-programmer.info/history/9-machines/441-sage.html>]

бализация и масово споделяне, е важно то да може да бъде обменяно лесно. Набляга се на развитието на преносимите устройства за съхранение на памет – само за 15 години са развити от 8 MB до 2 TB¹⁴. При SSD прогресът е още по-осезаем – Seagate обяви, че в близката една година ще пусне на пазара 60TB външен диск¹⁵.

Въпреки големия скок в технологиите, те отново изостават спрямо изискванията на потребителите и дори днешните им възможности се считат за недостатъчни. Индустрията започва да мисли в посока петабайти, но дори и екзабайтите се струват възможни¹⁶. Едни от най-добрите потенциални кандидати за технологията утре са холографските паметни, които записват не само по повърхността на записващия слой, но и в дълбочина. Това дава възможност за създаване на безброй много слоеве за записване върху единична повърхност, което от своя страна води до многократно увеличение на гъстотата на запис – тя се измерва не в квадратен инч, а в кубичен!

Всъщност, технологията изобщо не е нова. За пръв път идеята е предложена от работещия за Polaroid учен Питър ван Херден в началото на 60-те г. на миналия век¹⁷. По начин на записване на информация, холографската памет прилича на оптичната. Най-голямата разлика е че докато при компактдискосвете лазерът пише двуизмерно и директно върху носител, то при холографските носители записът е триизмерен и лъчът бива разделен на две части, като едната половина минава през матрица, репрезентираща информацията в битове, а другата половина се отразява от огледало. Там, където лъчите се пресичат върху носител, се образува точка с различна отражателна способност, подобна на питовете на CD.

През последните 50 години различни компании се занимават с доразвиването на тази техника, но до ден единствено InPhase успяват да пуснат продукт на пазара. Въпреки това проучванията не спират. Японската компания Optware и сдружението Holography System Development Forum работят усилено за създаването на носител на памет, който да достигне масовостта на флаш паметите и компактдискосвете. Създадени са планове за пускане на пазара на холограф-

¹⁴ **Whitwam**, Ryan. „Kingston announces world’s largest capacity 2TB flash drive“ [онлайн] January 05, 2017 [прегледан на: 02.04.2017] [достъпен на: <https://www.extremetech.com/electronics/242123-kingston-announces-worlds-largest-capacity-2tb-flash-drive>]

¹⁵ **Anthony**, Sebastian. „Seagate’s new 60TB SSD is world’s largest: Seagate’s 60TB SSD comes a year after Samsung’s 15TB SSD“ [онлайн] November 08, 2016 15:46 [прегледан на: 02.04.2017] [достъпен на: <https://arstechnica.com/gadgets/2016/08/seagate-unveils-60tb-ssd-the-worlds-largest-hard-drive/>]

¹⁶ **Harris**, Robin. „World’s 1st exabyte storage system“ [онлайн] January 31, 2011 08:29 [прегледан на: 02.04.2017] [достъпен на: <http://www.zdnet.com/article/worlds-1st-exabyte-storage-system/>]

¹⁷ **Bonsor**, Kevin. „How Holographic Memory Will Work“ [онлайн] [прегледан на: 02.04.2017] [достъпен на: <http://computer.howstuffworks.com/holographic-memory1.htm>]

ския вариант на DVD – HVD (Holographic Versatile Disk)¹⁸ и нейната алтернатива холографската карта HVC¹⁹.

През 2016 г. учените от университета Саутхемптън правят нов пробив в холографския запис, успявайки да достигнат нано ниво²⁰. Резултатът от тяхната разработка, започнала три години по-рано е превръщането на кварцов кристал в 5D холографски носител на информация, при който към познатите три измерения²¹ са добавени още две – големината на точките и тяхната ориентация. Така върху един диск може да се запише еквивалента на 75 000 DVD, а поради свойствата на кварца, на теория информацията би трябвало да бъде вечна²².

Предвид изминалото време между първия механичен носител на памет и първия магнитен, а след това и до първия оптичен носител, можем да разберем дългия период на очакване на холографските устройства. Има необходимост от време за натрупване на знания, след което рязко на пазара ще се появяват множество вариации на новия носител. Можем да приемем, че в близките десетилетия на пазара ще има минимум две-три различни разработки, които да са достъпни за потребителите.

Разбира се съществуват и други носители на памет, които да претендират за „Технология на бъдещето“ – флуоресцентни дискове, записи върху молекули на ДНК, квантова памет. Независимо коя от тях ще спечели състезанието, можем да бъдем сигурни в едно – докато погледите на учените са насочени към съхраняването на информация, нашите знания ще живеят вечно.

¹⁸ „The world’s first movie recording on a preformatted holographic disc. Optware demonstrated playing back digital movies stored on its Holographic Versatile Disc™“ [онлайн] August 23, 2004 [прегледан на: 02.04.2017] [достъпен на: https://web.archive.org/web/20041009144100/http://www.optware.co.jp/english/what_040823.htm]

¹⁹ **Nazu**, Tadashi. „Optware to Release 30 GB Holographic Card for Less than \$1 at the End of 2006“ [онлайн] June 08, 2005 [прегледан на: http://techon.nikkeibp.co.jp/english/NEWS_EN/20050608/105586/]

²⁰ „Eternal 5D data storage could record the history of humankind“ [онлайн] February 18, 2016 [прегледан на: 02.04.2017] [достъпен на: <http://www.southampton.ac.uk/news/2016/02/5d-data-storage-update.page>]

²¹ Височина, ширина, дълбочина (бел. авт.).

²² **Perkins**, Ceri. „5D ‘Superman memory crystal’ heralds unlimited lifetime data storage“ [онлайн] July 17, 2013 [прегледан на: 02.04.2017] [достъпен на: <http://physicsworld.com/cws/article/news/2013/jul/17/5d-superman-memory-crystal-heralds-unlimited-lifetime-data-storage>]

ЛИТЕРАТУРА

- Anthony, Sebastian. "Seagate's new 60TB SSD is world's largest: Seagate's 60TB SSD comes a year after Samsung's 15TB SSD" [онлайн] November 08, 2016 15:46 [прегледан на: 02.04.2017] [достъпен на: <https://arstechnica.com/gadgets/2016/08/seagate-unveils-60tb-ssd-the-worlds-largest-hard-drive/>]
- Arthur, Lisa. "What is big data?" [онлайн]. August 15, 2013 08:17. [прегледан на 30.03.2017] [достъпен на: <https://www.forbes.com/sites/lisaarthur/2013/08/15/what-is-big-data/#459910525c85>]
- Bonsor, Kevin. "How Holographic Memory Will Work" [онлайн] [прегледан на: 02.04.2017] [достъпен на: <http://computer.howstuffworks.com/holographic-memory1.htm>]
- Buckle, Chase. "Digital consumers own 3.64 connected devices" [онлайн]. February 18, 2016. [прегледан на 30.03.2017] [достъпен на: <https://www.globalwebindex.net/blog/digital-consumers-own-3.64-connected-devices>]
- "Eternal 5D data storage could record the history of humankind" [онлайн] February 18, 2016 [прегледан на: 02.04.2017] [достъпен на: <http://www.southampton.ac.uk/news/2016/02/5d-data-storage-update.page>]
- Gasior, Geoff. "The SSD Endurance experiment: They are all dead" [онлайн] March 12, 2015 10:22 [прегледан на: 06.04.2017] [достъпен на: <http://techreport.com/review/27909/the-ssd-endurance-experiment-theyre-all-dead>]
- Harris, Robin. "World's 1st exabyte storage system" [онлайн] January 31, 2011 08:29 [прегледан на: 02.04.2017] [достъпен на: <http://www.zdnet.com/article/worlds-1st-exabyte-storage-system/>]
- McCallum, John C. "Disk drive prices" [онлайн] May 16, 2015 [прегледан на: 28.03.2017] [достъпен на: <https://web.archive.org/web/20150714062141/http://www.jcmit.com/diskprice.htm>]
- Nazu, Tadashi. "Optware to Release 30 GB Holographic Card for Less than \$1 at the End of 2006" [онлайн] June 08, 2005 [прегледан на: http://techon.nikkeibp.co.jp/english/NEWS_EN/20050608/105586/]
- Overly, Steve. "Google releases Jamboard, a high-tech whiteboard for office meetings: The Silicon Valley giant joins Microsoft in a niche market previously dominated by the Canadian firm Smart Technologies" [онлайн]. November 12, 2016. [прегледан на 30.03.2017] [достъпен на: <https://www.thestar.com/business/2016/11/12/google-releases-jamboard-a-high-tech-whiteboard-for-office-meetings.html>]
- Perkins, Ceri. "5D 'Superman memory crystal' heralds unlimited lifetime data storage" [онлайн] July 17, 2013 [прегледан на: 02.04.2017] [достъпен на: <http://physicsworld.com/cws/article/news/2013/jul/17/5d-superman-memory-crystal-heralds-unlimited-lifetime-data-storage>]
- "Rainbow books" [онлайн] [прегледан на: 28.03.2017] [достъпен на: <http://www.cdfs.com/cdfs-glos-rainbow-books.html>]

- “SAGE – Computer of the Cold war” [онлайн] July 01, 2012 [прегледан на: 02.04.2017] [достъпен на: <http://www.i-programmer.info/history/9-machines/441-sage.html>]
- Santo Domingo, Joel. “The best external hard drives of 2017” [онлайн] March 31, 2017 [прегледан на: 02.04.2017] [достъпен на: <http://www.pcmag.com/article2/0,2817,2400958,00.asp>]
- “What is smart technologies?” [онлайн] [прегледан на 30.03.2017] [достъпен на: <http://www.igi-global.com/dictionary/smart-technology/38186>]
- Whitwam, Ryan. “Kingston announces world’s largest capacity 2TB flash drive” [онлайн] January 05, 2017 [прегледан на: 02.04.2017] [достъпен на: <https://www.extremetech.com/electronics/242123-kingston-announces-worlds-largest-capacity-2tb-flash-drive>]
- “The world’s first movie recording on a preformatted holographic disc. Optware demonstrated playing back digital movies stored on its Holographic Versatile Disc™” [онлайн] August 23, 2004 [прегледан на: 02.04.2017] [достъпен на: https://web.archive.org/web/20041009144100/http://www.optware.co.jp/english/what_040823.htm]
- “USB 3.0/4.0 release dates and max speeds?” [онлайн] [прегледан на: 28.03.2017] [достъпен на: <http://www.userbenchmark.com/Faq/USB-30--40-release-dates-and-max-speeds/1>]

ГОТОВНОСТ НА ОБЩЕСТВЕНИТЕ БИБЛИОТЕКИ В БЪЛГАРИЯ ЗА РАБОТА С УЧЕНИЦИ ОТ РОМСКИ МАЛЦИНСТВЕНИ ГРУПИ

Анна Митева

Анотация. Докладът представя проучване сред ученици от ромския етнос, учители, работещи в училища със 100% ученици от ромския етнос и библиотекари от читалищни и регионални библиотеки в населени места с преобладаващо ромско население. Целта на изследването е да покаже взаимовръзката между обществените библиотеки (читалищни и регионални) с местните ромски жители, обхванати в образователната сфера. Чрез анкетни карти и интервюта е установена активността на ромите като читатели и потребители на основни и допълнителни библиотечни услуги. Показана е степента на готовност на обществените библиотеки в страната да провеждат заложените национални интеграционни политики. Представени са причините, поради които голяма част от проучените библиотеки не работят с ученици от обособени училища в ромските квартали. Установено е мястото на библиотеката в ежедневието на учениците от ромски произход. Показана е и гледната точка на учителите, работещи с тези ученици, относно ролята на библиотеката като образователен и социализиращ фактор в живота на ромските деца.

Ключови думи: ромски етнос, ученици, училища, библиотеки, читатели, интеграционни политики, анкети.

READMISSION OF PUBLIC LIBRARIES IN BULGARIA FOR WORK WITH PUPILS FROM ROMA MINORITY GROUPS

Anna Miteva

Abstract. The report presents a survey among Roma students, teachers working in schools with 100% Roma students and librarians from chitalishte and regional libraries in settlements with predominantly Roma population. The aim of the research is to show the interconnection between public libraries (chitalishte and regional) with local Roma people covered in the educational sphere. Through questionnaires and interviews, the activity of Roma as readers and users of basic and additional library services was established. It demonstrates the readiness of public libraries in the country to implement the national integration policies. The reasons why many of the studied libraries do not work with students from separate schools in the Roma neighborhoods are presented. The place of the library has been established in the daily life of the Roma students. It also shows the perspective of teachers working with these students on the role of the library as an educational and socializing factor in the life of Roma children.

Keywords: roma ethnos, students, schools, libraries, readers, integration policies, polls.

Проблемът с интегрирането на ромското малцинство в България нараства пропорционално с растежа на тази популация. По-голямата част от членовете на ромското малцинство принадлежат към икономически активната възрастова група. Значителен и все по-голям дял от ромското население е в училищна възраст. Различните опити през годините за интегриране на ромското малцинство показаха, че в основата на оптимална социална интеграция стои образованието. То е признато от ЕС като единственото средство за предпазване от маргинализация и зависимост на ромите от различни форми на подпомагане на доходите. Качественото образование е пътят към пазара на труда, затова е необходимо да се ускори образователната интеграция на този етнос.

В План за действие за изпълнение на Националната стратегия на Република България за интегриране на ромите (2012–2020) са заложени дейности и задачи, които включват потенциала на обществените библиотеки и читалищата.¹

Бе проведено проучване по факултетски проект в подкрепа на докторанти „Изследване готовността на обществените библиотеки в България за работа с ромски малцинствени групи, с научен ръководител доц. Милена Миланова.

Поставената цел в проекта бе да се установи готовността на обществените библиотеки в България за работа с ромски малцинствени групи. За постигането ѝ бяха предвидени следните задачи:

1. Да се установи състоянието на интеграционните процеси чрез дейностите на обществените библиотеки: Десегрегация на ромските училища; Качествено образование в мултикултурна среда; Запазване на ромската културна идентичност; Отразяването на положителен образ на ромското население в медиите.

2. Да се изследва до каква степен библиотеките прилагат заложените дейности и задачи в националните интеграционни политики: Засилване ролята на читалищата, музеите и библиотеките като двигатели за развитие на местните общности; Създаване на условия за неформално и самостоятелно учене чрез библиотеките; Популяризиране на ромската култура чрез читалищата.

3. Да се определи какво е мястото на институцията библиотека в ежедневието на учениците от ромския етнос.

Дейностите, заложени в проекта, включваха: установяване актуална информация за състоянието на ромското малцинство в България; разработване на карта на местата с концентрирано ромско население; разработване на инструментариума за проучването – определяне на фокус-групите, анкетна карта, стандартизирано интервю.

За установяване актуална информация за концентрирано ромско население по райони в България бе потърсен д-р Йосиф Нунев, експерт по проблеми

¹ План за действие за изпълнение на Националната стратегия на Република България за интегриране на ромите (2012-2020). – В: Национален съвет за сътрудничество по етническите и интеграционните въпроси [онлайн]. Единство в многообразието. ©2006. [Прегледан 12.06.2015, 17:40]. Достъпно от: <http://www.nccedi.government.bg/page.php?category=125&id=1740>

на етническите малцинства към МОН. Насоките, дадени от него, отведоха до справка от РИО, 2001 г.² Съотношението между общия брой ученици и броя на ромските деца от тях по области бе достатъчна информация за целите на проекта. Въз основа на тези данни бяха определени и фокус-групите: ученици от ромския етнос, учещи в сегрегирани училища, учители, работещи в същите училища, библиотекари от читалищни и регионални библиотеки.

Мащабът на изследването бе сведен до две съседни области: Пазарджик с 6930 ромски ученици от общ брой 36 736 ученици, и Пловдив с 10 315 ромски ученици от общ брой 77 129 ученици.³ Изборът на област Пазарджик бе продиктуван от местонахождението на селището в нея, дало началото на това проучване – гр. Ракитово. Съседната област Пловдив бе избрана като база за сравнение на получените резултати

Останалите области в България с голям процент ромско население останаха извън обсега на това проучване. Поради спецификата на отделните ромски групи в страната: различни езикови, исторически, професионални, религиозни, социални и др. характеристики, изследването им предполага наличието на допълнителни ресурси, като време и средства, извън предвидените в проекта.

За изработването на анкетните карти бяха използвани въпроси от „Маркетингово проучване и оценка на взаимодействието между музеите–училището и младите потребители”⁴, и от „Базово проучване за оценка на въздействието” на ЕСТАТ по програма „Глобални библиотеки – България”.

За реализиране на една от задачите на проекта – определяне на мястото на институцията библиотека в ежедневието на учениците от ромския етнос, бе оказано съдействие от РУО – Пазарджик. Бяха анкетирани ученици от 6-ите и 7-ите класове на сегрегирани ромски училища в гр. Пазарджик, гр. Пещера и гр. Велинград. Възрастта на учениците бе съобразена съгласно чл.11а(3) от Закона за закрила на детето.⁵

Анкетно допитване до ромски ученици от Пловдивски сегрегирани училища не бе проведено, поради отказ за съдействие от РУО – Пловдив. Запитването към инспектората бе направено в писмена форма, отрицателният отговор бе получен устно по телефона. В град Пловдив живее голяма диаспора от ромско население. Отказът на Регионалния инспекторат да бъдат анкетирани ромските ученици поражда следния въпрос: кое притеснява работещите в образо-

² Нуев, Йосиф. (2006). Ромите и процесът на десегрегация в образованието. София: с. 167

³ Нуев, Йосиф. (2006). Ромите и процесът на десегрегация в образованието. София: с. 167–168

⁴ Методика на маркетинговото проучване и оценка на взаимодействието между музеите-училището и младите потребители. – В: Калоян Харалампиев [онлайн]. Лична страница. [Прегледан 12.06.2017, 17:40]. Достъпно от: <https://historymuseum.org/web/attachments/Projects/42/305/5555368dc16c6.pdf>

⁵ Закон за закрила на детето. – В: *Lex.bg* [онлайн]. Българският правен портал. [Прегледан 10.09.2017, 10:00]. Достъпно от: <https://www.lex.bg/laws/ldoc/2134925825>

вателната сфера там? Предвид предмета и обекта на изследването възникват и последващи въпроси: пловдивските ученици от ромския етнос посещават ли местните библиотеки? Учителите в пловдивските училища провеждат ли съвместни инициативи с обществените библиотеки? Тези ученици достатъчно грамотни ли са, за да прочетат и да отговорят на въпросите от анкетната карта? Ромските ученици в Пловдив посещават ли учебните часове изобщо, за да бъдат анкетираны?

Анкетираните ученици от област Пазарджик са от ОУ „Любен Каравелов”, гр. Пещера, ОУ „Св. Св. Кирил и Методий”, гр. Пазарджик, СУ „Димитър Гачев”, гр. Пазарджик, ОУ „Георги Бенковски”, гр. Велинград, ОУ „Неофит Рилски”, гр. Велинград.

Резултатите, получени след обработката на ученическите анкети, дават следните резултати:

1. Учениците от ромски етнос асоциират понятието „библиотека” с „книги”, „много книги” и „голяма сграда с много книги”. Има и единични отговори като „много книги и любов”, „че идва лятото”, „Библия”, „не ми е интересно за книгите”.

2. Най-голям брой от отговорилите седмокласници не посещават библиотека, защото нямат нужда и защото библиотеката се намира далеч.

3. За последен път ромските ученици са били в библиотека през лятото и след 15 септември. Децата са отговорили, че им харесва в библиотеката и много им харесва библиотекарят/библиотекарката.

4. На въпроса „Каква библиотека посещават?” учениците са посочили основно „читалищна”. Останалите отговори показват, че ромските деца не различават видовете библиотеки. Не правят разлика между училищна, общинска, национална библиотека. Такива отговори са дали ученици, които не са излизали от квартала, а училището, в което учат, няма библиотека.

5. На въпроса „Кой ви е насочил да посещавате библиотека?” с преобладаващо са отговорили „Учител”. На следващия въпрос „Защо ходите в библиотеката?”, масово са отговорили, за да си вземат книга за къщи.

6. Ромските ученици са посочили, че самостоятелната работа в библиотеката допълва знанията им по даден предмет. Общият брой отговорили ученици съвпада с общия брой ученици, посочили, че не посещават библиотека.

7. Седмокласниците отбелязват, че имат нужда от повече информация за това какво могат да правят в една обществена библиотека.

8. Преобладаващият брой от анкетираните възприемат посещенията си в библиотеката като удоволствие.

9. Любимо място на тези ученици в свободното време са природни местности и забележителности. Получени са и седем отговора за любимо място „библиотека”, два за „училище и библиотека”, и един за „училище”.

10. На въпроса „Каква трябва да бъде съвременната българска библиотека?” преобладават отговорите „по-голяма и с повече компютри”.

11. Анкетираните ученици от ромското малцинство са с християнско и мюсюлманско вероизповедание. На въпроса „Към коя етническа група принадлежиш?“ с най-много отговори са посочили „българин“

Обобщените резултати показват, че учениците от ромското малцинство са посетили читалищна и регионална библиотека до 4. клас поне 1 път, организирано от учителя. Отговорите, дадени от седмокласници, се базират на спомени от посещенията им в начален курс. Всички посочени отговори са относително точни. Ниската степен на грамотност на учениците в 6-ите и 7-ите класове доведоха до необходимостта учителите да им четат и разясняват въпросите, а оттам следват и насочваните от учителите отговори. В други случаи учениците се сещаха какво да напишат, но не знаеха как.

Анкетираните учители са от ОУ „Любен Каравелов“, гр. Пещера, ОУ „Св. Св. Кирил и Методий“, гр. Пазарджик, ОУ „Стефан Захариев“, гр. Пазарджик, СУ „Димитър Гачев“, гр. Пазарджик, ОУ „Георги Бенковски“, гр. Велинград, ОУ „Неофит Рилски“, гр. Велинград.

Стандартизираните интервюта, проведени с учителите, целяха да получат по-подробни отговори на въпросите от анкетните карти. Учителите са единодушни, че с учениците и с техните родители се работи много трудно, поради високата степен на неграмотност. Липсващата връзка между учител–ученик–родител запълва поколението на бабите и дядовците, т.нар. „Живково поколение“, което е грамотно, може да чете и пише. Това поколение основно отглежда децата, чиито родители мигрират в страната и в чужбина.

Учителите отдават значение на социалния статус на учениците и връзката му с желанието за образование. Родителите с по-висок социален статус и мигриращи зад граница, т.нар. „различни родители“, са по-амбициозни за своите деца. Учениците с по-нисък социален статус възприемат училището като различното място от дома, в което могат да бъдат на топло, облечени, нахранени и забавлявани. За тях училището не рядко е и място за бягство от задълженията по домакинството и отглеждането на по-малките братя и сестри.

Библиотеката като институция, която може да предостави ресурси за неформално образование и развлечение в свободното време, все още е недостатъчно използвана от учителите. Целодневната форма на обучение, формалностите около извеждането на групи ученици от училището са изтъквани като най-честите причини за слабо или липсващо сътрудничество с библиотеките в ежедневието. Такова се включва по проектна дейност.

Основната задача на учителите, работещи с ромски ученици (билингви) е тяхното ограмотяване. То се извършва посредством четене и писане. Тук идва ролята на библиотеката като развлекателно място за стимулиране на четенето. Необходимо е насочване на учениците от учителите да посещават тази институция и посрещане на техните нужди в библиотеките, въпреки финансовите затруднения.

Анкетираните библиотекарите са от НЧ „Христо Ботев – 1897”, гр. Пазарджик, НЧ „Н.Й.Вапцаров – 1897”, гр. Пазарджик, НЧ „Пробуда – 1990”, гр. Пазарджик, НЧ „Димитър Пешев” в кв. Столипиново, гр. Пловдив, НЧ „Васил Левски – 1904”, гр. Велинград, НЧ „Отец Паисий – 1893”, гр. Велинград, ОНЧ „Св. Св. Кирил и Методий – 1905”, гр. Велинград, НЧ „Развитие – 1873”, гр. Пещера; от детски и методичен отдел на РБ „Никола Фурнаджиев”, гр. Пазарджик, и от детски и методичен отдел на РНБ „Иван Вазов”, гр. Пловдив.

Бяха анкетирани и 7 читалищни библиотекарите от села в Пазарджишка област, и 9 читалищни библиотекарите от села в Пловдивска област, участващи в обучение на библиотекарите за повишаване на професионалната квалификация, съответно към РБ „Никола Фурнаджиев”, гр. Пазарджик и РНБ „Иван Вазов”, гр. Пловдив.

Резултатите от интервютата, взети от библиотекарите, са разделени по вида на библиотеката. В регионалните библиотеки посещенията на ученици от ромското малцинство основно са планирани и групови. Самостоятелните посещения са единични случаи. Библиотекарите отчитат, че работното време и отдалечеността на библиотеките от ромските квартали и училища са възможна причина за това. В градските читалищни библиотеки все още съществуват предразсъдъци към ромското население. Децата от този етнос не са желани читатели. Причините са взети и невърнати книги. При днешните финансови неблагоприятни условия за функциониране на българската обществена библиотека всяка невърната книга от читател се превръща в проблем. Библиотекарите предпочитат да работят с тези деца като потребители на библиотечни услуги в читалня. Изключение правят читалищните библиотеки в близост до училища със 100% ромски ученици, или в самите ромски квартали. Там основните потребители са ромските деца до 5.–6. клас. Посещенията са всекидневни. Атмосферата е приятелска от двете страни. Създават се топли отношения. Децата биват стимулирани от библиотекарите с отношение и материална награда.

Инициативност от страна на библиотекарите да посещават сегрегираните училища, да рекламират дейността на библиотеката и да привличат нови читатели, няма. Доводите са, че тези ученици търсят предимно сцена за изява, а посетенията читалища не могат да им я предоставят, поради рушащата се материална база и липса на средства за ремонт. Активността е от страна на децата, които по всяко свободно от училище време посещават библиотеката, за да рисуват и да разглеждат картинки.

При читалищата в селата няма сътрудничество с образователната институция, поради липса на такава в населеното място.

От всички проведени разговори се налага изводът, че библиотеките не са инициатори на привличане на нови читатели сред ромското малцинство. Съвместните дейности с училищата не са планирани, а спорадични.

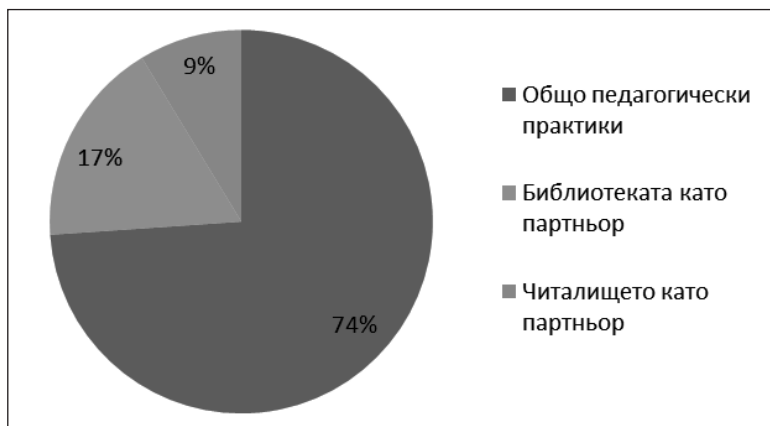
За целта на проекта бе посетена и триденвна Национална научно-практическа конференция „Добри педагогически практики в областта на образова-

телната интеграция на деца и ученици от етническите малцинства” в гр. Веллингград. Бяха представени 51 добри педагогически практики на извънкласни дейности, класирани в конкурс, обявен от МОН. Презентираните училища бяха от цялата страна, с изключение на областите Търговище, Враца, Видин, София-регион, региони, населявани също от голяма диаспора роми.⁶

Като естествен партньор на училището институцията библиотека присъстваше в 12 от тях, а читалището – в 6. Осем от дейностите са осъществени от селски и градски училища чрез проекти и сътрудничество, предимно с фондация „Амалипе”.

Сред 18-те педагогически практики, включили потенциала на читалищата и библиотеките, 3 са реализирани от предучилищни педагози в детски градини, а 15 от начални и основни учители.

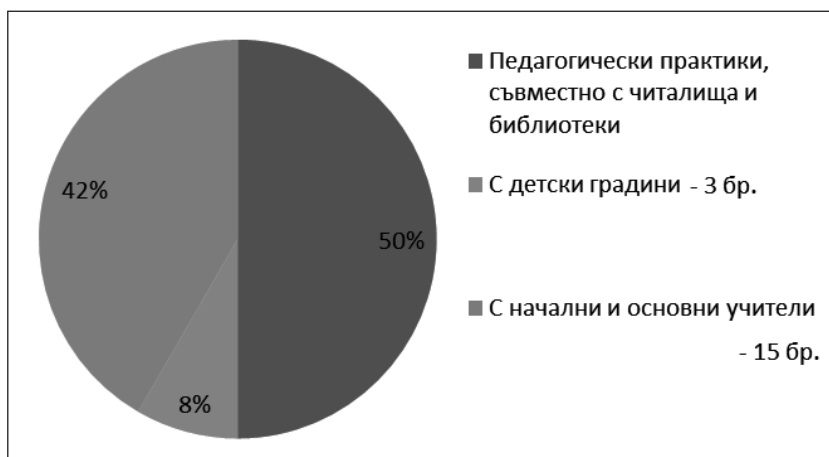
В подкрепа на образователната интеграция на учениците от ромския етнос е необходимо сътрудничество между формалното и неформалното образование. Това е заложено и в интеграционните политики на ЕС.⁷ Извънкласните дейности, включващи свободното време на учениците и времето им за отдих и развлечения, могат да стимулират децата да посещават училище и да ги мотивират в учебния им процес.

Диаграма 1. Съвместни педагогически практики с библиотеки и читалища, представени на Националната научно-практическа конференция „Добри педагогически практики в областта на образователната интеграция на деца и ученици от етническите малцинства”, Веллингград, 2017 г.

⁶ Добри практики за образователна интеграция. – В: *Министерство на образованието и науката* [онлайн]. Стратегически документи. [Прегледан 01.12.2017, 11:00]. Достъпно от: <https://www.mon.bg/?go=page&pageId=74&subpageId=1733>

⁷ Рамка на ЕС за национални стратегии за интегриране на ромите за периода до 2020 г. – В: *Национален съвет за сътрудничество по етническите и интеграционните въпроси* [онлайн]. Единство в многообразието. © 2006. [Прегледан 12.06.2015, 16:00]. Достъпно от: <http://www.nccedi.government.bg/page.php?category=36&id=1560>

Диаграма 2. Реализирани педагогически практики от детски градини и начални и основни училища от общия брой съвместни педагогически практики с библиотеки, представени на Националната научно-практическа конференция „Добри педагогически практики в областта на образователната интеграция на деца и ученици от етническите малцинства”, Велинград, 2017 г.

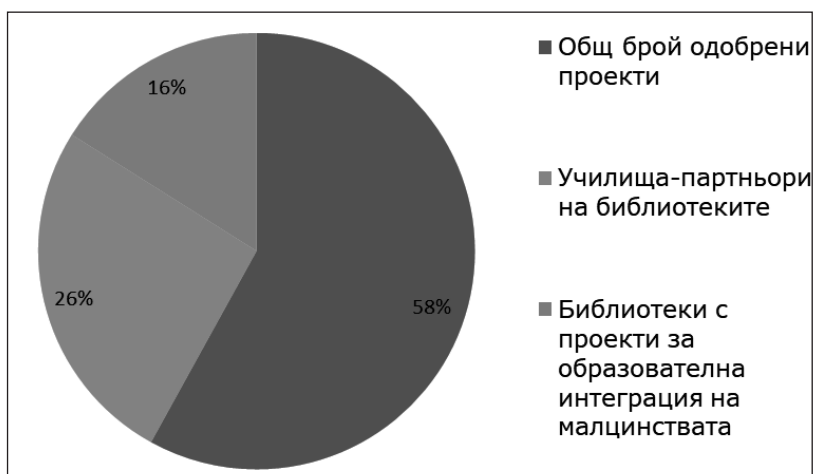
Обобщените резултати от споделените добри педагогически практики на Националната конференция във Велинград показват, че присъствието на институцията библиотека в извънкласното време на учениците не е достатъчно застъпено. Взаимодействието между двете институции: училища и библиотеки, все още е слабо развито. Множеството проекти са насочени към извънкласни дейности, провеждани в самото училище. Така например изграждането на филиал на смолянската РБ „Николай Вранчев” в ОУ „Юрий Гагарин” с цел компенсиране на далечните разстояния и финансовите разходи, е добра идея. Но по този начин се получава вторична сегрегация на учениците от ромския етнос. Те остават капсулирани в района квартал–училище–квартал.

В по-големите градове библиотеката все още остава невидима за учениците от ромското малцинство. Причините са от различен характер: финансови, превоз, читателска такса, отдалеченост на институциите, целодневните учебни занимания, краят на които съвпада с края на работното време на библиотеките, необходимостта от разрешението на родителите за извеждане на децата извън училище, вътрешноучилищният правилник, спазване на образователните наредби за тридневно предизвестие и т.н. Учителите се обръщат към читалищата основно с необходимостта за предоставяне на сцена за училищна изява.

В малките селища близостта между двете институции допринася за естественото сътрудничество между тях.

За целта на проекта бе посетен и Националният форум „Библиотеките днес” 2017 г., организиран от Фондация „Глобални библиотеки – България”. Представени бяха презентации на отличени библиотеки, участвали в конкурс за финансиране на малки проекти „Библиотеката – активен участник в обществения живот”. Общият брой одобрени проекти са 47, а партньори на библиотеките в тях са 21 училища. Участващите библиотеки в тематична област „Образователна интеграция на малцинствени групи” са 13 на брой.

Тук отново се налага изводът, че библиотеките, както и училищата, търсят проекти, за да развият съвместна дейност по проблема за образователната интеграция на малцинствените групи. Естественото партньорство, изградено с годините между двете институции, не се проявява в ежедневните дейности.

Диаграма 3. Училищата като партньори на библиотеките в конкурсната сесия „Библиотеката – активен участник в обществения живот” 2017 г., реализирана от Фондация „Глобални библиотеки – България”

„Образователната интеграция е пресечна точка на триадата семейна среда–училище–общество, и функция на единството формално–неформално образование” (доц. Лиляна Стракова, Национална научно-практическа конференция „Добри педагогически практики в областта на образователната интеграция на деца и ученици от етническите малцинства”, гр. Велинград, 18.10–20.10., 2017 г.).

В стремежа си да бъдат справедливи и толерантни, учителите и библиотекарите възприемат и се отнасят към учениците от ромското малцинство като към всички останали. Не ги разграничават, не ги делят по различни признаци с цел да избегнат дискриминация. Оттук идва и проблемът с не добрата комуникация между институциите училище (формално) и библиотека (неформално) образование. „Учениците трябва да се делят на етноси, за да се взима

предвид културната им идентичност и да се знае как да се реагира в дадена ситуация. Това става само ако се признае културната идентичност на детето, неговата групова принадлежност. Учениците не трябва да се изравняват, а да се разграничават” (проф. Янка Тоцева, Национална научно-практическа конференция „Добри педагогически практики в областта на образователната интеграция на деца и ученици от етническите малцинства”, гр. Велинград, 18.10.–20.10., 2017 г.).

За да развият потенциала на обществените библиотеки и да бъдат максимално полезни на децата от малцинствата, библиотекарите, наравно с учителите, трябва да развият и проявяват интеркултурна чувствителност, която включва признаване и приемане на различията.

Обществените библиотеки в България все още не са достатъчно видими за учениците от ромското малцинство и учителите, работещи с тях. Библиотекарите от своя страна не са достатъчно активни в дейностите, заложи в План за действие за изпълнение на Националната стратегия на Република България за интегриране на ромите (2012–2020). С ресурсите, с които разполага обществената библиотека – за подкрепа на неформалното образование, за развлечение и за организиране на свободното време, тя се превръща в пресечна точка между дома и училището и съдържа възможности да подпомага и двете институции. Споделянето на работещи добри практики между библиотечната колегия ще бъде от полза за всички ангажирани в проблема за образователната интеграция на ромските ученици.

ЛИТЕРАТУРА

- План за действие за изпълнение на Националната стратегия на Република България за интегриране на ромите (2012–2020). – В: Национален съвет за сътрудничество по етническите и интеграционните въпроси [онлайн]. Единство в многообразието. ©2006. [Прегледан 12.06.2015, 17:40]. Достъпно от: <http://www.nccedi.government.bg/page.php?category=125&id=1740>
- Рамка на ЕС за национални стратегии за интегриране на ромите за периода до 2020 г. – В: Национален съвет за сътрудничество по етническите и интеграционните въпроси [онлайн]. Единство в многообразието. © 2006. [Прегледан 12.06.2015, 16:00]. Достъпно от: <http://www.nccedi.government.bg/page.php?category=36&id=1560>
- Нунев, Йосиф. (2006). Ромите и процесът на десегрегация в образованието. София.
- Методика на маркетинговото проучване и оценка на взаимодействието между музеите-училището и младите потребители. – В: Калоян Харалампиев [онлайн]. Лична страница. [Прегледан 12.06.2017, 17:40]. Достъпно от: <https://historymuseum.org/web/attachments/Projects/42/305/5555368dc16c6.pdf>

Закон за закрила на детето. – В: Lex.bg [онлайн]. Българският правен портал. [Прегледан 10.09.2017, 10:00]. Достъпно от: <https://www.lex.bg/laws/ldoc/2134925825>

Добри практики за образователна интеграция. – В: Министерство на образованието и науката [онлайн]. Стратегически документи. [Прегледан 01.12.2017, 11:00]. Достъпно от: <https://www.mon.bg/?go=page&pageId=74&subpageId=1733>

Докторантски четения
2/2018

Сборник с доклади от „Докторантски четения 2018“
(19–20 септември 2018 г., София)

Българска, първо издание

Формат 16/70/100

Печатни коли 15

Печат: УИ „Св. Климент Охридски“